

HANDELINGEN
van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

Tijdschrift voor de studie van de geschiedenis
van Vlaanderen
jaargang 146 | 2009/1

Inhoud

JG. 146 – 2009 | 1

ARTIKELS

- Johan DECAVELE, *Kerk en geloofsbeleving in Vlaanderen onder druk aan de vooravond van de Reformatietijd (ca. 1500-ca. 1566)* 3
- Andries VAN DEN ABEELE, *De Wapenpas van de Betoverde Burcht, voorbode van de machtsgreep door Karel de Stoutte* 93
- Albert JANSSENS, *Wijn in Brugge tijdens het laatste kwart van de 15de eeuw. Hoeveelheden, prijzen en consumptie* 141
- Dries DE ZAEYTIJD, *De opkomst van de Volksunie in Izegem, 1958-1976* 169

BOEKBESPREKINGEN

- J. VANBOSSELE en N. MADDENS, *Een Nederlandse vertaling van de Annales Gandenses (Jacques Mertens)* 203
- A. VANDEWALLE, *Een privilegie voor iedereen*, N. GEIRNAERT en M. VANDEBROEK red., (Michiel Nuyttens) 205
- J. DEWILDE e.a., *De passies van Arthur Merghelynck (Johan Vannieuwenhuysse)* 207

KRONIEK

213

AUTEURS

227

Johan Decavele

Kerk en geloofsbeleving in Vlaanderen onder
druk aan de vooravond van de Reformatietijd
(ca. 1500-ca. 1566)

In *Biekorf* 1963 wijdde Antoon Viaene (1900-1979) een bespreking aan *Le sentiment religieux en Flandre à la fin du moyen âge*, het uitgebreid proefschrift van de Franse priester Jacques Toussaert (behorend tot het bisdom Rijsel), verschenen in 1963 te Parijs. Op grond van zijn seriële bewerking van bronnenmateriaal, vooral uit Brugge, sprak Toussaert van *le caractère spasmodique* van het godsdienstige gevoel en kwam hij tot de conclusie dat het laatmiddeleeuwse Vlaanderen helemaal niet zo christelijk was als men doorgaans had aangenomen. Volgens hem leefden de Vlamingen in een onvrime, losbandige en geweldadige samenleving, waarin superstitie en overblijfselen van het heidendom een grote rol speelden. In een voor hem ongewone stijl, maar op een weergaloze wijze, trok priester Antoon Viaene daartegen alle registers open in een aantal opeenvolgende bijdragen met de alarmerende titel: *Lichten op rood*. Volgens hem steekt het boek niet alleen vol met onwaarschijnlijke vooroordelen en slordigheden, de Nederlandsonkundige Toussaert had bovendien niets begrepen van de Middelnederlandse teksten die hij geconsulteerd had. En Viaene roept Gezelle te hulp voor nog een flinke sneer: *Veronderstel dat een niet-franse auteur zo ongeneerd met oud-franse teksten zou omgaan. Over een dergelijk gebrek aan ernst en kennis klaagde Gezelle reeds in het jaar van het Vaticaans Concilie: 'Ik postulere tegen de onfaalbaarheid (sic) van de franschmans!'* Ook de jezuïet Marcel Dierickx bekritiseerde in een haarscherpe analyse de fouten in de tellingen en de kwantitatieve tabellen, het gemak waarmee particuliere situaties als representatief worden beschouwd voor heel Vlaanderen, het optillen van regulerende bronnen, zoals voorschriften van de kerkelijke en burgerlijke overheid, tot beschrijvingen van

de reële situaties.¹ De jezuiten Roger Mols en Jos Andriessen en de dominicaan Stephanus Axters schreven eveneens uiterst kritische recensies. In een tijd dat in België de kerkgeschiedenis nog bijna exclusief door geestelijken beoefend werd, leek de hele controverse wel een hartig robbertje tussen Vlaamse priesters en een Franse collega. De arme – maar alleszins ietwat excentrieke – Toussaert heeft het in Vlaanderen dan ook flink te verduren gehad. Zijn boek werd alhier dan ook praktisch volledig genegeerd.² In Frankrijk daarentegen (Jean Delumeau, Robert Muchembled), en van daaruit ook in de Angelsaksische historiografie, werd zijn studie de hemel in geprezen als een opmerkelijk voorbeeld van de kwantitatieve benadering van godsdienstsociologie volgens het lichtende voorbeeld van Gabriel Le Bras.³

HET 'POST-TOUSSAERT SYNDROOM'

Nadien gezien is al die negatieve publiciteit te onzent eigenlijk jammer geweest. Zonder de vele misvattingen te willen vergoelijken, blijft *Le sentiment religieux* een uitdagend boek, dat sindsdien overigens door niemand is nagedaan. Op het colloquium *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België* in 1967 (ed. Leuven, 1968) gaven enkele academische sprekers een aanzet voor nieuw onderzoek. Vooral Anne-Marie Meyers-Reinquin deed in de daaropvolgende jaren een aantal exploraties in de bronnen (Kortrijk en Lede) naar mogelijkheden van kwantificering voor

1 M. DIERICKX, 'Beoordeling van *Le sentiment religieux en Flandre à la fin du moyen-âge* van Jacques Toussaert', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal en Letterkunde en Geschiedenis*, 19 (1965), p. 319-337.

2 M. DIERICKX, 'Beoordeling', p. 330; L. SIMONS, 'De devotionele praktijk in de laat-middeleeuwse Nederlanden', in: J.D. JANSSEN (red.), *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij. De Nederlanden van de 12e tot de 15e eeuw*, Brussel, 1982, p. 138.

3 Een recent overzicht van de perceptie van Toussaerts studie in: A. SPEETJENS, 'A Quantitative Approach to Late Medieval Transformations of Piety in the Low Countries', in: R. LUTTON en E. SANTER (red.), *Pieties in Transition. Religious Practices and Experiences, c.1400-1640*, Aldershot, 2007, p. 110-115.

de periode 1400-1650,⁴ maar haar oproep om de kerkrekeningen⁵ te bestuderen teneinde een beter zicht te krijgen op de bruikbaarheid van het bronnenmateriaal, vond tot op heden maar weinig gehoor. Bijgevolg slaagde ze er niet in Vlaanderen te bevrijden van het 'post-Toussaert syndroom'. Enkele deelgebieden niet te na gesproken, zoals de standaardwerken over de Gentse broederschap van Paul Trio⁶ en over de gulheid van de gelovigen (als teken van hun vroomheid) voor de financiering van de bouw van de dom te Utrecht en de Onze-Lievevrouwekerk te Antwerpen van Wim Vroom,⁷ – die overigens allebei een devotionele neergang nawijzen vanaf het tweede kwart van de 16e eeuw –, is er daarop niet veel vervolg meer gekomen, zoals blijkt uit het meest recente overzicht van dit onderwerp in de bijdrage van Marcel Gielis, *Kerkelijk leven en de devoties van de leken gelovigen in de laat-middeleeuwse Zuidelijke Nederlanden*.⁸

Overigens is het maar de vraag welke bruikbare conclusies men kan halen uit de kwantitatieve methode van Toussaert. Testen die we hebben gedaan voor twee Gentse kerken leveren heel andere resultaten op dan men op het eerste gezicht zou verwachten. Gent was een stad waar het anabaptisme en vervolgens het calvinisme sterk ingang vonden, waar de Beeldenstorm van 1566 een algemeen gewelddadig verloop kende, waar van augustus 1566 tot de Goede Week van 1567 een openlijk gedoogde calvinistische gemeente bestond.

4 A-M. MEYERS-REINQUIN, 'Proeve tot statistische benadering van de godsdienstpraktijk in de late middeleeuwen en de moderne tijden (tot 1630) aan de hand van kerkfabrieksrekeningen', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal en Letterkunde en Geschiedenis*, 23 (1969), p. 205-279.

5 'Overzicht van de kerkfabrieksrekeningen in Oost- en West-Vlaanderen. Einde 14de eeuw tot 1630', in: *De Leiegouw*, 12 (1970), p. 29-48.

6 P. TRIO, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen*, Leuven, 1993.

7 W. H. VROOM, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de dom van Utrecht*, Maarssen, 1981; IDEM, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. De financiering van de bouw tot de Beeldenstorm*, Antwerpen-Amsterdam, 1983.

8 In P. NISSEN (red.), *Geloven in de Lage Landen*, Leuven, 2004, p. 59-74. Toussaert wordt in de bibliografie verplicht vermeld, maar er is duidelijk geen gebruik van gemaakt.

De eerste test betreft de Sint-Niklaaskerk te Gent (de 'stadskerk' bij uitstek), waarvan rekeningen bewaard zijn voor de periode 1500-1577, met een lacune voor de jaren 1550-1554.⁹ Ze bevatten een doorlopende reeks voor de omhalingen tijdens de missen op de vier hoogdagen Kerstmis, Pasen, Sinksen en Allerheiligen, en voor de opbrengst van de ablutiewijn (hier *muenickwyn* genoemd)¹⁰ op Kerstmis, Witte Donderdag, paasavond en Pasen.¹¹ De omhalingen op de vier hoogdagen blijven van 1500 tot de rekening 1557-1558 constant in de buurt van 1 pond 15 schellingen groten,¹² met slechts één uitschieter voor de rekeningjaren 1547-1548 tot 1549-1550: 2 p. 5 s. oplopend tot 3 p. 5 s. Opmerkelijk is de nieuwe stijging vanaf de rekening 1558-1559: 2 p. 10 s. oplopend tot gemiddeld 3 p. voor de jaren 1559-1560 tot 1565-1566, om daarna terug te vallen tot het niveau van 1558-1559. De opbrengst van de ablutiewijn bleef tot de rekening 1546-1547 tamelijk constant in de buurt van 1 p., steeg al vanaf 1547-1548 tot gemiddeld 1 p. 15 s., piekte dan tot iets boven de 2 p. van 1559-1560 tot 1565-1566, viel eventjes naar omlaag in 1566-1567, maar bereikte opnieuw het niveau boven de 2 p. van 1568-1569 tot 1571-1572. Vanaf 1572-1573 viel ze terug op een tamelijk stabiel peil van ca. 1 p. 10 s.

Een tweedetest deden we voor de vlakbij gelegen Sint-Michielskerk, palend aan het dominicanenklooster, de parochiekerk van een stuk van het noordwestelijke stadsdeel (het andere deel ressorteerde onder Sint-Martinus Ekkergerm). We beschikken over doorlopende rekeningen van 1550-1551 tot 1575-1576.¹³ Opnieuw nemen we de omhalingen op de vier hoogdagen en de ablutiewijn in aanmer-

9 GENT, *Rijksarchief*, Sint-Niklaaskerk: Kerkrekeningen 1500-1577.

10 'Ablutiewijn' betekent niet dat de communie in twee gedaanten werd uitgereikt. Het betreft de wijn die nadien aan de communicanten werd gegeven en waarvoor een vrijwillige bijdrage werd gevraagd. De opgegeven bedragen zijn de opbrengsten na betaling van de kosten voor de wijn.

11 Vanaf de rekening 1527-1528 was er ook ablutiewijn op een aantal andere feestdagen, evenwel wisselend van jaar tot jaar, reden waarom we die niet opnemen in onze bespreking.

12 De geldbedragen worden in deze bijdrage uitgedrukt zoals ze voorkomen in de bronnen: ponden groot of groten, ponden tournois (met de waarde van 1/6 van een pond groot en gelijk aan een gulden); ponden parisic (ter waarde van 1/2 van een pond tournois of 1/12 van een pond groot).

13 GENT, *Rijksarchief*, Sint-Michielskerk, nrs. 3-27: Kerkrekeningen 1550-1576.

king. De omhalingen brachten van 1550-1551 tot 1553-1554 zo'n 2,5 p. op, vielen van 1554-1555 tot 1557-1558 terug onder de 2 p., om nadien weer naar 2,5 p. te klimmen, met vervolgens een absoluut hoogtepunt in 1566-1567 en 1567-1568: bijna 3 p. Wat de ablutiewijn betreft, hebben we het voordeel dat het aantal stopen wijn (één stoop is ongeveer 2,5 liter) vermeld wordt. Tussen 1550-1551 en 1559-1560 schommelt het aantal vrij constant tussen 44 en 48 stopen, met lichte uitschieters voor 1553-1554 tot 1556-1557 (49 tot 51 stopen). Dieptepunten zijn 1560-1561, 1561-1562 en 1564-1565 met 39 à 42 stopen. Een nieuwe aangroei voor 1565-1566 tot 47,5 stopen wordt gevolgd door een absoluut dieptepunt van 26 stopen in 1566-1567. Na een normalisatie tot 38 stopen in 1567-1568 begon er een geleidelijke teruggang tot uiteindelijk nog 28 stopen in 1575-1576.

Men hoede er zich voor aan deze seriële gegevens een absolute waarde toe te kennen, laat staan ze als representatief te beschouwen voor alle parochies in Gent of in andere Vlaamse steden. Zo hebben we geen verklaring voor de lichte uitschieters in de jaren 50. Een voorzichtige interpretatie dringt zich evenwel op voor het midden van de jaren 60. Zo kan het verbazing wekken dat er net in de jaren 1565-1566 en 1567-1568 blijkbaar een opmerkelijke stijging geweest zou zijn van het kerkbezoek en van de gulheid der gelovigen. En dat zal wel met de werkelijkheid overeenstemmen. De vrees voor het militante calvinisme dat toen in volle opmars was, alsmede de almaar strengere controle van de kerkelijke en burgerlijke overheden op het vervullen van de kerkplichten,¹⁴ en uiteindelijk de afschuw voor het geweld van de beeldenstormers, zijn daar allicht een verklaring voor. De rekeningen van de beide kerken over 1566-1567 – het 'Wonderjaar' – tonen daarentegen opeens

14 Zie bijvoorbeeld de instructie van de koning aan de bisschop van Doornik, door de aartsdiaken van Gent rondgestuurd aan al zijn parochies, om de pastoors op te dragen een register bij te houden van de parochianen die hun Pasen niet hielden, 8 augustus 1559. GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 93/18: Register S, f. 107v-111. Dat leidde in de beginnende jaren 60 tot het aanleggen van communicantenlijsten (hetgeen in Brugge aanleiding gaf tot hevige commotie!). J. DECAVELE, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, Brussel, 1975, Deel 1, p. 170-172, 349-351.

een flinke verlaging voor de ablutiewijn. In die tijd zou volgens Marcel Delmotte 12 % van de Gentse bevolking aanhanger van het protestantisme geweest zijn¹⁵ (hetgeen ons wat overdreven lijkt), maar ook met een kleiner aantal nieuwgezinden is de vermindering van het aantal communiegangers verklaarbaar. Daartegenover staat dan weer de aanzienlijke meeropbrengst van de omhalingen in de Sint-Michielskerk tijdens datzelfde 'Wonderjaar'. Daarvoor krijgen we een indirecte verklaring van de uitmuntende observator Marcus van Vaernewyck. Hij noteerde dat er vlak voor de Beeldenstorm in Sint-Michiels *zoo veel volcx quam dat de keercke veel te cleene was, al eijst dat een groot vat van een keercke es, nochtans moesten sommighe lieden up tstrate staen, want tvolck quam som ij hueren te voren om plaetse te hebben*; en toen er na de kerkbraak vanaf 1 september 1566 opnieuw gepreekt werd: *daer was een machtich volc tsermoene, dat men qualic duer de keercke conde gheraken, met de keercke vul volcx*.¹⁶ Ten slotte valt het op dat in de aanloop naar de Pacificatie van Gent (8 november 1576) in alle rekeningen een geleidelijke terugval te constateren valt.

Ook toevalligheden kunnen de kerkopbrengsten hebben beïnvloed. Zo was in de Gentse Sint-Niklaaskerk de opbrengst van de collecte tijdens de Kruisweek (de week beginnend met de zondag voor Hemelvaartsdag) van 1501 nihil, omdat het sermoen de gelovigen niet beviel: *Item vanden sermoene in de Cruusweke: 't volc was zo ontsticht in 't sermoen dat al doe Broeder Zegher vuyter Wulghen die men heedt de Gansslagher preectte, datter niet inne en quam, ergo hier: niet*.¹⁷ In de rekening van de Sint-Martinuskerk te Aalst van 1529 stegen de ontvangsten van de ablutiewijn voor Pasen en Kerstmis plots tot ongeveer het dubbele, maar de reden was dat de kerkmeesters het part dat de pastoor en de beheerder

15 M. DELMOTTE, 'Het calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 76 (1963), p. 151-154, 164-166. Ook Marcus van Vaernewyck spreekt van een aanzienlijke terugval van het aantal communies en deelneming aan de zondagsmis. F. VANDERHAEGHEN (ed.), *Marcus van Vaernewyck. Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelick in Ghendt 1566-1568*, Gent, 1873, Deel 2, p. 50, 75, 331-332.

16 F. VANDERHAEGHEN, *Marcus van Vaernewyck*, Deel 1, p. 48, 218, 230.

17 GENT, *Rijksarchief*, Sint-Niklaaskerk: Rekening 1501-1502, f. 9.

van de bisschoppelijke thesaurie van Kamerijk meenden zich te kunnen toeëigenen, weigerden uit te betalen (zie hierover verder bij het onderdeel 'Armoezaaiers en hebzuchtigen' bij de geestelijkheid).

Elders zijn incidentele commentaren bij de ontvangsten wellicht veel welsprekender dan generaliserende statistieken. In de Gentse Sint-Michielskerk kreeg de dame van de kaarsenverkoop drie groten van elk ontvangen pond, de rest ging naar de kerk. Maar volgens de rekening 1 oktober 1550-30 september 1551 ontving de kerkfabriek niets, *mits dat de devotie van iaere te iaere lancx te minder worden es. . . , so dat ter laetste rekeninghe 't gheheel maer xviii groten en bedrouch, soe verclaerst de kersvrauwe dat ze dit iaer anders niet verhuevert en heeft dan alleene de corten kerssen die se den coster gheeft om inden wintre inder santuarie t'snuchtincs te berrene*.¹⁸ In de rekening van de Sint-Niklaaskerk komen vanaf 1542-1543 de ontvangsten van de kaarsenverkoop gewoon niet meer voor.

Een andere aanwijzing betreft de gilde van Sint-Hermes te Ronse, belast met het dragen van het reliekschrijn van Sint-Hermes in de processie. In 1562 vroegen de gildeleden aan het kapittel voor het eerst een behoorlijk salaris voor hun werk, aangezien ze niet langer konden rekenen op vrijwillige giften van gelovigen die de processie bijwoonden. Tevens was de opbrengst van de offeranden van de kerken die werden aangedaan verminderd met twee derde.¹⁹ In Evergem was er in de eerste helft van de 16e eeuw een bloeiende devotie tot Sint-Christoffel, maar die ging in de jaren 60 tanen en lijkt in de periode vanaf 1565 helemaal te zijn uitgestorven.²⁰ Verder in deze bijdrage doen we nog het verhaal van de rondgang met de rijve van Sint-Antonius uit Belle te Gent op Pasen 1566: het was de laatste keer dat die plechtigheid in deze stad plaatsvond.

18 GENT, *Rijksarchief*, Sint-Michielskerk, nr. 3: Kerkrekening 1550-1551, niet gefolieerd.

19 O. DELGHUST, *Renaix à travers les ages*, Ronse, 1936, p. 90.

20 A. DE VOS, 'De Christoffeldevotie te Evergem', in: *Appeltjes van het Meetjesland*, 1 (1949), p. 59-72.

Collectieve godsdienstige uitingen in groepsverband lijken dus in de loop van de 16e eeuw te zijn afgekalfd, zoals ook de studie van Paul Trio over de Gentse broederschappen al heeft aangetoond. Maar van de individuele godsdienstijver bieden de rekeningen van twee Gentse stadskerken dan weer een meer gediversifieerd beeld.

Onze conclusie is dat kerkelijkheid en godsdienstzin in de 16e eeuw niet ongenueanceerd kunnen afgemeten worden aan seriële gegevens. Voor bepaalde plaatsen in Vlaanderen kan dat waarschijnlijk wel. Zo voor Tielt: omstreeks 1556, in de periode dat het anabaptisme daar sterk rekruteerde, stelde pastoor Lauwereys de Fraye een achteruitgang vast van het kerkbezoek; maar nadat de Raad van Vlaanderen in 1563 op strenger toezicht had aangedrongen kon De Fraye tevreden melden *dat in seven jaeren de inwoners vande voorsyde stede hemlieden zo stille niet gehouden en hebben als zy alsnu doen, vele meer nu ter kercken commen dan zy en plochten*.²¹ Vanaf het eind van de jaren 50 mogen ook de klachten van priesters uit het Vlaamse Westkwartier en de streek van Oudenaarde (allebei gebieden met een sterk verpauperd, woelig en naar het protestantisme neigend proletariaat) zeker ernstig genomen worden. In 1559 had pastoor Dierik Hauwe van Belle bij de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen geklaagd dat wel duizend van zijn zowat drieduizend vijfhonderd parochianen niet meer te biecht noch te communie kwamen. Al mag dat overdreven zijn – later kwam hij in Gent zijn cijfers relativeren –, een flinke terugval was er allicht wel.²² De pastoor van Hondschote verklaarde in 1566 dat van zijn zeven- à achtduizend communicanten er nog slechts vijf- à zeshonderd de sacramenten ontvingen.²³ Oudenaarde zei na de troebelen van 1566 dat amper een derde van de arbeidersbevolking, vooral uit de buitenwijken en uit de dorpen van de baronie Pamele, nog zijn katholieke plichten vervulde.²⁴

21 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 722, f. 115-118.

22 V. GAILLARD (ed.), *Archives du Conseil de Flandre*, Gent, 1856, p. 191-193.

23 A.C. DE SCHREVEL, 'Troubles religieux du XVIe siècle au quartier de Bruges 1566-1568', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, reeks V, 42 (1892), p. 14.

24 J. DECAVELE, *De dageraad*, Deel 1, p. 566-568.

DE GODSDIENSTBELEVING: 'LA COMÉDIE HUMAINE'

Jacques Toussaert heeft mede willen aantonen dat de felheid van de Reformatie in het Vlaanderen van de 16e eeuw niet zomaar uit de lucht is komen vallen. De misbruiken bij de clerus en het folkloristische bijgeloof van het kerkvolk waren volgens hem van die aard, dat een reactie niet kon uitblijven. Naast kwantitatieve gegevens, haalt hij ter staving tal van incidentele gebeurtenissen aan. Daarop is het dat wij – met hopelijk meer accurate vertalingen en interpretaties – willen ingaan.

Zo brengen we in deze bijdrage enkele sprokkelingen over uitwassen en rare kronkels in het leven van Vlaamse priesters en gelovigen in de decennia vóór de Beeldenstorm. Het is allerminst de bedoeling ze te veralgemenen tot een bewijs van immoraliteit of goddeloosheid van de hele Vlaamse bevolking. Overigens is bij Toussaert blijikbaar nooit de gedachte opgekomen dat enkel een samenleving die helemaal doordrongen is van het godsdienstige en die het geloof als iets vanzelfsprekends aanvaardt, tegelijk ook onbeschaamde excessen en ontarding kent over religieuze dingen.

Uitspraken van personen die specifiek verdacht of veroordeeld werden wegens ketterij zijn hier niet opgenomen: elders hebben we reeds uitvoerig de opkomst van het protestantisme in Vlaanderen tijdens de betreffende periode behandeld.²⁵

Zo vormen de aangehaalde gevallen samen een bonte caleidoscoop van de menselijke menagerie, zoals Bruegel ze in dezelfde tijd in enkele van zijn schilderijen zo weergaloos in beeld bracht. Met een anachronisme zouden we kunnen spreken van *La Comédie humaine*, verwijzend naar Balzacs monumentale en tegelijk pit-tige beschrijving van de Franse samenleving na de Revolutie. Weliswaar zitten onze sprokkels – soms niet meer dan anekdoten – zelfs vanuit hedendaags oogpunt een beetje in de schandaalsfeer: parochiegeestelijken die te veel in de herberg zitten, andere die al

25 J. DECAVELE, *De dageraad*, 2 dln.

aan hun zesde kind toe zijn of die jonge knapen mee in hun bed nemen, gesjacher met beelden en relikwieën, uitgezochte eden en vloeken waarbij de verbeelding geen maat kent, gelovigen die de draak steken met kerkelijke gebruiken en nog allerhande 'heidense' praktijken blijven beoefenen. Of dat allemaal zo typisch was voor Toussaerts *fin du moyen âge* of voor de 16e eeuw, is maar de vraag. Ook na 1600 bleven bisschoppen en dekens er nog lang mee geconfronteerd, en vergeten we daarbij niet dat bezweerders zeer serieus genomen werden en dat heksen op sommige plaatsen tot ver in de 17e eeuw de doodstraf op de brandstapel riskeerden.²⁶

Ten slotte moet worden benadrukt dat de bewaard gebleven documenten – vooral van rechtbanken – hoofdzakelijk betrekking hebben op onverkwikkelijke dingen: wangedrag, twist, kwaad, letsel en misdaad. Mensen die zich gewoon gedroegen komen er niet in voor. Net zoals in de hedendaagse media is ook in de geschiedenis al wat normaal is geen nieuws, en dus niet vermeldenswaard!

HET KERKVOLK EN DE KERKELIJKE RITEN

Het christendom was de moeder van het leven. Geboorte, huwelijk, dood, seksualiteit, omgangsvormen, alle aspecten van het dagelijkse leven werden erdoor beheerst. Het lidmaatschap van de katholieke Kerk was geen kwestie van keuze, het was verplicht en er was eigenlijk geen alternatief. De gelovige stond nooit alleen, er werd collectief geleefd rond de richtinggevende kerktoeren van de parochie in talrijke groeperingen, ambachtsgilden en broederschappen. Wat de Kerk bood, was zaligmaking, die slechts kon worden bereikt door middel van deelneming aan rituelen en het ontvangen van de sacramenten. Het toedienen ervan was het monopolie van gewijde priesters, wier positie tussen God en de mens dus door niemand kon getrotseerd worden. Troost en een antwoord op de menselijke zondigheid kreeg men door de absolute na de biecht: de vrees om te sterven zonder absolutie was diep geworteld. Wie voor een ander geloof koos, sloot niet enkel

26 F. VANHEMELRYCK, *Het gevecht met de duivel. Heksen in Vlaanderen*, Leuven, 1999 p. 321-326, 263.

zichzelf buiten uit de schutkring van de katholieke gemeenschap, maar werd bovendien als ketter streng vervolgd.

Als een wezenlijk deel van het leven stond die Kerk bloot aan parodie en beschimping, maar ze werd er niet noodzakelijk door geschaad. Tijdens de vastenavondspelen werd in Gent en elders zelfs officieel geduld dat vlak vóór de sobere vastentijd alles voor eventjes op z'n kop gezet werd. Kerkelijke spotpraktijken met een voedingsbodem in heidense rituele vieringen mochten toen hun vrije loop nemen. De rollen werden omgekeerd, door paus, bisschoppen of abten ten tonele te voeren als heer van de dwazen. Erotiek en liefde, door de Kerk verdacht gemaakt als actieterrein van de duivel, werden gebanaliseerd in ruwe grappen en grollen. Op Onnozele-Kinderen (28 december) mocht het tijdelijke spotrijk bestuurd worden door een heuse kinderbisschop. Marcus van Vaernewyck heeft het in zijn Gentse dagboek van de jaren 1566-1568 over die vele buitenissigheden bij carnaval- en kermisvieringen, maar ook in grote ommegangen en bedevaarten, de opvoering van passiespelen met hun almaar stuitender frivoliteit van boertige intermezzo's. Maar vanaf de tweede helft van de 16e eeuw werden die exorbitante vieringen aan banden gelegd, en ook de rederijkerskamers die tijdens hun bloeitijd zo luid hun kritische stem hadden laten horen tegen misstanden in godsdienst en samenleving, werden voortaan in de pas gedwongen.²⁷

Dat was dus in grote lijnen het kader, met veel dwang maar ook enige tolerantie. Wie buiten de schreef liep, kwam in aanraking met de repressie.

Vloeken en uitgezochte eden

Af en toe eens een knetterende vloek uiten is iets van alle tijden. Tot recentelijk onder Angelsaksische invloed ook te onzent het

27 J. DECAVELE, 'De vastenavondkeizer en zijn Gentse "prinsdommen"', in: *Gebuurteleven en dekenijen te Gent, 14de-20ste eeuw*, Gent, 1992, p. 22-23; IDEM, 'Sinds eeuwen feestend Gent', in: A. CAPITEYN en J. DECAVELE, *De Gentse Feesten, biografie van een 150-jarig monument*, Gent, 1993, p. 10-13; H. PLEIJ, 'Gent en de stads-cultuur in de Nederlanden', in: H. SOLY en J. VAN DE WIELE (red.), *Carolus, Keizer Karel V 1500-1558*, Gent, 1999, p. 126-129.

‘f***’ in soms onzeglijke combinaties ingang vond, kwam de naam van God er nog steevast in voor. Dat is eeuwenlang zo geweest, zeker ook in de 16e eeuw. De verbeelding van de vloekers werd toen op de duur zo grenzeloos, dat de schepensbank van Gent in februari 1540 sprak van *zulcke vutghesochte eeden, niet peynselic dat eenich kersten mensche de zelve zaude vermoghen ofte weten te verhalene*.²⁸ Er moest dus tegen opgetreden worden. De Gentse rechtsgeleerde Philips Wielant schreef in 1515: *Blasphemie jegens Gode es naer de gescreven civilen rechte lijvelijck te punierene. . . Blasphemie gesproken der Moeder Gods is te punierne arbitrareljic in de tonge oft andersins, ter discretie vanden juge; zoe is ooc de blasphemie gedaen Gods heijlighen. Naer costume worden zulcke blasphematuers geset in pillorij ende huerlieder tonge doorsteken met eenen ijsere. . .*²⁹

In zijn *Corpus Documentorum Inquisitionis* heeft Paul Fredericq voor de periode 1500-1525 uit diverse Vlaamse steden talrijke vonnissen tegen vloekers opgesomd. Maar ondanks de vele stedelijke verordeningen en vorstelijke edicten was de plaag niet te keren. De voorgeschreven maatregelen waren overigens zo hard, dat ze zelden uitgevoerd werden. En bovendien: het mocht toch niet baten. Meestal beperkte men zich tot lichtere straffen. Het is dan wel door die straffen dat we ingelicht zijn over het taalgebruik van onstuitbare zweerders en vloekers, bij wie – volgens het woord van Huizinga³⁰ – alleen al het besef van waarlijk de hemel te tarten, aan de vloek zijn zondige bekoring geeft. In *grote, horribele, uutghecooren ende uutghezochte eeden* werden woorden gebruikt als: *by Gods wonden ende Gods vleesch, by Gods billen, by den vellen ende leueren ons liefs Heren, segghende hadde ic Gods leuere ghesoden, ic saudese heten (eten), nommende de leden Gods deen voren ende dandre na, byde cracht, macht, vleesch, vyf wonden ende lyf Gods, byde mannelichede van onsen Heere, byde daermen, longhenen ende levere ons liefs Heeren, dat onse Heere*

28 GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 214: Bouc van den Crime 1539, f. 165, vonnis tegen Lieven van de Pitte, 1 februari 1540.

29 P. WIELANT, *Practijcke Criminele*, heruitgave Gent, 1872, p. 83.

30 J. HUIZINGA, *Herfsttij der Middeleeuwen*, 10e druk, Haarlem, 1963, p. 167.

*syn moedere doe op syn alder oneerlicxte, ende dat onse Heere de pestilencie hebbe.*³¹

Vagevuur, bedevaarten, heiligen- en relikwieënverering

Vagevuur, heiligen- en relikwieënverering waren geliefkoosde thema's in de scheldtirades van de eerste hervormingsgezinden, en zouden nog decennialang het discours van het protestantisme blijven beheersen. Zoals bekend is, leidde de protestantse Reformatie tot een wijdverspreide vernieling van in hun ogen verachtelijke relieken en miraculeuze beelden en de veroordeling van bedevaarten. Maar ook los van wat de Reformatie over die praktijken verkondigde, waren er alleszins veel uitwassen. De bekende jonker Jan van der Noot veegde het in 1568 minachtend allemaal op een hoop. Volgens hem heeft het pausdom *gheordonneert veel superstitien oft menschen vonden* (uitvindingen), *als Latijnschen sanck, om dat het ghemeyn volck heur niet verstaen en soude, bellen ende simbalen, wierooockinghen, palmen, keerssen, ende een groote paeskersse, een vegheuer, sielmessen, vigilien, wtuaerden, ende beuaerden, om die sielen die sij daer in geset hadden, daer mede wt te verlossen, als sij daer ghelts ghenoech afghecreghen hadden, kermissen, cassen, de colen daer S. Laureys op ghebraden was, Ioseps cousens, S. Cornelis erm, met ontallycke meer ander reliquien ende doot beenderen: sij verboden thouwelyck, ende vleesch ende suyuel te eten: diesghelycx ordonneerden sij beelden ende cruycefixen die al wonderlycke miraculen deden: sij bouden ende stichten allesins heuren Maosim, dat sijn groote winckelen, kercken, dommen, ende cappellen, daer sij alle dese propere cremeryen vry met gheen cleyn profijt vercochten: Alsoo wel dat sij soo hooghe in rijkdom, glorie, ende weulps-heyte geclommen syn, als wij ghesien hebben: ende dit al onder tdecxsel van heylicheyt.*³² Zo'n dertig jaar tevoren, in 1539, had baljuw Martin de Coninc van Assenede-Ambacht reeds ongeveer hetzelfde gezegd in het publiek, zowel te Ertvelde als te

31 Voorbeelden uit GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 212: Ballinc bouck 1507-1540, en GENT, *Rijksarchief*, Land van Waas, nr. 1894, f. 9-9v (zaak Bertholomeus de Ruyschere).

32 W.A.P. SMIT (ed.), *Jan van der Noot. Het bosken en Het theatre*, Amsterdam, 1953, p. 250.

Assenede: Voort niet achtende de institucie vande heleghe kerken ende suffragen over de doode, hebt gheseit dat al fantasiën zijn die te doene ende dat over de zielen als die vuten lichame scheeden gheen beden en was, want zy varen inden hemele of inde helle, zegghende voort datter gheen vaghevier en es, dat alle de missen, jaerghetyden ende de diensten die men doet over de doode zyn upghestelt vuter ghierichcheyt ende slockernye vande presbyters, dat niet en es vande vastendaghen byde kerken ghestelt, dat ghy gheen werck en maectet vande santen noch santinnen, datmen hemlieden niet en behoort te biddene, want zy gheen macht en hebben, sprekende ende pronunchierende vande zelven santen wo(o)rden, zo oneerlic ende scandaleuzelic thuerlieden cleennicheyt ende blasphemie, dat die niet en betamen gherepetert te zyne ter grooter scandale ende onghestichtichede van elken diet hoorde.³³

Brouwer Jan Wytinc van Brugge hanteerde in 1527 een wel zeer plastisch woordgebruik voor het beschimpen van het vagevuur en andere kerkelijke gebruiken. Hij wou graag een deel van het vagevuur onder zijn stookketel hebben om daardoor brandstof als hout en turf te besparen: dat zou ten goede komen aan de arme lieden, want zo zou hij beter bier kunnen brouwen en het hun goedkoper leveren. Men zegt, zo verklaarde hij, dat het vagevuur erger is dan het vuur van de wereld, en nochtans brandt het werelds vuur de christelijke wijding van klokken weg als men ze versmelt, terwijl het vagevuur het christendom van een christen ziel nooit kan afbranden. Hij was niet te spreken over de geldzucht van de geestelijken: alle alchimisten ter wereld kunnen nooit zoveel zuiver goud uit de mijnen van de wereld winnen als de priesters van het volk krijgen met het verlenen van aflaten uit vrees voor het vagevuur. Zelf kon hij niet geloven dat hij hier op deze wereld penitentie zou moeten doen en vervolgens na zijn dood nog eens *zyn eers*

33 GENT, *Rijksarchieff*, Raad van Vlaanderen, nr. 7523, f. 262v-264, en nr. 7610, f. 112v: Verhoor en afzwering 11 december 1539. BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchieff*, Rijkselse kwijtingen, nr. 447: Rekening Jacob Hueribloc en Nicasius Claissonne, commissarissen van de Raad van Vlaanderen, voor hun vacaties, 26 november 1529. Daaruit blijkt dat ze te Ertvelde en Assenede 31 getuigen hadden verhoord en dat het procesverbaal 89 bladen papier besloeg. Die enquête hebben we jammer genoeg niet kunnen terugvinden.

waermen in 't vaghevier, hetgeen volgens hem niet strookte met Gods rechtvaardigheid. En wat de heiligenbeelden betreft: het is allemaal verloren moeite kaarsen te branden bij houten beelden of brillen op hun neus te zetten, want zij hebben toch geen macht en kunnen daardoor alleszins niet beter zien. Om deze en nog andere onbetamelijke uitspraken werd brouwer Wytinc door de vierschaar van de Brugse schepenbank op 23 augustus 1527 voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen.³⁴

Over de relikwieënverering werd de Brugse goudsmid Jan van der Mote door de schepenbank aan de tand gevoeld. Hij was tevens herbergwaard *Inde Rebbe* in de Steenstraat. Omstreeks 12 november 1545 was een dienaar die met zijn heer gelogeerd was in 't *Scoemakers Huus* aan de overkant van de straat, hem een zilveren penning te koop komen aanbieden. Die kuste eerst nog eens het zilverstuk en klaagde dat hij zich nu genoodzaakt zag het te verkopen, *omme dieswille dat se ande Drie Cuenynghen* (nl. in Keulen), *ende naghels Ons Heeren gheweist hadde*. Jan van der Mote stelde hem gerust: 'Wij breken en smelten dagelijks zulke dingen, zouden we dat moeten nalaten omdat ze de nagels van het kruis aangeraakt hebben, dan moeten we die nagels haten omdat ze Onze Heer pijn gedaan hebben'. En als algemene commentaar zei hij nog: 'Men brengt ons vaak stukken waarin zelfs heiligdommen gevat zijn', *ende als wij die verliesen, zo stellen wij wat anders daer inne*. Overigens tilde het gerecht veel zwaarder aan een voorval dat zich enkele dagen later in de gelagzaal *Inde Rebbe* voordeed. Dezelfde dienaar was met twee van zijn collega's 's middags komen lunchen, waarna ze betaalden met een zilveren kroon. Als wisselgeld gaf Jan van der Mote zilveren munten terug, waaronder een daalder van de hertog van Saksen. De klant zei die niet te willen hebben omdat de hertog van Saksen een lutheraan was. Waarop Van der Mote de daalder kuste met de woorden: 't *Es een goet heere, hij es goed evangelis*. 'Hoe kan hij nu goed zijn', zo was de repliek, 'men eet daar vrijdags en zaterdags vlees'. De herberg-

34 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 192: Verluyd Boek 1490-1537, f. 192v-194.

waard: 'Het is beter vrijdags vlees te eten dan het vlees en bloed van onze naasten te eten met woeker, financiën en anderssins'. De klant: 'Zulke lieden zou men in ons land verbranden', waarop Jan van der Mote: *Ik hope eer een jaer de keyseren en salder niet meer doen barnen*. Voor het schepencollege gedaagd, werd hij om uitleg gevraagd en er volgde een onderzoek naar zijn geloof. Hij ontkende met zijn uitspraken iets kwaads te hebben bedoeld en verzekerde de rechtbank dat hij een goed christen was. Hij moest het college knielend om vergiffenis bidden en kwam ervan af met drie dagen opsluiting in een hol op water en brood en het betalen van een boete van 9 en een aalmoes van 3 carolusgulden.³⁵

De relikwie van het Heilig Bloed, voorwerp van de jaarlijkse Bloedprocessie te Brugge, kreeg niet van alle Bruggelingen de nodige eerbied. Tijdens de uitgang van 1526 hadden enkele jongelui postgevat in de dakgoten van de huizen langs het parcours en stenen gegooid naar figuranten in de processie en enkelen daarbij zelfs lelijk verwond. In de aanloop naar de processie van 1527 nam het stadsbestuur strenge maatregelen om zulke incidenten te voorkomen.³⁶

Bedevoarten gaven ook al eens aanleiding tot uitspattingen. De beruchtste is ongetwijfeld die van Sint-Lieven te Gent.³⁷ Jaarlijks werden op diens patroonfeest, 28 juni, de relikwieën van de Gentse schutspatroon in de vroege ochtend door een joelende menigte uit de Sint-Baafsabdij gehaald, om ze naar het vermeende graf van de heilige te Sint-Lievens-Houtem te dragen. Een dag en een nacht lang maakten de rumoerige pelgrims van hun bedetocht een onstichtelijke kermis. Ze waren gewapend en gaven zich overal waar ze langskwamen over aan de grootste losbandigheid: alles vonden

35 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Fonds Staat en Audientie, nr. 1653/2: Bruges 1537-1555, los stuk, gerechtelijke procedure van 19 november tot 4 december 1545.

36 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Hallegeboden 1513-1530, f. 512, 2 mei 1527.

37 J. DECAVELE 'Sinds eeuwen feestend Gent', p. 13. Over die bedevaart, zie het basisartikel van P. TRIO, 'Handel en wandel met een heilige. Organisatie van en deelnemers aan de laatmiddeleeuwse Sint-Lievensprocessie vanuit de Gentse Sint-Baafsabdij naar Sint-Lievens-Houtem (tot 1540)', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks, 61 (2007), p. 83-104.

ze geoorloofd onder het voorwendsel van hun heilige last. Bij hun terugkomst 's anderendaags draafden de doorgaans bedronken 'Sint-Lievenszotten' met de fiertel in looppas nog een keer of drie rond de Vrijdagmarkt. Maar herhaaldelijk gaf dit bizarre en wilde vertoon tegenover een hogelijk opgewonden menigte aanleiding tot regelrecht oproer in de stad. De Duitse humanist en arts Agrippa von Nettesheim verbleef in 1532 in Gent en was er getuige van de processie. Hij noemde ze *jener tollen Prozession zu Ehren des heiligen Levinus, ihres Patrons, die voll von Schändlichkeiten ist, aber mit Frömmigkeit gar nichts zu tun hat*.³⁸ Dat was ook de reden waarom keizer Karel V er niet meer van moest weten. Na de Gentse opstand van 1539-1540 verbood hij in een bijzonder artikel van zijn *Concessie Caroline* de processie kort en goed.

Nog midden in die Gentse opstand werden bedevaarten en heiligenverering ten overvloede behandeld tijdens het roemruchte toneelconcours van 1539. Zo had de rederijkerskamer van Tielt in zijn refrein 'in 't zotte' tijdens het refreinfest, voorafgaand aan de toneelwedstrijd, het over *De zulcke nu in peregrynage loopen / Al een hondert mijlkins wt haren lande / Thuus latende wijf en kinderen by hoopen. . / En dan gaen si kerskins by dozynen hichten* (hechten).³⁹

Nog steeds in 1539 ontstond er rond een bedevaart een wel zeer opmerkelijk conflict, omdat hij gebruikt werd als wapen in sociale tegenstellingen binnen het Brugse voldersambacht. De gilde waarin meesters en gezellen van dit ambacht verenigd waren, placht traditioneel een jaarlijkse bedetocht te houden naar het miraculeuze Mariabeeld te Meetkerke, dat volgens de legende door vissers van Blankenberge uit de zee was gehaald. Telkens omhingen ze daarbij het beeld met een nieuwe mantel. In het begin van de 16e eeuw was die traditie evenwel teloorgegaan. In 1539 richtten de Brugse

38 R. FONCKE, 'Het oordeel van een 16de-eeuwse Duitser over de St.-Lievensprocessie van Gent', in: *Oostvlaamse Zanten*, 30 (1955), p. 161-163.

39 A.L. DE VLAMINCK, 'Jaerboeken der Tieltsche Rhetorijkkamer. XVIe eeuw', in: *Vaderlandsch museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis*, 5 (1863), p. 82.

volderknechten een nieuwe 'Broederschap van Meetkerke' op, maar ze sloten hun patroons uit van lidmaatschap: *Wy en willen gheen meesters hebben of wy zullent achterlaten*. Na veel heftige discussies gedoogden de werkers uiteindelijk de deelname van hun meesters, maar op één voorwaarde, namelijk *alzo verre als elc meestre vooren inde processie ghaen willen met een keerse van een pondt was inde handt, in teekene van amende ende beterynghe dat zy dese reyse zo langhe achtergehouden hebben*.⁴⁰

Het miraculeuze Mariabeeld van Aardenburg genoot dan weer de bijzondere verering van zowel de Brugse handschoenmakers als de Gentse vleeshouwers. Jaarlijks op pinkstermaandag kwamen beide ambachten hier op bedevaart om het Mariabeeld met een nieuwe mantel te versieren. In de 16e eeuw onttaarde de bedevaart vaak in een 'brooddronken pleziertocht'.⁴¹

Een ander miraculeus beeld waar de Bruggelingen vaak op bedevaart naartoe trokken was het kruis te Damme. Ook dat beeld was volgens de legende in de 12e eeuw door vissers uit de zee gehaald. Omstreeks 1542 zei schoenlapper Jacob Christiaens, wonende bij de Ezelpoort, volgens getuigenis van zijn burens, dat men niet op bedevaart behoorde te gaan en dat men het kruis van Damme beter in brand zou steken dan het te gaan vereren; verder dat Maria niet heilig zou zijn geweest, had Christus haar niet geheiligd, *ende zeyde dat hy zyn wyf liever hadde dan Marie*. Sommige getuigen die geschandaliseerd waren *trocken hem zyn brouck of ende sloughen hem up zyn gat*.⁴² Het Mirakelkruis van Damme werd later het mikpunt van de beeldenstormers. Het huidige kruis, dat nog jaarlijks in een ommegang te Damme en tevens in de Heilig-Bloedprocessie te Brugge wordt meege dragen, is dus niet meer het origineel.

40 R.A. PARMENTIER, 'Geschied- en oudheidkundige aantekeningen over Brugge', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 69 (1926), p. 134-138.

41 J. VAN HERWAARDEN, 'Aardenburg, O.L.Vrouw', in: *Bede vaarten in de Nederlanden* (Databank Meertens Instituut op website <http://www.meertens.knaw.nl/bedevaart>).

42 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 170: Wettelycke informatiën 1542-1547, f. 82-83.

Vreemd en nog steeds niet volledig opgehelderd, is wat er in de Hallegeboden van Brugge staat over *de ghilde ofte gheselschap van den Ruteloos*. De leden van dat bizarre genootschap hadden de gewoonte op alle hoogdagen van het jaar in groten getale bijeen te komen in de kerk van het Sint-Claraklooster te Brugge. Daar gingen ze processiegewijs te offerande, *met grooten dissolutie... de dienst Gods aldaer zeere troublerende, beschimpende ende beheckende, ende belettende den religieusen ende andere goede eerbaere lieden aldaer te kercke gaende huerlieder devocie*. Aan die praktijken wou de Brugse magistraat vlak voor Kerstmis 1543 nog op de valreep definitief een eind maken door er strenge straffen op te stellen.⁴³

Van heinde en ver kwam men naar Vlaamse steden en dorpen om er een rondgang te doen met relikwieën allerhande. Met de *rijve*, doorgaans een verkleind reismodel van de heiligenfiertel, werd in de diverse parochiekerken *statie* gehouden om er de relikwieën ter devotie uit te stallen en aldus geld in te zame-len. Het populairst waren de fiertels uit de bekende bedevaarts-oorden waar Onze-Lieve-Vrouw vereerd werd: ze kwamen uit Halle, Alseberg, Aardenburg, Lede, het godshuis Blindekens in Brugge, Kaaster in het huidige Frans-Vlaanderen, en Reims. Het Heilig Kruis kwam uit Asse en uit de Jeruzalemkapel van de Heilig-Kruiskerk te Rome. De johannieters zonden regelmatig hun *rijve* van Sint-Jan, zowel uit Rhodos als uit Patmos. En dan waren er nog het Heilig Sacrament uit Meerssen (bij Maastricht), Sint-Barbara uit Maastricht, Sint-Bernardus uit het Hospice du Grand Saint-Bernard van Bourg-Saint-Pierre in de Zwitserse Alpen, Sint-Hubertus uit Saint-Hubert in de Ardennen, de Heilige Drievuldigheid uit Mont-Saint-Aubert bij Doornik, Sint-Antonius uit het gelijknamige klooster en hospitaal te Belle in het huidige Frans-Vlaanderen, Sint-Quirinus uit Neuss bij Düsseldorf, Sint-Gertrudis uit Nijvel en Sint-Hermes uit Ronse. En er waren er nog andere. Zo kwamen er in 1500 niet minder dan veertien van die rondtrekkende relikwiekasten langs in Evergem

43 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Mémoriaux de Bruges*, Brugge, 1913, p. 365

om er enige tijd ter verering in de parochiekerk opgesteld te staan.⁴⁴

Zulke lucratieve bezigheid moest als vanzelf aanleiding geven tot allerhande misbruiken en conflicten, zoals uit de hierna volgende voorvallen blijkt.

Zogenaamd met het reliekschrijn *de la Sainte-Trinité et de Sainte-Barbe* uit de abdij van de Trinitariërs te Audregnies bij Quiévrain, ging Pieter vanden Hommelicq in 1536 rond in de dorpen van het Land van Aalst. Aan de arme boeren maakte hij veel kletspraatjes en verzinsels wijs. Daar hij geen opdrachtbrief kon tonen, werd hij door de baljuw gearresteerd. Zijn straf was dat hij onder voortdurende geseling driemaal rond de markt van Aalst gejaagd werd en vervolgens uit het Land van Aalst verbannen werd, op straf van – indien hij zich niet aan dat vonnis hield – het uitsteken van een oog.⁴⁵

In de eerste maanden van 1548 had in Vlaanderen de jaarlijkse rondgang van kerk tot kerk plaats met de relikwiekast van de bekende benedictijnenabdij Cornelimünster bij Aken. De door Karel de Kale geschonken relieken van de heilige paus Cornelius (de schedel en een arm, waar jonker Jan van der Noot het over had) trokken niet enkel veel pelgrims naar het bedevaartsoord zelf, ze werden ook alom in de Nederlanden ter verering rondgedragen. Pauwels Ockers was de man die voor het genoemde jaar de commissie van *questierder* had weten te verwerven voor de rondgang met de *reliquiën ende casse* doorheen Vlaanderen. Samen met zijn assistenten stelde hij ze als jaarstatie telkens enige tijd op in de kerken *tot onderhoudenesse vande aelmoessenen* voor het hospitaal en, zo heette het, opdat de gelovigen *tot duechden verweckt ende gheneghen zouden muegghen werden*. Naar zijn zeggen was er daartoe in 1515

44 Aangezien telkens een deel van de offerpenningen aan de plaatselijke parochiekerk moest worden afgestaan, bieden de kerkrekeningen jaar na jaar een vrij volledig overzicht van deze bezoeken aan Evergem. J. DECAVELE, 'Parochiaal en godsdienstig leven', in: F. PILLE (red.), *Geschiedenis van Evergem*, Evergem, 1994, p. 330-331. Een lijst voor de Noordelijke Nederlanden geeft R.R. POST, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie*, Utrecht-Antwerpen, 1954, p. 395-397.

45 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.568: Rekening 1536, f. 21.

octrooi verleend door de vorst. Maar in Rupelmonde liep het op woensdag 12 februari 1548 (n.s.) mis. Baljuw Nicolas de Grutere verzette zich tegen de statie in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Hij had het over *onmanierthede* en *ontstichtinghe*, maar verweet Ockers vooral dat hij het keizerlijke octrooi niet meehad. Hij kreeg drie dagen de tijd om dat alsnog voor te leggen en daarvoor moest de waard van *Inde Roose* waar hij gelogeerd was borg staan. Een ijlbode wist inderdaad tijdig een kopie te brengen. Maar de baljuw achtte ze ongeldig, omdat het octrooi volgens een keizerlijke ordonnantie om de drie jaar moest vernieuwd worden en nu dus verlopen was. Hoewel Ockers nog in de tegenaanval ging met het verwijt dat het er de baljuw om te doen was *'t volck te treckene van huere devotiën ende te schandalizerene. . . in grooten schandale van alle kerstene menschen, versmadenesse ende cleenachinghe vande heyleghe vrienden ende santen Godts, hueren relicquiën ende privilegiën vande stoel van Roome*, werd hij kort en goed opgesloten in de gevangenis van Rupelmonde. Hij spande een proces aan tegen baljuw De Grutere bij de Raad van Vlaanderen. Het sleepte ruim vier jaar aan, maar Pauwels Ockers werd door dat hoge hof op 28 september 1552 uiteindelijk op alle punten in het gelijk gesteld, met inbegrip van de kwijtschelding van 24 s. parisis die de baljuw had geëist als vergoeding per dag gevangenschap.⁴⁶ Enkele jaren later ontstond er alweer commotie rond de arm van Sint-Cornelius. Nu was het Cornelis Beckmans, een leek uit Mechelen, die beweerde afgevaardigd te zijn door de abt van Cornelimünster voor de rondgang in Vlaanderen en Brabant met de relikwie. Hij hield *publicque queeste ende predicatie*, maar het bleek dat hij geen enkel mandaat had en dat zijn enige doel was geld af te troggelen. Door de baljuw van het Land van Waas gearresteerd, kwam hij er op 17 maart 1557 van af met de verbeurdverklaring van al het opgehaalde geld.⁴⁷

Ook met het beeld van Sint-Antonius uit Belle werd jaarlijks een rondgang gemaakt doorheen heel Vlaanderen en ver daarbuiten.

46 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7535, f. 179.

47 GENT, *Rijksarchief*, Land van Waas, nr. 1894, f. 23v-24.

Voor de religieuzen van het hospitaal betekende dit een aanzienlijke bron van inkomsten. Maar ze moesten al eens optornen tegen concurrentie. Zo kwamen op 18 oktober 1528, het feest van Sint-Lucas, te Menen die van Sint-Antonius in conflict met de 'Gilde van de Kreupelen' uit Aardenburg. Een Aardenburgse gildenbroeder werd daar gearresteerd na klacht van de Bellenaars, omdat hij onder het slaan van de bel om aalmoezen had gevraagd. Volgens die laatsten bezaten enkel zichzelf zulk belrecht doorheen Vlaanderen krachtens een indult van paus Bonifatius VIII, bevestigd door keizer Karel.⁴⁸ In 1533 trokken de *questierders* van Sint-Antonius met hun rijve naar Utrecht, maar stootten daar op veel weerstand. Bij hun aankomst voor een naar verwachting lucratieve geldinzameling, wilden de kanunniken van de dom hen maar toelaten als ze op voorhand 200 goudgulden stortten in de kas van de kerkfabriek van Sint-Jan.⁴⁹ Ruim dertig jaar later was de Gentse patriciër Marcus van Vaernewyck, een kritische katholiek, niet mals voor de rondgang van de Bellenaars, *daer zij groot ghewin an deden*. Hij doet het verhaal van hun aankomst in Gent op de tweede paasdag 1566, overigens de laatste keer dat de stad dat toeliet. Via de heerlijkheid Sint-Pieters kwam de statige stoet rond de *questierders* met het heiligenbeeld op hun schouders de stad binnen. Voorafgegaan door een bellenman, gingen de schepenen van de beide banken, de baljuws van Gent en Sint-Pieters, de proost, de prior en de monniken van de Sint-Pietersabdij, *met haer costelicste cappen*, processiegewijs mee doorheen de straten van Gent. Die zagen aan beide zijden zwart van het volk, van wie enkelen (*sommighe simpel vraukins ende ander persoonen*) neerknielden. Het was de gewoonte aan de beide voorschepenen, de twee baljuws en de stadspensionaris geld toe te stoppen, zodat de delegatie uit Belle gedurende een dag of vijf, zes ongehinderd statie kon houden in de verschillende Gentse kerken om er offeranden op te halen. Na afloop werden ze, opnieuw geflankeerd door geestelijken en notabelen, tot buiten de Spitaalpoort gebracht. Eenmaal op Sint-Amandsberg viel alle plechtig vertoon weg.

48 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7523, f. 135v-136. Op 20 april 1529 werd het klooster van Belle in het gelijk gesteld.

49 R.R. POST, *Kerkelijke verhoudingen*, p. 479.

Jongelui en uitschot van het Sint-Baafsdoorp en de vechtersbazen van de Muide (doorgaans in de meerderheid) begonnen een kamp met het blanke zwaard, van de berg naar beneden rollend, om het Sint-Antoniusbeeldje dat ingewikkeld in een zakje ergens in het zand gesmeten lag in het bezit te krijgen. De bende die het wist te veroveren, trok ermee rond op het omliggende platteland om er boter, eieren, worst, vlees, vlas en andere waren mee te gaan bedelen, en dat lukte nog ook. *Ende alzoo nam dees heijdensche raserie een hende.* Nochtans, zo merkt Marcus van Vaernewyck nog cynisch op, *en wast anders niet dan een haut of blocxkin waerinne ghesneden was, totten schaudere, die figure van eenen man met eenen baerde, naer die ghelijkenesse van dien helegghen heremijt Sente Anthonis ende alzoo daerup gheschildert ende chierlic ghestoffeert, ende was daer over een viercant troonkin ghemaect daer bellekins an hijngghen ende voren ghijncker eene met bellen, al clijnckende.* Hier inne en was gheen helichdom noch relijcquen vanden zant dan alleene bloot gheschildert haut. En de dagboekschrijver besluit: *Zoo zeer verblent was tvolck hier inne, dat vele meenden dattet al recht was datter gheschiede.*⁵⁰ Overigens waren al vanaf de tweede helft van de jaren 50 de opbrengsten voor het Sint-Antoniushospitaal te Belle snel opgedroogd, naar de religieuzen zelf zegden *à cause des sectes d'hérésies.*⁵¹ En enkele maanden na het door Marcus van Vaernewyck beschreven onstichtelijke vertoon te Gent vernielden de beeldenstormers te Belle zelf het echte beeld van Sint-Antonius.⁵²

Individuen zagen op hun beurt brood in het leuren met allerlei godsvruchtig lijkende voorwerpen en aflaten als gemakkelijke bron van inkomsten, en van hoe verder ze kwamen, als des te authentiekter werden ze door het volk aanvaard. In 1511 of 1512 werd in Brugge een Schot gestraft die door het land was gereisd

50 F. VANDERHAEGHEN, *Marcus van Vaernewyck*, Deel 1, p. 63-65.

51 In hun rekwes van april 1557 in: BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 2: Staten van Vlaanderen, correspondentie 1520-1564; nog eens herhaald in hun argumentatie van 19 december 1561, in: L. P. GACHARD (ed.), *Correspondance de Marguérite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II (1559-1565)* (Commission Royale d'Histoire, reeks in-4°), Brussel, 1870, Deel 2, p. 45.

52 F. VANDERHAEGHEN, *Marcus van Vaernewyck*, Deel 1, p. 76.

met onechte aanstellingsbrieven en valse aflaten.⁵³ Alweer twee Schotten, Donaldus le Josne, die zich valselijk als priester uitgaf, en de als kapelaan verklede Gilles Spingnore, werden omstreeks 1530 om dezelfde reden uit de kasselrij Ieper verbannen.⁵⁴ Nog zo iemand was Nicolas Rachet. Met lang haar en een baard deed hij zich voor als een priester, lid van de Orde van Sint-Paulus de Eerste Eremiet (een orde die voornamelijk in Hongarije, Polen, Kroatië, Duitsland, Oostenrijk en Zweden kloosters had). Hij liep rond van stad naar stad en van dorp naar dorp in een mantel behangen met kruisjes en hield het volk relikwieën voor die hij zozegegd uit Jeruzalem had meegebracht. Tevens toonde hij aanbevelingsbrieven die hij van de Apostolische Stoel en andere hoge geestelijke instanties zou gekregen hebben. Aan wie aalmoezen gaf, kende hij *veel pardoens* toe, bezegeld met een gedrukt prentje. Begin 1545 werd hij te Brugge gearresteerd. Eerst klaagde hij dat al zijn goederen en beneficiën hem ontnomen waren door de lutheranen omdat hij niet wou toetreden tot hun geloof. Uit zijn verwarde verhaal werd het niet duidelijk of hij uit Jeruzalem kwam, dan wel er nog naartoe wilde gaan. Uiteindelijk bleek hij een eenvoudige mutsenmaker te zijn, naar hij zei afkomstig uit Genève. Hij beweerde getrouwd te zijn, maar in 1543 zijn vrouw in Rome te hebben achtergelaten. Op 21 februari 1545 stelde de schout van Brugge hem op de Burg op een schavot, behangen met zijn valse brieven en zijn prentjes. Nadat hem haar en baard waren afgesneden, werd hij voor tien jaar uit Vlaanderen verbannen.⁵⁵

Astrologie, alchimie en bijgeloof

Het is niet de bedoeling in deze bijdrage in te gaan op het schromelijke bijgeloof in zwarte kunst, magische brouwsels, bezwe-

53 P. FREDERICQ (ed.), *Codex documentorum sacratissimarum indulgentiarum neerlandicarum. Verzameling van stukken betreffende de pauselijke aflaten in de Nederlanden (1300-1600)* (Instituut voor Nederlandsche Geschiedenis, Kleine Serie, 21), 's-Gravenhage, 1922, p. 467, nr. 328.

54 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.613: Rekening zaal en kasselrij Ieper 1529-1532, niet gefolieerd.

55 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 192: Verluyd Boeck 1537-1555, f. 127-129, 21 februari 1545 (n.s.); BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.784: Rekening van de schout van Brugge 1543-1545, f. 15v.

ringen, toverij of – vooral – de heksenwaan (die weliswaar in de beschouwde periode al bestond, maar pas tegen het einde van de 16e eeuw volop zou gaan woeden in Vlaanderen⁵⁶). Het bijgeloof, als vertrouwen in bovennatuurlijke krachten, is overigens een rekbaar begrip. De protestanten noemden ook heiligen- en relikwieënverering of de transsubstantiatie tijdens de consecratie (met haar duistere symboliek van brood-lichaam, wijn-bloed, waar de gewone leek niets van begreep) vaak *toverie*. Marcus van Vaernewyck formuleerde het aldus: *Ic verscricke mij te verhalen sommige pointen, die zij (= tghemeen volck) hier up bijbrachten ende onder tvolc zaeijden, als dat de messe een onnatuerlicke tooverie was, daer mede de papen (zoo sijse noumden) wanen Godt vanden hemel af in haer handen te tooveren, ende vreesende vanden duvel wech ghedreghen te zijne om zulcke boosheijt, maecten daerom alle dees crusen.*⁵⁷

Astrologie genoot nog lang groot aanzien, tot ze door de medische wetenschap langzaam verdrongen werd, maar ook dan nog bleef het medische denken verstrikt in de theorie van de invloed van de sterren.⁵⁸ Jean de Fynnes uit Ieper noteerde voor zijn vier kinderen, geboren tussen 1548 en 1562, nauwgezet datum en uur van de geboorte, de maanstand en het sterrenbeeld.⁵⁹ Bij de geboorte van keizer Karel in 1500 waren het de hofastrologen die de glorierijke toekomst van de prins voorspelden. En overigens blijft zijn geboortedatum, 24 februari, ten eerste intrigeren aangezien dat in het schrikkeljaar 1500⁶⁰ net de *dies bisextilis* was, de toegevoegde dag in de maand februari. Geen dag dus als een ander,

56 Zie de website van J. MONBALLYU, *Recht uit de Lage Landen*, en daarin: 'Heksen in Vlaanderen' met tekstuitgaven, <http://www.kuleuven-kortrijk.be/facult/rechten/Monballyu/Rechtlagelanden/Homepage.htm>.

57 F. VANDERHAEGHEN, *Marcus van Vaernewyck*, Deel 1, p. 178.

58 T. PENNEMAN, 'Astrologie in de eeuw van Mercator. Een reeks schetsen', in: *Het Land van Waas*, n.r., 31 (1994), p. 27-158.

59 I.L.A. DIEGERICK (ed.), 'Protocolle ou mémorial de plusieurs affaires appartenant à Jehan de Fynnes', in: *Annales de la Société historique, archéologique et littéraire de la ville d'Ypres et de l'ancienne West-Flandre*, 8 (1878), p. 151-153.

60 Vóór de invoering van de Gregoriaanse kalender (bij ons ca. 1582) was het jaar 1500 nog een schrikkeljaar, sindsdien worden enkel de eeuwjaren die deelbaar zijn door 400 als schrikkeljaar behouden. In een schrikkeljaar telt de maand februari 29 dagen: niet de 29e wordt toegevoegd, de 24e wordt a.h.w. twee keer geteld!

maar uitstijgend boven het gewone tijdsverloop, zoals dat past voor een baby met een – naar verwachting – uitzonderlijke levensloop: was dit toeval, of zou het kunnen dat er hier door de vorstelijke raadgevers-astrologen inzake de officiële geboortedatum iets ‘gearrangeerd’ is geweest? Dezelfde datum onder hetzelfde sterrenbeeld bleef trouwens niet onopgemerkt voor een aantal hoogtepunten uit Karel V’s carrière: de overwinning op zijn aartsrivaal Frans I van Frankrijk tijdens de Slag bij Pavia op 24 februari 1525, de keizerkroning door de paus te Bologna op 24 februari 1530, de in prachtige tapijten verheerlijkte overwinning in de beroemde Slag bij Tunis op 24 februari 1535, de voorlezing van het keizerlijk requistoir tegen de opstandige Gentenaren in het Prinsenhof op 24 februari 1540 en... de geboorte van zijn natuurlijke zoon Geronimo (de latere don Juan van Oostenrijk) te Regensburg op 24 februari 1547. Waren er telkens keizerlijke astrologen aan het werk, dan is dat natuurlijk ook weer niet zo uitzonderlijk. In de 20e eeuw deden machtige mannen als Winston Churchill, Charles de Gaulle of Ronald Reagan bij belangrijke beslissingen of te verwachten gebeurtenissen vaak een beroep op de astrologie...

In zijn *Prognosticatie* van 1561⁶¹ onderstreepte meester Nicolaes Bazelius uit Nieuwerkerke, *medecijn ende cirurgien* van Sint-Winoksbergen, het belang van de astrologie voor de genezing van zieken, maar waarschuwde het publiek tegen alle soorten bedriegers zoals groenten-, graan-, zeep- en messenverkopers, volders, wevers of grafdelvers die hun ambacht ingeruild hadden voor dat van waarzegger of voor het uitoefenen van geïmproviseerde geneeskunde. Wie zich met zulke dingen bezighield, kon allicht gemakkelijk verdacht worden van toverij. Zo werd er in Stavele, een klein vlek aan de IJzer, maar toch van enig aanzien omwille van de hier gevestigde abdij van Eversam, in 1536-1537 een grootscheeps onderzoek ingesteld naar occulte praktijken. Het bleek dat de helft

61 *Prognosticatie vanden Jare ons Heeren M.D.LXJ. Ghecalculeert op de Meridiaen der stede van Poperinghe in Westulaenderen door M. Niclaes Bazelius van Nieuwerkerke by Belle Medecijn ende Cirurgien Ende der Astronomijnscher consten een vast Liefhebber woonende binnen der voorsyder stede inden gulden helm inde Jperstrate, Antwerpen, weduwe Jacob van Liesvelt, 1561.*

van de dorpelingen, vooral de rijke lui, zich daar gretig mee bezighielden. Jammer genoeg krijgen we geen details, maar de baljuw van de zaal en de kasselrij Veurne vond de vastgestelde feiten van die aard, dat hij de zaak overdroeg in handen van de Raad van Vlaanderen te Gent.⁶² Hendrik de Roy, zoon van Andries, en Adriaan van Heecke, een fusteinwever afkomstig uit Pittem, werden in 1547 in Brugge gezeseld *à cause d'aulcunes superstitions*, maar ook hier zijn er geen verdere details.⁶³

Occultisme, astrologie, alsmede de kunst van de alchimie, de middelen om met de goddelijke steen onedele metalen in edele om te zetten of een levenselixir te brouwen, fascineerden vele mensen. Uit het proces van Filips van Wissekercke, kasteelheer van Nokere, weten we dat er voor dat doel in de jaren 1560 'privé'-vergaderplaatsen waren, onder meer de zondag op een afgesproken plek in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen en verder in de conciërgerie van het Hof op de Koudenberg te Brussel. Ook in zijn kasteel te Nokere hield Wissekercke zulke reünies. Bijzonder in zijn geval is wel dat hij tevens een fanatieke ijveraar was voor het calvinisme.⁶⁴

Heiligschennis of ordinaire kerkroof?

Allicht was het geen antiklerikalisme, noch bijzondere afkeer van geestelijken, maar banditisme en gemakkelijk geldgewin waardoor straatrovers het op kerken hadden gemunt. Door hun daad sloten ze zichzelf wel volkomen buiten de gelovige gemeenschap, want er was geen grotere heiligschennis dan een aanval op het huis van God met alles wat het bevatte aan beelden en gewijde vaten.

Het valt daarbij op dat veel kerkroven zich situeerden in het Westkwartier, een gebied dat vanaf het eind van de jaren 50 geken-

62 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.041: Rekening Veurne 1536-1537, niet gefolieerd.

63 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.784: Rekening 1546-1547, niet gefolieerd.

64 J. DECAVELE, *De eerste protestanten in de Lage Landen*, Leuven-Zwolle, 2004, p. 173-180.

merkt was door sociale woelingen en een gewelddadig calvinisme. Kerkrovers waren Henrik Hendrycx in Veurne (1521/1522),⁶⁵ Joos Lievens uit Roeselare, Jan Schuerman uit Antwerpen en Franchois Reyngoedt in de streek van Brugge (1523-1527),⁶⁶ een onbekende rover in Koekelare (1530),⁶⁷ een bende met werkgebied in de streek van Geluwe en Wervik (1530),⁶⁸ een bende uit de streek van Kemmel die buit ging zoeken in de kerken van Westouter, Nieuwkerke, Zuidschote, Boeschepe en een kerk in de buurt van Hondschote (1532) en van wie Marlyn Rake terechtgesteld werd in Ieper,⁶⁹ een bende uit de streek van Quesnoy-le-Comte die meer dan tachtig kerkroven pleegde en van wie Anthonin Jacquelin in Veurne geëxecuteerd werd (1536/1537),⁷⁰ rover Pierken Bray uit Meulebeke in de kerk van Lendeledede (1536-1537),⁷¹ kerkroven in Steenwerk, Sint-Jans-Kappel, Zuidberkijn en Vlamertinge door Joos de Mus uit Nieuwkerke, onthoofd in Ieper (1537/1538),⁷² een onbekende kerkrover in Middelkerke (1538/1539),⁷³ Pieter Heindrixssone uit Utrecht in Gistel (1539/1540),⁷⁴ een bende uit de buurt van Amsterdam die de kerken had beroofd van Zierikzee, Oudenbos en Tielt in Brabant, maar er niet in geslaagd was hetzelfde

65 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.025: Rekening april 1521-1522 (n.s.), f. 19.

66 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 192: Verluyd Boeck 1490-1537, f. 130v-132v (27 juli 1523), f. 145v-147 (12 1524 n.s.), f. 188-189v (27 april 1527).

67 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.035: Rekening 1530-1531, f. 16v.

68 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7524, f. 315-315v: Banvonnis 29 april 1530.

69 BRUGGE, *Rijksarchief*, Fonds Kasselrij Ieper, W.D.H., nr. 93; BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.613: Rekening zaal en kasselrij Ieper 1532-1535, niet gefolieerd. Marlyn Rake, gearresteerd op 20 augustus 1532, werd terechtgesteld met het zwaard.

70 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.041: Rekening 1536-1537, f. 2v

71 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.824: Rekening 1536-1537, f. 11. De kerkdief werd 's nachts door de parochianen van Lendeledede vastgenomen en uitgeleverd aan het gerecht te Kortrijk.

72 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.613: Rekening zaal en kasselrij Ieper 1537-1538, niet gefolieerd.

73 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.043: Rekening 1538-1539, f. 11v;

74 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.287: Rekening Nieuwpoort 1539-1540, f. 8.

de te doen in Blankenberge en Eeklo (1539-1540),⁷⁵ een onbekende rover in Zandvoorde (1543),⁷⁶ een onbekende rover in Zwijnaarde en Zevergem (11 maart 1550),⁷⁷ Jehan Pluisse in de kerk van Lauwe (1550/1553),⁷⁸ een bende kerkrovers in Vlamertinge, Elverdinge en de omgeving van Poperinge, die onder meer in Vlamertinge het tabernakel hadden leeggeplunderd en de beelden van een kappel in het bos van Sint-Sixtus bij Westvleteren hadden gebroken (1550/1553),⁷⁹ Reynier de Plackere en Pieter Balten alweer in Gistel (november 1556),⁸⁰ een gevaarlijke roversbende uit Engeland in de kerken van Kemzeke, Sint-Pauwels-Waas, Wachtebeke, Sint-Kruis-Winkel en omgeving, van wie Christopher Walckers en Thomas Hilman terechtgesteld werden in Gent op resp. 31 januari en 10 februari 1556 (n.s.),⁸¹ kerkrovers in het gebied Menen-Nieuwpoort (1559),⁸² kerkrovers in Boezinge, Godewaersvelde, Westouter, Boeschepe en omgeving, van wie Jacob de Hane uit Boezinge terechtgesteld werd te Ieper (omstreeks 1560),⁸³ rover

75 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 192: Verluyd Boeck 1537-1555, f. 57v-59. Niet enkel hadden ze de gewijde vaten uit het sacramentshuis geroofd en verkocht in Brussel, ze hadden ook de hosties opgegeten. Een lid van de bende, Cornelia Wouters uit Amsterdam, werd op 23 januari 1540 terechtgesteld door verdrinking in een put.

76 BRUGGE, *Rijksarchief*, Kasselrij Ieper, W.D.H., nr. 152: informatie verstrekt aan de baljuw van de zaal en de kaselrij Ieper op 26 februari 1543 (n.s.). De vrouw van de koster had de dief betrapt bij het openbreken van een slot aan het altaar van Sint-Anna, had er de pastoor bijgeroepen, maar die werd verplicht ook geld dat in een bosje verstopt zat, aan te wijzen.

77 GENT, *Rijksarchief*, Sint-Pieters, nr. 1831, f. 4.

78 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.823: Rekening 1550-1553, f. 24v.

79 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.053: Rekening 1550-1553, f. 39v-42.

80 BRUGGE, *Rijksarchief*, Brugse Vrije, nr. 297, f. 51, 73v.

81 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7538, f. 146 en 162, en nr. 7614, f. 144v-146v; BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 21.923, f. 3. Baljuw Adriaan de Crane van Assenede vond hen in het bezit van geroofde kelken, fluweel, kazui-fels, gordijnen en kerkjuwelen. De arrestatie verliep uiterst gewelddadig: zij hieuen de baljuw de linkervuist af en staken hem met een scherp voorwerp in de knie, verwondingen waaraan de man overleed. Beide kerkrovers werden, nadat hun rechtervuist afgehakt was, onthoofd.

82 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 193: Bouc van den Steene 1558-1559, f. 55-57, 13 maart 1559 (n.s.).

83 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.616: Rekening zaal en kasselrij Ieper 1556-1561, f. 34v-35v.

Coppen Baltins in Wondelgem (1562),⁸⁴ Hanskin de Orghelare te Oostburg (augustus 1565).⁸⁵ Opmerkelijk is wat een lid van de bende uit de omgeving van Kemmel, namelijk Marlyn Racke, in 1532 te zijner verdediging aanvoerde: *Zecht dat die diefte niet ghehouden werd voor sacrilegie of insacre, want sacrilegie gherekent es: stoolen, abyten ende ghewyde juweelen, casulen daermede men den dienst Gods versuurt of ghewiede dwalen daerup 't lichaeme Gods rust*. Aangezien hij enkel offerblokken geleege had, geen dwalen, verzilverde of vergulde voorwerpen en dergelijke ontvreemd had, kon er volgens hem geen sprake zijn van heiligschennis.⁸⁶ Bij de kerkroof in Wondelgem in 1562 was alles wat enige waarde had weg, maar het Onze-Lieve-Vrouwebeeld en *Ons Heere an 't cruuse* bleven onaangeroerd.⁸⁷

RIVALITEIT TUSSEN KERKELIJKE EN WERELDLIJKE OVERHEDEN

Onderlinge naijver tussen geestelijke en wereldlijke besturen of tussen kerkelijke instanties onderling kwam in de 16e eeuw vaak voor en leidde soms tot onwaarschijnlijke, af en toe potsierlijke toestanden.

Meestal ging het over aantasting van de wederzijdse voorrechten, waarover veel disputen uitgevochten werden voor vorstelijke raden, zoals de Raad van Vlaanderen in Gent of de Geheime Raad in Brussel. Het is verder bekend dat er na de oprichting van de nieuwe bisdommen over de toewijzing van inkomsten een bittere strijd ontstond tussen kapittels en abdijen enerzijds, en de nieuw benoemde bisschoppen anderzijds, niet enkel in Brabant, maar tevens in de Vlaamse bisschopssteden. Maar ook in vele andere gelegenheden was er stof genoeg tot conflict.

Zo gingen in de jaren 30 de vier bedelorden van zowel Ieper als Brugge en Gent in preek en geschrift ongemeen heftig tekeer tegen

84 GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 214: Bouc van de Crime 1562, f. 246, 15 juli 1562.

85 BRUGGE, *Rijksarchief*, Brugse Vrije, nr. 304, f. 59.

86 Zie voetnoot 69.

87 Zie voetnoot 84.

de respectieve stadsbesturen. In het kader van de hervorming van de armenzorg, wensten deze laatste (daarbij ondersteund door niemand minder dan de te Brugge wonende Spaanse humanist Juan Luis Vives) meer stedelijk initiatief in de ondersteuning van behoeftigen. De monniken en ook de kerkelijke overheid in het algemeen zagen er een aanslag op hun aloude prerogatieven in, waarvan ze zich verzekerd wisten door het canonieke recht. Ook nadat de strijd ietwat geluwd was, bleef de controversie smeulend verderleven. Vooral in Brugge was er bij tijd en wijle een felle steekvlam. In de jaren 60 gaf ze daar alweer aanleiding tot mateloos gekrakeel.⁸⁸

De Gentse bedelorden protesteerden in 1538 dan weer tegen de plannen van het lokale stadsbestuur om octrooi te verlenen voor het oprichten van een leenbank in de stad. Ze ontketenden er een ware hetze. Dagelijks, zo schreven de schepenen op 10 oktober 1538 aan landvoogdes Maria van Hongarije, gaan ze in hun sermoenen blind tekeer tegen het octrooi, *en blamant les usures et tables de pretz*. Het antwoord van 17 december 1538 uit Brussel was kordaat en ondubbelzinnig: *We vinden de preken van de bedelorden vreemd en schandelijk, want ze viseren de dienaars van mijn Heer en Broer (d.i. keizer Karel), en evenzeer uzelf, die er toch alleen maar om bekommerd zijn het leed van uw arme burgers te lenigen. Preken van de bedelmonniken, waarin ze zich publiek mengen in beslissingen van de vorst, met de bedoeling de eenvoudige onderdanen op te ruien tot protest en ongeregelheden, mogen niet worden toegestaan, neen, ze zijn ondulbaar.*⁸⁹

Zelfs in een materie waar de vorst en de Kerk gelijklopende doelstellingen hadden, namelijk het onvoorwaardelijke behoud van het voorvaderlijke geloof, was het al eens op eieren lopen. Wie wat mocht doen in de kettervervolging – de geestelijke, dan wel

88 J. DECAVELE, *De dageraad*, Deel 1, p. 117-150.

89 Zie onze bijdrage 'De leenbanken in Gent en andere Vlaamse steden: een heikele kwestie', te publiceren in het huldeboek René De Herdt, met nieuwe gegevens over de Piëmontezen die in in het midden van de 16e eeuw uit Turijn en omliggende steden overkwamen om in alle grote en middelgrote Vlaamse steden leenbanken op te richten. Merkwaardig is wel dat, in tegenstelling met Gent, net de magistraat van de handelsstad Brugge zich het felst tegen de oprichting van zulke banken verzette!

de burgerlijke rechtbank – was een discussiepunt dat soms tot een onontwarbaar kluwen leidde, zodat in de praktijk op sommige plaatsen de repressie zelfs gewoon niet meer functioneerde.

De meest opzienbarende vete tussen geestelijken onderling was die tussen de vier bedelorden van Brugge in de jaren 60. De Brugse karmelieten, in wier klooster zich de kapel van de Engelse natie bevond, wensten overleden Engelsen in gewijde grond te begraven. Maar de minderbroeders (aangevoerd door de roemruchte broeder Cornelis van Dordrecht), de dominicanen en de augustijnen (deze laatsten onder aanvuring van een Spaanse medebroeder) spraken schande van zo een begrafenis van Engelsen, die immers allemaal Anglicaanse ‘kettters’ waren. De bom barstte op 30 september 1563, toen de prior van de karmelieten de toegang tot een gezamenlijke jaarmis van de bedelmonniken in het minderbroedersklooster botweg ontzegd werd.⁹⁰

Over het fenomeen van de stedelijke processies in de (late) middeleeuwen is er al veel gepubliceerd.⁹¹ In Brugge en Gent kwam het daaromtrent in de 16e eeuw niet zelden tot onstichtelijk vertoon. Telkens ging het om de vraag wie mocht organiseren en welk traject de processie zou volgen. Vaak was de stad initiatiefnemer, met name als het om een processie ging die ze zelf wou organiseren, of die door de vorst werd afgekondigd ter viering van een overwinning, een vredesverdrag, en wat al meer.

In juli 1546 had het stadsbestuur van Brugge aan het kapittel van Sint-Donaas gevraagd een processie vanuit zijn collegiale kerk tot in het dominicanenklooster te laten uitgaan. De kanunniken hadden grote bezwaren, omdat ze vreesden dat de suffragaan-bisschop van Doornik, met wie ze een geschil hadden, van die gebedstocht gebruik zou maken om uitvoering te geven aan zijn (verder niet beken-

⁹⁰ J. DECAVELE, *De dageraad*, Deel 1, p. 163-170.

⁹¹ Zie recent P. TRIO en M. DE SMET, ‘Processions in Town: The Intervention of the Urban Authorities in the Late Medieval Urban Processions of the Low Countries’, in: M. DE SMET, J. KUYS en P. TRIO (red.), *An Inquiry into Secular Influence on Ecclesiastical and Religious Matters on a Local Urban Level*, Preprint K.U.Leuven Campus Kortrijk, Kortrijk, 2006, p. 5-82.

de) eis, en *dat daerute confusie ende scandale zoude moghen rysen*. Ze wilden dus liever de processie binnen de eigen Sint-Donaaskerk laten doorgaan. Op 10 juli gingen schepen Pieter Mousscheron en pensionaris Joos de Damhoudere het kapittel meedelen dat de stad daar niets voor voelde. Na veel aandringen wisten ze de kanunniken dan toch van het oorspronkelijke stadsplan te overtuigen.⁹² Veel heisa was er hier opnieuw over een processie in 1565. Aanleiding was het nieuws dat op 11 september van dat jaar de christelijke legers het beleg van Malta door de Ottomaanse Turken hadden weten af te slaan. Op last van de landvoogdes beval de Raad van Vlaanderen in elke Vlaamse stad die overwinning met een processie te vieren. Het Brugse stadsbestuur stelde datum en traject vast en nodigde de geestelijkheid uit zich daarnaar te schikken. Maar bisschop Pieter de Corte (Curtius) en het kapittel van Sint-Donaas kozen voor een andere processieweg en nodigden op hun beurt het stadsbestuur uit erop aanwezig te zijn. Dagenlang werden er over en weer onvriendelijkheden uitgewisseld, maar uiteindelijk was het de bisschop die zijn processie op 27 oktober wist te doen uitgaan, met nog wel een preek in het schepenhuis zelf, tot grote woede van de stad, die zich bij de Raad van Vlaanderen ging beklagen.⁹³ Een nieuw incident deed zich enkele maanden later voor, toen de landvoogdes vroeg op Sacramentsdag (de tweede donderdag na Pinksteren) een processie-generaal te houden in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. De diverse Brugse kapittels en de bisschop maakten zoveel problemen over wie en waar, dat de datum moest verschoven worden naar Sint-Jansmis, 24 juni. Teneinde elk schandaal te vermijden, verleende het schepencollege deze keer ten langen leste zijn akkoord aan het voorstel van de bisschop om te verzamelen in Onze-Lieve-Vrouw en vervolgens de processie binnen Sint-Donaas te houden.⁹⁴

In Gent had het stadsbestuur in 1557 besloten op 29 juni (feest van Sint-Pieter) een processie-generaal te doen uitgaan om de aankomst van graanschepen uit het Oostland te vieren. Het plan was

92 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 118: Secrete Resolutiën 1546, f. 44-44v.

93 J. DECAVELE, *De dageraad*, Deel 1, p. 172.

94 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 118: Secrete Resolutiën 1565-1569, f. 3v-36.

te vergaderen in de Sint-Jacobskerk en zo naar Sint-Baafs (Sint-Jan) te trekken voor de processiedienst. Aartsdiaken Cornelis Biestman verzette zich echter kordaat, omdat hij namens de bisschop van Doornik voor de Raad van Vlaanderen een proces aan het voeren was tegen het kapittel van Sint-Baafs. Noch de deken, noch een andere vertegenwoordiger van de bisschop mocht van de kanunniken nog een dienst celebreren in Sint-Baafs, en van zijn kant verbood de bisschop formeel dat die van Sint-Baafs betrokken zouden worden bij welke processie ook. De schepenen repliceerden dat alleen zij te beslissen hadden over wanneer en tussen welke kerken de processie zou uitgaan. Op 28 juni kwam de aartsdiaken meedelen dat het vicariaat van Doornik zijn houding inzake de deelname van die van Sint-Baafs nog verstrakt had. Boos antwoordden de schepenen dat zij de processie dan maar afgelastten, *ende dat hy deken wel considereren zoude wie danaf ende vander zelve omissie vander dienst Godts meest cause ende oorzake es, van al welcken ghehouden es dese noticie ad perpetuam memoriam*. Enkele weken later was het hek alweer van de dam in Gent. Op last van de vorst moest op 1 augustus 1557 een processie-generaal gehouden worden. De schepenen deelden aan diaken Biestmans kort en goed mee dat volgens hun besluit de vergadering gebeurde in de Sint-Michielskerk, de einddienst in Sint-Baafs. Beide partijen speelden het spel nu hard. De aartsdiaken zei dat hij zinnens was zijn processie te houden met zijn eigen *gheestelycke subdyten*, waarop de schepenen antwoordden *dat zy oock huerlieden processie houden metten ghonen die zy wel hoopten ende zeker waeren dat compareren zouden*. Maar toen de geesten wat bedaard waren, bleek niemand zin te hebben om het tot een publiek schandaal te laten komen. Het uiteindelijke compromis was dat er één processie zou zijn: Cornelis Biestman mocht als vertegenwoordiger van de bisschop in het aartsdiaconaat Gent het Heilig Sacrament vanuit Sint-Michiels door de straten van Gent dragen tot bij de deur van Sint-Baafs, alwaar het overgenomen zou worden door de deken van het Sint-Baafskapittel, die dan in zijn collegiale kerk de processie met een dienst kon afsluiten.⁹⁵

95 GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 107, nr. 1: Keureresolutiën 1549-1570, f. 44-45, verslagen van 26 juni en 30 juli 1557.

DE GEESTELIJKHEID

Een grote leemte in het historisch onderzoek is en blijft onze gebrek-kige kennis van de gemiddelde scholingsgraad van de geestelijk-heid. Als men evenwel vaststelt dat zelfs in kleine steden sommige parochiepriesters vaak Latijnse les gaven (hierna volgen er diverse voorbeelden), dan moet het daarmee al met al niet zo slecht gesteld geweest zijn. Recent onderzoek voor een aartsdiaconaat van het bisdom Luik gelegen in het hertogdom Brabant, wijst een relatief hoge universitaire scholingsgraad aan, zodat zelfs in het midden van de 16e eeuw ongeveer de helft van de geestelijkheid een univer-siteit had bezocht.⁹⁶ Er is geen reden om te veronderstellen dat de situatie in Vlaanderen minder goed geweest zou zijn. En toch was er een latent misprijzen van sommige ontwikkelde leken. In 1555 deed de bisschop van Doornik zijn beklag over jonge juristen die hun eerste job hadden als advocaat of procureur in de diverse raden in het graafschap Vlaanderen. Ze komen, zo schreef hij, pas van de universiteit en zijn doordrongen van de *Colloquia* van Erasmus of andere boeken, waarin de kerkelijke ceremoniën en de geestelijke staat belachelijk gemaakt worden. Op tafelgesprekken en banketten doen ze niets liever dan de kerkdienaars te ergeren, af te breken en te kleineren, om zo bijval te krijgen bij hun disgenoten, die zich op zulke plekken gemakkelijk bij hun opinies aansluiten. De bisschop drong er bij de vorst op aan erop toe te zien dat die juristen op z'n minst in de stukken die ze tegen geestelijken opstelden er zich voor hoedden nog verwijtende woorden in te lassen, *de quoy faire sont souvent fort libéraux pour complaire aux adversaires de l'église*.⁹⁷

Het is allerminst de bedoeling van deze bijdrage een prosopogra-fisch onderzoek te doen naar de Vlaamse geestelijkheid in haar ge-

96 Tot welke resultaten zulk prosopografisch onderzoek naar scholingsgraad, pastoors-opleiding, inleving in het ambt, naleven van de celibaatsplicht van de clerus kan leiden, wordt schitterend aangetoond voor het deel van Noord-Brabant dat tot het bisdom Luik behoorde, in de dissertatie van A.J.A. BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerken en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570*, Amsterdam, 1993. Het is de verdienste van deze auteur dat hij zijn kwantitatieve analyses beschrijvend aanvult met het verhaal van individuele gevallen.

97 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Fonds Staat en Audiëntie, nr.1177/4: Memorie van Charles de Croy, bisschop van Doornik, gericht aan Karel V, 10 f., punt 13, ca. 1555.

heel tijdens de behandelde periode. Het zijn de getuigenissen uit de bronnen die de draad vormen van ons verhaal, niet de getallen.

Voorbeeldige priesters

Er zijn voor de onderzochte periode talloze gevallen aan te halen van voorbeeldige, plichtsgetrouwe en ondernemende priesters met veel verantwoordelijkheidszin. We beperken ons tot twee opmerkelijke figuren.

Zo is er het merkwaardige getuigenis in een brief van januari 1543 (n.s.) aan Jan de Langhe, secretaris van keizer Karel V, waarin de bekende Lieven van der Cruyce (Crucius),⁹⁸ afkomstig uit Ename maar pastoor en schoolmeester van Boeschepe, zijn beklag doet over zijn povere jaarinkomen van 8 à 9 p. groot. Hij vertelt daarin hoe hij al 34 jaar onderwijs en voedsel verstrekt aan een groot aantal leerlingen, van wie intussen velen secretaris, kanunnik, pensionaris, pastoor, abt, officiaal, enz. geworden zijn, allemaal mensen die nu uit zilveren bekertjes drinken. Daarbij komt nog het vervullen van zijn herderlijke plichten, waartoe hij dagelijks door heuvels en dalen moet lopen. Al wat hem aan inkomsten overblijft, deelt hij uit aan de armen.⁹⁹ Nadien is het in zijn parochie allemaal anders uitgedraaid dan hij zich allicht had voorgesteld. Is het mede door het intellectuele klimaat dat hij geschapen had dat Boeschepe één van de dorpen van het Westkwartier was waar tegen het eind van de jaren 50 het calvinisme sterk ingang vond? Het was nog wel Lieven van der Cruyces opvolger als parochieherder en schoolmeester, Willem Damman, die daarin een voortrekkersrol speelde.¹⁰⁰

98 Over hem, zie: M.-J. DESMET-GOETHALS, *Levinus Crucius. Bijdrage tot het humanisme in de Nederlanden*, Brussel, 1985.

99 L. CRUCIUS, *Paroensis ad potentatos Christianos*, Antwerpen, Gillis Coppens van Diest, 1543, f. A.6v-A.7

100 In 1558 legde hij het priesterkleed af en na in Frankfurt hebben verbleven, was hij samen met zijn broer, Gelein, vanaf 1560 bedrijvig als calvinistische leerverkondiger in zijn geboortestreek. Gelein Damman hield op 12 juli 1562 de allereerste publieke, gewapende calvinistische predicatie op het kerkhof van Boeschepe, tijdens de hoogmis aldaar. J. DECAVELE, *De dageraad*, Deel 1, p. 404-430.

Een priester met veel verantwoordelijkheidszin was ook Lieven van de Muelene van Sint-Lievens-Esse in de streek van Oudenaarde. Maar toen hij in 1559 zijn testament liet registreren bij de schepenen van de keure te Gent, was hij moegestreden en vooral zeer pessimistisch over de jeugd. De jongeren, zo liet hij noteren, krijgen zo weinig onderricht en zo weinig hulp om een ordentelijk geestelijk leven te leiden, dat zij ongewapend staan tegenover *fenijnighe verdraaide gheesten* die de godsdienst en de geestelijkheid versmaden. Wanhopige ouders zien voor hun kinderen af van een deftige opleiding en laten ze dan maar een ambacht leren of in de koopmanschap gaan, of ze worden koeien-, ganzen- of schapenherder. Achter de beesten leren ze niets anders dan zweren, vloeken en oneerbare woorden. Kinderen van arme ouders worden echte landlopers, andere moeten gaan dienen bij *ongoddelicke... , verdraijde menschen die den goddelicken dienst ende alle ceremoniën vande heleghe kercke verachten ende versmadden, die de beelden vander heleghe vercleenen ende te vernieuten bringhen*. Niet te verwonderen trouwens, zo besluit Lieven van der Muelene, als men hoort *vande groote wonderlicke ende vremde abuusen diemen daghelicx hoort ende ziet regnerende onder gheestelic ende weerlic*.¹⁰¹ Net zoals het Westkwartier, was ook zijn streek, de omgeving van Oudenaarde, vanaf de jaren 60 het toneel van een uiterst woelige calvinistische beweging.

Inzet en betrokkenheid waren er dus alom. Maar anderzijds was niets menselijks de geestelijken vreemd. Er waren zeker ruige gezellen, kroeglopers, driftkickers, vrouwenliefhebbers bij. Toch waren de clerici door de bank genomen wellicht niet wellustiger, hebzuchtiger of onbetrouwbaarder dan andere mensen, maar omdat zij verondersteld werden beter te zijn en dichter bij God te staan dan leken, trokken hun misstappen meer de aandacht. Onze voorbeelden halen we enkel uit criminele vonnissen van burgerlijke rechtbanken, die de verstoring van de openbare orde moesten beteugelen, dus met weglating van de werking van de

101 GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 301: Registers van de keure, nr. 109, f. 175-176.

bisschoppelijke officialiteiten die exclusief bevoegd waren om te oordelen over de moraliteit van de priesters.

Armoezaaiers en hebzuchtigen

Er zijn tal van kerkelijke ambten te noemen waarvoor bijna elke inhoud ontbrak, behalve het geldelijke gewin dat eraan verbonden was. In bepaalde kerken was er een zo grote overdaad aan geestelijken, dat voor hun betaling de voorhanden zijnde fondsen niet meer volstonden. Er is een interessant getuigenis bewaard van een kanunnik en een kapelaan van de collegiale Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge. In het kerkkoor daar werden dagelijks de zeven getijden, verschillende missen en andere goddelijke diensten gehouden. Voor de kosten ervan beschikte de kerk over de novale tiende (belasting op nieuwe gewassen of nieuw ontgonnen land) van Oedelem en Sijsele en nog enige andere goederen. Maar als iedereen aanwezig was, waren er niet minder dan zesenzeventig officianten te onderhouden, namelijk de proost, tien 'presbyters', twee parochiepriesters, eenentwintig vicarissen en twaalf clerici-'installanten', waar nog eens de koster, klokkenluiders en andere dienaars moesten bijgeteld worden. Al die personen *commen daghelycx ofte moghen commen halen distributiën binnen den choir*. Het beschikbare geld volstond daartoe niet langer.¹⁰² Overigens is het maar de vraag welke rare snoeshanen zich onder al die beneficianten bevonden. Voor Sint-Donaas te Brugge is bekend dat Alexander Barradot er op achtjarige leeftijd benoemd werd tot kanunnik.¹⁰³

Voor de doorsnee gelovigen waren het evenwel vooral de parochiegeestelijken die in het vizier kwamen. Velen hadden moeite om de eindjes aan elkaar te knopen. Lieven van der Cruyce van Boeschepe zagen we reeds klagen over zijn al te bescheiden inkomen. Zoals blijkt uit de inboedel van de pastoors Jan van Hecke

102 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 111: Diversen 1564-1565, los stuk, 15 december 1564.

103 J. DE SMET, 'Het dagelijks leven van een Brugse Kanunnik in de tweede helft van de XVIe eeuw', in: *Het Brugs Ommeland*, 7 (1967), p. 59.

van Vinkt¹⁰⁴ en Gillis de Meyer van Vinderhoutte,¹⁰⁵ vulden sommige plattelandspriesters hun karige verdiensten aan door er een kleine boerderij op na te houden. Ook de pastoor van Sint-Kruis bij Aardenburg bewerkte zelf een lapje grond van 50 roeden, en zijn collega van Wingene bezat wat land en *een pair coyen om hem ende zyne familie t'onderhouden*.¹⁰⁶ Verder in dit overzicht worden nog gevallen genoemd van parochiepriesters die geen andere mogelijkheid meer zagen dan als bedelaar-vagebond door het land te trekken of een eigen handeltje op te zetten. Ze waren vaak afkomstig uit Noord-Vlaanderen, een gebied dat in de behandelde periode erg te lijden had van overstromingen bij stormvloed. Een tekenend geval is dat van heer Christoffel uit het (later verdrongen) dorpje Casueele. Hij was het die rond Pasen 1562 in zijn kapel de allereerste openlijke calvinistische preek liet houden,¹⁰⁷ waarna hij wegliep, volgens getuigenissen omdat hij van de opbrengst van zijn kapelanijs niet langer kon leven, en daarom aangewezen was op de *goede jonste* van zijn parochianen, die echter zeer gering in getal waren. De schepenen van het Land van Saaftinge gaven in 1564 toe dat hetzelfde gold voor de pastoors van de buurdorpen Saaftinge en Sint-Laurens (welke dorpen trouwens later eveneens verzwolgen werden): ze konden onmogelijk leven van de opbrengst van hun *cure*.¹⁰⁸ Een aanduiding zijn verder de nagelaten goederen van bastaardpriesters die toevielen aan het decanaat. Uit de rekeningen van de deken van Brugge over de jaren 1551, 1552, 1553 en 1564 blijkt dat er in hun sterfhuis doorgaans meer schulden achterbleven dan baten.¹⁰⁹

Meer concrete gegevens bleven bewaard betreffende de kritieke toestand in een aantal noordelijke parochies van het Brugse Vrije. De inkomsten waren er zo gering, dat ze ofwel vacant waren ofwel spoedig zonder pastoor dreigden te vallen. Al op 13 mei 1564

104 Zie voetnoot 206.

105 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 18.877: Rekening confiscaties 257, f. 86; nr. 18.879, 257, f. 202v.

106 BRUGGE, *Rijksarchief*, Nieuw Kerkarchief, nr. 373, f. 45-47v, 119v.

107 J. DECAVELE, *De eerste protestanten*, p. 222.

108 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 722, f. 132-132v.

109 BRUGGE, *Rijksarchief*, Nieuw Kerkarchief, nr. 372, niet gefolieerd.

kaartte de overheid van het Brugse Vrije het probleem aan bij de regering in Brussel.¹¹⁰ Voor de essentiële noden van de gelovigen was die situatie nefast: biechten, het bijwonen van de misviering en het Heilig Oliesel in stervensnood waren niet meer mogelijk, pasgeborenen werden niet gedoopt, zodat er al kinderen gestorven waren zonder doopsel. In de vasten van 1565 kwam de zaak in een stroomversnelling toen de kerk- en armenmeesters en de parochianen van Sint-Catharina buiten Damme zich rechtstreeks tot landvoogdes Margaretha van Parma wendden met de klacht geen parochieherder meer te kunnen vinden wegens de al te sobere verdienste, *tot grooten schandaele ende onghestichtichede vande parochianen*. Een gelijkaardige klacht kwam er op hetzelfde moment van Zandvoorde, dat vreesde dat de pastoor – naar men zei een uitstekende parochieherder – op het punt stond te vertrekken wegens gebrek aan voldoende levensonderhoud.¹¹¹ De magistraat van het Brugse Vrije steunde de klagers, met vermelding van een aantal details. Zo had de pastoor van Zandvoorde, *homme de bonne et sobre vie et fort agréable au populaire*, een inkomen van amper 15 of 16 gulden per jaar, aangezien er een jaarpensioen van 48 gulden moest betaald worden aan zijn voorganger als eigenaar van de *cure*. Het pastoorschap van Sint-Jan-in-Eremo had een waarde van 4 gulden, inbegrepen een pastorie gelegen op een halve mijl afstand van de kerk; samen met de andere inkomsten kwam men daar op iets meer dan 30 gulden per jaar, *que n'est aucune compétence de vie*. De pastoor van Sint-Catharina buiten Damme was vertrokken omdat zijn inkomsten maar 30 gulden per jaar bedroegen, terwijl de tienden daar niet minder dan 500 à 600 gulden opbrachten, maar die kwamen toe aan de 'vraatzuchtige'¹¹² abt van Saint-Quentin in de Vermandois. Koksijde was al geruime tijd zonder pastoor, omdat zijn ambt slechts 24 gulden waard was. De tienden aldaar brachten nochtans 150 à 200 gulden op, maar ze werden geïnd door de proost en het kapittel van

110 BRUGGE, *Rijksarchief*, Brugse Vrije, nr. 303, f. 51v.

111 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Staat en Audiëntie, nr. 282: Briefwisseling 1565-1566, dl. V, f. 32-33.

112 ... *den abt van Sinte Quintins, die Fransman, steec se al in zyn maghe ende en laet onsliden scamele prochiepapien nyet een stroo*, zo zei de parochieherder van Sint-Catharina Damme. BRUGGE, *Rijksarchief*, Nieuw Kerkarchief, nr. 373, f. 98v.

Sint-Baafs in Gent, die daaruit aan de pastoor jaarlijks een aalmoes van een schamele 2 gulden 8 stuivers gaven. In Wulpen was er al acht jaar, in Sint-Catharina buiten Oostburg ook al sinds geruime tijd geen pastoor meer, steeds om dezelfde reden. Onlangs was de pastoor van Ramskapelle vertrokken, omdat hij niet langer in zijn levensonderhoud kon voorzien en zijn pastorie in puin viel. Het Brugse Vrije vroeg aan de landvoogdes bisschop Pieter de Corte (Curtius) op zijn verantwoordelijkheid terzake te wijzen.¹¹³ Hetgeen effectief gebeurde bij schrijven van 15 mei 1565, waarin Margaretha uitdrukkelijk wees op het gevaar dat de gelovigen zich daardoor zouden afkeren van de katholieke Kerk en in deze gevaarlijke tijd in dwalingen zouden vallen. Ze gaf de bisschop opdracht in communicatie te treden met twee vertegenwoordigers die ze zou aanstellen: één van de Raad van Vlaanderen en een andere van het Brugse Vrije.¹¹⁴

De Brugse bisschop stuurde een repliek op 30 mei 1565. Hij relativeerde sommige klachten en beweerde dat vacante parochies geholpen werden door pastoors uit de buurt of andere vicarissen. Het geval Wulpen was volgens hem te verwaarlozen, aangezien het een kapel betrof met slechts drie of vier gezinnen, die best konden bediend worden door een naburige kerk. Voor Zandvoorde had hij een oplossing gevonden door de voormalige pastoor *par doux moyens* te doen afzien van zijn pensioen. Voor Sint-Catharina Damme had hij niets bereikt bij de tiendhouders van Saint-Quentin, die immers beweerden dat ze die tienden moesten delen met meer dan twintig personen, van wie de meesten leken waren die ze als leen hielden van de vorst. De tiendhouders van Zandvoorde kwamen met gelijkaardige uitvluchten. De bisschop stelde voor in elke probleemparochie een onderzoek te laten doen naar het aantal parochianen, de noden van elke individuele pastoor en de middelen tot financiering ervan, de pensioenen die aan niet-residerende geestelijken toekwamen, de bestemming van de tienden. De parochianen zelf mochten een schatting maken van

113 BRUGGE, *Rijksarchief*, Nieuw Kerkarchief, nr. 373, f. 126-127.

114 BRUGGE, *Rijksarchief*, Nieuw Kerkarchief, nr. 373, f. 56-57v.

wat hun pastoor volgens hen nodig had. Met dat alles wou hij vermijden dat er een escalatie zou zijn van parochieherders die een betere betaling vroegen. Hij wou voor die enquête graag samenwerken met bevoegde vertegenwoordigers van de Raad van Vlaanderen en van het Brugse Vrije. Ten slotte vroeg hij de hulp van de landvoogdes om een eind te maken aan de afwending van tienden ten behoeve van leken.¹¹⁵

Het duurde nog tot 20 december alvorens de vorst Robert du Cellier, raadsheer in de Raad van Vlaanderen, en Adolf van Meetkerke, pensionaris van het Brugse Vrije, effectief met de enquête belastte. Het eerste wat de Raad van Vlaanderen deed, was de bisschop herinneren aan het 13e kapittel van de besluiten van de 24e zitting van het Concilie van Trente, waarin de bisschoppen verantwoordelijk werden gesteld voor de invulling van de pastorat en daartoe de nodige inkomsten uit beneficië en kerkdiensten en betaling door de parochianen voor kerkdiensten moesten voorzien. En uit een brief van Filips II van 6 juli 1566 vernemen we dat de bisschop al stappen had ondernomen om de inkomsten van de parochiepriesters van het Brugse Vrije te verhogen, onder meer door toekenning van een deel uit de tienden die door kapitels geïnd werden en uit de opbrengst van het patronaatschap van geestelijke personen. Tevergeefs evenwel, omdat de rechthebbenden van de kerkelijke tienden halsstarrig hun beurs dichtielden. De vorst droeg nu de ontvangers van de kerkelijke tienden op onverwijld tot uitbetaling over te gaan, en dreigde ermee bij weigering ze voor de Raad van Vlaanderen te dagen.¹¹⁶ Deurwaarder Lieven van Marcke ging alvast Jan Taelboom, ontvanger van de commandeur van Vlaanderen in het Brugse Vrije, aanmanen om voor een aantal betalingen te putten uit kerkelijke tienden die aan leken toekwamen. Aldus kon aan Adriaen Velteils en Paeschier Schelstraete, pastoors van Leffinge, telkens 2 p. 10 s. gr. (15 gulden) uitbetaald worden, dit is de helft van wat hun door de bisschop als vaste jaarvergoeding was beloofd. Lioen Scaepers, pastoor van

115 BRUGGE, *Rijksarchief*, Nieuw Kerkarchief, nr. 373, f. 66-66v.

116 BRUGGE, *Rijksarchief*, Nieuw Kerkarchief, nr. 373, f. 127

Wilskerke kreeg 3 p. gr. (18 gulden) van de 6 p. die hem jaarlijks toekwam, de pastoor van Stene 5 p. gr. (30 gulden) als helft van zijn jaarbezoldiging. Dat hun toegezegde geld kregen de pastoors in augustus en september 1566 eindelijk uitbetaald.¹¹⁷

Elders bleef de situatie acuut. Over Knokke luidt het schrijvende verhaal: *Item myn heere van Sente Bertins die heeft alle die thienden tzy van coorne ende vleeschthiende, twelcke jehens allen rechten es dat de prochiepape gheen thiende en heeft, al daer hy doende es alle zondaghe een hoochmese ende ander feestelicke daghen, ende ooc mattene ende vesperen, wairof zy gheen sallaris en hebben vanden collateur noch vander kercke dat jehens redene es, noch dat den prochiepape gheen dienst en heeft binder kercke meer dan een halve messe ende met in ander prochien ghelyc Heyst oft Westcappelle dienst zoucken ende ontstaet altyts de prochie te nyenten te ghane, (om)dat de prochiepape den scamel const niet winnen en can.*¹¹⁸ De noodlijdende pastoors van het Brugse Vrije – en de omslachtige procedure om die situatie te verhelpen – zullen allicht geen uitzondering geweest zijn.¹¹⁹

Maar daarnaast staat het vast dat veel andere parochiepriesters aan hebzucht leden. Althans is het daarover dat er aanhoudend klachten waren van de gelovigen. Niet enkel Erasmus, die in zijn *Lof der Zotheid* de gierigheid en de geldzucht van de geestelijkheid hekelde,¹²⁰ zelfs inquisiteur Jacob van Hoochstraten legde al in

117 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 173: Overleg 1565-1566, los stuk, brief van de koning van 6 juli 1566 en bijgevoegde stukken 8-10 augustus en september 1566.

118 BRUGGE, *Rijksarchief*, Nieuw Kerkarchief, nr. 373, f. 69v-70.

119 Zie vooral: A. HODÛM, 'Pastoors van het Brugse Vrije in de XVIe eeuw', in: *Album English*, Brugge, 1952, p. 177-198.

120 Hoewel we ons in wat volgt toespitsen op de parochiegeestelijkheid, kwam het euvel allicht voor in alle klassen van de clerus. Opmerkelijk is bijvoorbeeld de beschuldiging aan het adres van niemand minder dan de Fries Viglius Aytta van Zwichem, voorzitter van de Geheime Raad en de Raad van State, maar dan wel als proost van Sint-Baafs te Gent (sinds 1563). In de bijlage bij een brief van landvoogdes Margaretha van Parma aan Filips II, gedateerd 8 oktober 1564, heet het dat Viglius ongelooflijk inhalig is, de ringen, juwelen, vaatwerk, linnen, bedden, tapijten en andere meubelen van de Gentse proosdij geroofd en naar Friesland gestuurd heeft, en dat hij zich al het baar geld van de laatste abt van Sint-Pieters, namelijk zo'n 100.000 gulden, toegeëigend heeft. Margaretha nam de zaak zo ernstig op, dat ze

1524 de vinger op de wonde in zijn apologie van de heiligenverering: hij gaf toe dat veel gelovigen zich terecht beklaagden over de inheligheid van hun zielzorgers, maar zag daarin toch nog geen reden om zich van de kerkelijke riten en de heiligen- en relikwieverering af te keren.¹²¹ Landvoogdes Margaretha van Oostenrijk nam die aangelegenheid ernstig op. Aangezien volgens haar de afkeer van de *extorsions que les gens d'église en plusieurs endroits font aux laïcs* groot was, vroeg ze aan alle hoge gerechtsofficieren en stedelijke schepenbanken grondig onderzoek te doen naar afpersingen door geestelijken.¹²² Keizer Karel reageerde op zijn beurt door in een plakkaat van 16 april 1529 paal en perk te stellen aan de geldafpersingen van de Mechelse kapittels, parochiegeestelijken, kapelaans, kosteren en kerkmeesters.¹²³

In Vlaanderen dateert het eerste bekende optreden tegen een pastoor om de *abusen ende mesusen, ghecommiteert int bedienden ende administreren van zynder cure* van april 1526. Het was gericht tegen heer Daniël Regis (de Coninck?), pastoor van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Dendermonde. De Raad van Vlaanderen vond de aantijgingen zo bezwarend, dat hij advocaat-fiscaal François de Brune naar de officiaal van het geestelijk hof van Kamerijk te Brussel stuurde met het verzoek Regis uit zijn ambt te onttrekken en hem voorbeeldig te straffen.¹²⁴ In december 1529 was er te Aalst grote commotie ontstaan tussen enerzijds Andries de Coninck, pastoor van Sint-Maarten, en Willem Govaerts, beheerder van de goederen van de thesaurie van het bisdom Kamerijk, en anderzijds de kerkmeesters van Sint-Maarten. Eerstgenoemden beweerden recht te hebben op elk een vierde van de offergaven en de pen-

in een brief van 11 april 1565 de vorst nog eens aanspoorde Viglius al het gestolene te doen restitueren, aangezien de feiten groot publiek schandaal verwekten in Gent. L. P. GACHARD (ed.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, Brussel, 1848, Deel 1, p. 319-320, 350.

121 JACOB VAN HOOCHSTRATEN, *Dialogus de veneratione sanctorum, 1524*, ed. F. PIJPER (Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, 3), 's-Gravenhage, 1903, p. 432 e.v.

122 A. HENNE, *Histoire du règne de Charles-Quint*, Brussel-Leipzig, 1859, Deel 4, p. 335.

123 C. LAURENT en L. LAMEERE (red.), *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2e serie, Brussel, 1898, Deel 2, p. 556-559.

124 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rijkselse bewijsstukken, nr. 446.

ningen van de ablutiewijn tijdens de hoogdagen. De kerkmeesters hadden op Pasen en Kerstmis 1529 al die gelden in de kerkrekeningen geboekt voor het betalen van de kosten van brood en wijn. Pastoor en beheerder trokken tot bij de Raad van Vlaanderen om hun gelijk te halen, en slaagden daar ook in.¹²⁵ De tarieven voor de kerkdiensten te Aalst en aan wie de betalingen toekwamen, werden vastgelegd bij sententie van de Geheime Raad van 22 oktober 1542.¹²⁶

Op 24 oktober 1534 droeg keizer Karel de president van de Raad van Vlaanderen op een grondig onderzoek in te stellen naar *plusieurs excèz, désordres, abus et choses non accoustumées*, begaan door de parochiepriesters van Brugge en het Brugse Vrije, waardoor de parochianen zich beroofd en verdrukt voelden.¹²⁷ Een aantal protesten en processen was daar het gevolg van.¹²⁸

Maar al met al bleef het nog vrij rustig rond deze aangelegenheid. Dat veranderde compleet in de jaren 50 en 60. In verschillende Vlaamse parochies gingen de gelovigen nu ongeremd in het verweer tegen hun al te inhalige pastoors en gingen ze met hun klachten zelfs tot bij het hoogste justitiehoven, namelijk de Raad van Vlaanderen in Gent of de Geheime Raad in Brussel. Zulke *démarches* zijn bekend vanuit onder meer Kortrijk,¹²⁹ Gent (tegen magister Jan Stalins, pastoor van de Heilig-Kerstkerk),¹³⁰ Brugge,¹³¹

125 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7523, f. 450-451: Sententie 20 december 1530.

126 GENT, *Rijksarchief*, Aalst (kerkarchief), nr. 532.

127 *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 2e reeks, 7 (1892), p. 272.

128 BRUGGE, *Rijksarchief*, *Cumulus ecclesiasticus*, nrs. 1067-1068; zie ook nr. 2241 betreffende het decanaat Roeselare.

129 29 augustus 1552: KORTRIJK, *Stadsarchief*: Register van politique ordonnantiën, f. 1-4v.

130 2 mei 1554: GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 95/16: Taneten bouck (1549-1554), f. 466.

131 19 september 1557: GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 95: Tweeden bruynen boeck, f. 1-6, en BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 118: Secrete Resolutiën 1557-1565, f. 3v. Iets merkwaardigs was er aan de hand met drukker Pieter de Clerck. Op 20 januari 1559 (n.s.) moest hij voor de stedelijke schepenbank verschijnen op betichting van zonder consent een boekje te hebben gedrukt *vanden rechte vande prochiepapen*. Hij wist de rechtbank te overtuigen dat hij gewoon een opdracht had

Lochristi (tegen pastoor Niclays de Loose),¹³² Deerlijk (tegen pastoor Jan de Vroe),¹³³ Diksmuide,¹³⁴ Evergem (tegen pastoor Bartholomeus van Cromphout).¹³⁵ Met succes, want de overheden floten doorgaans de al te hebzuchtige priesters terug en legden telkens per parochie gedetailleerde tarieven op voor de verschillende kerkdiensten.¹³⁶ Het Brugse Vrije liet in 1564 of 1565 bij drukker Claeis vander Wauwe te Antwerpen zeshonderd boekjes drukken *inhoudende den taux ende sallaris vanden prochiepapien binnen den lande vanden Vrijen* en betaalde daar 17 s. gr. voor.¹³⁷

Het is opmerkelijk dat enkele pastoors zich zelf kantten tegen overdreven betaling van kerkelijke diensten. Maarten de Smet van Sleidinge zei op zijn preekstoel: . . . *die manniere van doene onder de priesters tot noch toe ghebruuct, en was niet oprecht. . . zy zochten al dat hare, ende niet tproffyt ende de salicheyt van haren schapen, alzo zy behoorden*. Hij weigerde nog verder te leven van het geld dat hem voor kerkelijke zaken betaald werd en aan eenieder die dit vroeg, wou hij de betaalde sommen teruggeven. Zijn collega van Vinderhout, Gillis de Meyer, wenste een einde te maken aan zijn missen, omdat die volgens hem een echte koopwaar geworden waren: de priesters droegen het misoffer niet op uit devotie, maar uit onverzadigbaar geldgewin.¹³⁸ Het betreft hier wel getuigenissen van twee parochieherders die in 1566 overgingen naar het calvinisme.

uitgevoerd van pastoor Gheraert Diericx, en werd op 26 januari uit de gevangenis ontslagen. BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 193: Bouc van den Steene 1558-1559, f. 51; Reeks 118: Secrete Resolutiën 1557-1565, f. 66v.

132 13 mei 1559: GENT, *Rijksarchief*, Bisdom Gent, B.2416 (oud nummer): Lochristi (kerk), correspondentie 1559-1784.

133 15 december 1559: GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7540, f. 460-462.

134 13 oktober 1563: GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 8310, stuk 96.

135 15 november 1564: GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 8311, stuk 49.

136 De arresten bevatten telkens de gedetailleerde tarieflijsten die voortaan dienden te worden toegepast.

137 BRUGGE, *Rijksarchief*, Brugse Vrije, nr. 304: Rekening augustus 1564-augustus 1565, f. 147. Zie: *Co(n)firmatie vande(n) articlen inhoudende de(n) taux vanden sallaris nopende tcelebreren vanden uutvaerde(n), administreren vanden sacramenten ende andre kerckelicke rechte(n) binden Lande vande(n) Vrijen en(de) appendansche van dien*. In-4°, 14 f. GENT, *Universiteitsbibliotheek*, Reserve 1294.

138 F. VANDERHAEGHEN, *Marcus van Vaernewyck*, Deel 2, p. 50-51, 114.

Geestelijken als slachtoffer van bedreigingen en doodslag

Het was niet enkel omwille van hun hebzucht dat geestelijken het soms hard te verduren kregen van hun parochianen. Ze waren ook wel eens het mikpunt van ruige gasten of ze raakten zelf betrokken in vechtpartijen, burenen- en caf eruzies.

Roeland de Hane liep in 1521/1522 een straf op om *certaines forches, rudesses et inieurlieuses parolles* te hebben begaan tegen zijn pastoor te Varsenare, namelijk een bedevaart en 70 p. parisis boete.¹³⁹ In 1526 kwamen een moord en een moordaanslag op geestelijken voor het hof van de Raad van Vlaanderen te Gent. Jacob vande Steene werd wegens doodslag op de pastoor van Machelen veroordeeld tot een boete van 80 p. parisis, geseling rondom de Vismarkt en een strafbedevaart naar Sint-Jacob in Galicië te Rome (3 juli 1526). Jan en Michiel Wouters kwamen er na hun aanslag op een priester en een monnik van het klooster van Boudelo te Sinaai lichter vanaf. Ze moesten enkel berouw tonen en de rechtbank om vergiffenis bidden (28 september 1526).¹⁴⁰ Nog omstreeks 1526 viel Thomas Hazaert pastoor messire¹⁴¹ Joos de Bels van Dranouter aan in de parochiekerk met de bedoeling hem te doden. Hij werd eerst voor tien jaar uit Vlaanderen verbannen, maar kreeg nadien intrekking van die ban mits het betalen van een boete van 9 carolusgulden.¹⁴²

Op 1 juni 1524 werd niemand minder dan jonkheer Adriaan Vilain, heer van Rasseghem en Sint-Janssteen, bij verstek voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen omdat hij geweld had laten plegen op broeder Adriaan Thibault, pastoor van Wachtebeke. Die edelman had zijn dienaars naar Wachtebeke gestuurd om er de priester *levende ofte doot* te pakken te krijgen. Zij deden dat midden in de

139 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.713: Rekening 1 maart 1521 (n.s.)-1 mei 1522, f. 30 v.

140 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, f. 235v-236, 286v-287v.

141 In de 16e eeuw werden priesters vaak met de titel 'sire', 'messire' of 'heer' aangesproken.

142 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 48.640: Rekening van de souverain-baljuw 11 oktober 1527-10 april 1528 (n.s.), niet gefolieerd.

nacht, forceerden deuren en ramen, haalden de man van zijn bed, *hem rudelic tracterende, quetssende ende bloet latende*, voerden hem naar Assenede waar hij een nacht gevangen lag, en vervolgens tot bij de baljuw van Sint-Janssteen, die hem nog eens negen dagen opsloot. Vandaar werd Adriaan Thibault naar Wijk bij Duurstede (bij Utrecht) gevoerd en er uitgeleverd aan de heer van Boelare. Wat de heer van Rasseghem tot zoveel geweld had aangezet, wordt niet vermeld. Al na zes maanden kreeg de edelman intrekking van het banvonniss.¹⁴³

Zeger vander Straten, zoon van Adriaan, uit Asper kreeg een zware straf omdat hij zijn parochieherder *gheslegghen hadde tusschen dach ende nacht, (zo) dat hy danof cruepel ghinck*. Nog niet tevreden, was hij de priester die mis stond te doen aan het altaar komen bedreigen. Zeger werd op 9 augustus 1527 te Oudenaarde met roeden gegeseld en voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen.¹⁴⁴ In de zomer van 1534 viel Sebastiaan van Speldoorne uit Lede in Gent op straat plots een nietsvermoedende priester aan, sloeg hem met zijn buks op de arm en dreigde hem dood te schieten. In het handgemeen dat daarop ontstond, pakte de aanvaller 's priesters mes af en verbrijzelde de schede. Aangezien het daarbij gebleven was, beperkte het gerecht zich tot verbanning van de woestaard.¹⁴⁵ Nog in Gent voelde heer François Ronse zich niet meer veilig nadat Lieven Pyls hem in december 1539 bij een uit de hand gelopen ruzie had toegeroepen: *Ic zoude hu een vust in hu kinnebacken gheven*, en ging zijn beklag doen bij het gerecht. Pyls kwam er met een ernstige waarschuwing vanaf.¹⁴⁶

Op 25 april 1539 kwam een zekere Michel, een kuiper afkomstig uit 'het Waalse land', de kapelaan van Heist in diens huis ver-

143 GENT, *Stadsarchieff*, Oud Archief, Reeks 212: Ballinc Boeck, f. 193. Intrekking van het banvonniss op 17 januari 1525 (n.s.) in: GENT, *Rijksarchieff*, Raad van Vlaanderen, nr. 7522, f. 65v-66.

144 OUDENAARDE, *Stadsarchieff*, Criminele zaken, processen, nr. 3. Vander Strate was gearresteerd door de assistent van de souverain-baljuw, maar als poorter van Oudenaarde eiste de schepenbank van die stad de berechting op.

145 GENT, *Stadsarchieff*, Oud Archief, reeks 212: Ballinc Boeck, f. 221.

146 GENT, *Stadsarchieff*, Oud Archief, reeks 214: Bouc van den Crime, f. 161.

moorden.¹⁴⁷ Vijf jaar later vermoordde Jacob Lindeman in een taveerne sire Jehan Hencke, pastoor van Houthave, en diens gezelschap. Hem werd de rechterhand afgehakt, waarna hij zijn leven onder het beulzwaard eindigde.¹⁴⁸ De kapelaan van Leffinge werd in mei 1558 gedood door Antheunis Quelriet.¹⁴⁹

Met de regelmaat van een klok werd Mannekensvere opgeschrikt door gewelddaden waarbij geestelijken betrokken waren. In 1539 maakte een getonsureerde klerk zich daar schuldig aan doodslag en sloeg daarna op de vlucht, waarop de rechtbank van het Brugse Vrije hem bij verstek voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbande. Maar de bisschop van Doornik ging in beroep bij de Raad van Vlaanderen, omdat het berechten van een clericus enkel de geestelijke rechtbank toekwam.¹⁵⁰ In 1540 behandelde de rechtbank van de proosdij Sint-Donaas een voorval in een taveerne te Mannekensvere *staende te Viversbrugghe*. Tijdens een uit de hand gelopen cafétwist had Michiel Deux, alias Bestebroeder, kwetsuren toegebracht aan kapelaan meester Bauwen Hazebaert van Mannekensvere. Als vergelding weigerde zijn pastoor, Hubrecht vande Nelle, het toedienen van sacramenten aan de lokale parochianen.¹⁵¹ Ook uit latere feiten blijkt dat Mannekensvere tijdens de 16e eeuw een parochie van nogal ruige zeden was. Daar kwam op Sacramentsdag 1555 Sampsoen vanden Walle de pastoor tegen op straat, trok zijn mes en riep hem toe: *Heere en compt my niet te by, of ic steke hu in u pense*.¹⁵² En vanaf de tweede helft van de jaren 50 was Jan Hendrickx kapelaan te Mannekensvere. Zoals verder nog zal blijken, gedroeg hij zich als een echte driftkikker.

Op 3 oktober 1539 drong Bartholomeus van Oostacker bij nacht en ontij het huis van pastoor Jan Ryckaert van Oostwinkel binnen

147 BRUGGE, *Rijksarchief*, Brugse Vrije, nr. 278: Rekening 1538-1539, f. 53.

148 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.716: Rekening 1543-1544, f. 17; nr. 3159: Rekening van de extraordinaire ontvangsten, 1544 (de verkoop van de goederen van Copkin Lindeman bracht 10 s. gr. op).

149 BRUGGE, *Rijksarchief*, Brugse Vrije, nr. 297, f. 67v.

150 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7527, f. 324-325v, 1541: de bisschop werd door de Raad van Vlaanderen in het gelijk gesteld.

151 BRUGGE, *Rijksarchief*, Proosdij Sint-Donaas, nr. 102, 1, f. 25v, 19 juni 1540.

152 BRUGGE, *Rijksarchief*, Proosdij Sint-Donaas, nr. 1457, f. 34 v.

om hem te beroven, waarbij hij geen geweld schuwde.¹⁵³ Adriaan Boudins, zoon van Lambrecht, daagde in 1540-1541 voor diens huis sire Martin de Clerc van Oostkerke uit naar buiten te komen om hem een pak slaag toe te dienen. Een boete van 20 p. paris is moest hem tot inkeer brengen.¹⁵⁴ Omstreeks 1549 pleegde meester Lowys vanden Borre, chirurgijn te Wulvergem, herhaaldelijk geweld op de kapelaan van zijn parochie en diens meid. Hij dreigde hem te zullen doden terwijl hij voor het altaar stond en zijn huis in brand te zullen steken. Als straf werd hij op een schavot tentoongesteld en moest hij meegaan in de eerstvolgende processie te Wulvergem.¹⁵⁵ Pieter Withene had het in 1549 gemunt op Daniël Veerman, pastoor van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge. Hem werd door het gerecht van Brugge verboden de priester nog langer met woord en daad te beledigen en aan te vallen.¹⁵⁶ Ook Jacques de la Boye, een wolwever uit Rijsel, kon zich niet inhouden toen hij onderweg naar Brugge een priester met zijn dienstmaagd tegenkwam. Misschien had hij toenadering gezocht tot de vrouw, maar had de geestelijke zich verzet: *Vilain presbitre, ce n'est pas lo vostre femme, vous ne l'avez pas espousé*, zo riep de Rijselaar. Vervolgens trok hij de geestelijke riem, beurs en schortkleed af en achtervolgde hem met een mes.¹⁵⁷ In april 1546 werden inlichtingen ingewonnen over Andries Baudins uit Veurne, een man die het vooral gemunt had op priesters en bij avond en nacht hun huizen binnendrong om hen te beroven.¹⁵⁸

In het explosieve saainijverheidsstadje Hondschote ging het er al eens brutaal aan toe, zoals later tijdens de godsdienstberoerten ten overvloede zou blijken uit het gewelddadige gedrag van her-

153 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7527, f. 256v: Proces 18 juli 1541.

154 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.715: Rekening 1540-1541, f. 3

155 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.052: Rekening 24 september 1548-12 maart 1550 (n.s.), f. 13 v. Vermoedelijk betreft het hier dezelfde chirurgijn Lowys vanden Borre die we later terugvinden te Kwaadieper, waar hij in 1563 door inquisiteur Pieter Titelmans opgespoord werd op verdenking van ketterij. J. DECAVELE, *De dageraad*, Deel 1, p. 431.

156 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 118: Secrete Resolutiën 1545-1552, f. 136 v, 15 november 1549.

157 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 192: Verluyd Boeck 1537-1555, f. 286-288, 18 oktober 1555.

158 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.051: Rekening 1546-1547, f. 13-13v.

vormingsgezinden tegen kerken, geestelijkheid en inquisiteur. Willem van den Damme en Pieter Revaert schreven in 1547 twee brieven naar pastoor Maillaert Ostin, waarin ze hem naar aanleiding van diens sermoen in de hoogmis uitscholden er met het afnemen van de biecht enkel op uit te zijn *zynen balg te vullen*; tevens trokken ze de geldigheid van de menselijke verdiensten in twijfel en dreven ze de spot met wat de parochieherder over de betekenis van wijwater en doopwater had gezegd.¹⁵⁹ Nog in Hondschote werd in het voorjaar van 1556 tot twee keer toe een priester aangevallen. Een groep jonge twintigers, onder leiding van François vanden Stalle, slenterde op Aswoensdag rond op straat. Toen ze de predikant die het sermoen in de Sint-Vaastkerk had gedaan, zagen buitenkomen, trokken ze hem bij zijn kap en zijn habijt, *in derisie van zynen gheestelicken staet*. Als straf werd Vanden Stalle enkele dagen op water en brood opgesloten in het *Zuuckerlaykin*, moest hij op Sinksen in zijn lijnwaad met een toorts van twee ponden in de hoogmis en de processie lopen, de wet om vergiffenis vragen en een boete van 30 p. parisis betalen. Jan de Pape had omstreeks 20 mei 1556 in de Hofstraat pastoor Colaert Tolet met een pak slaag bedreigd, en was hem 's anderendaags in de kerk tijdens de vespers komen zeggen *dat ghy hem den hals zoude afsteken ende priveren van zynen levene*. Hij moest blootshoofd in een zwart habijt en met een toorts van twee ponden in het hoogkoor van de kerk om vergiffenis bidden, en eveneens een boete betalen van 30 p. parisis.¹⁶⁰

Omstreeks Pinksteren 1563 ging kuiper Charles Persoon in Axel pastoor-deken Hermes Bukenole met de dood bedreigen, omdat die hem aangemaand had zijn Pasen te houden en gezegd had hem bij ontstentenis te zullen aanklagen bij het gerecht. Later verwondde dezelfde Charles Persoon kapelaan Pieter Coole van Axel met verschillende messteken na diens felle berisping over zijn onchristelijke levenswandel.¹⁶¹

159 HONDSCHOOTE, *Stadsarchief*, Reeks CC, 76: Rekening 1547, f. 7. Zie ook E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux du XVIe siècle dans la Flandre Maritime, 1560-1570*, Brugge, 1876, Deel 4, p. 51-54.

160 HONDSCHOOTE, *Stadsarchief*, Reeks FF, f. 1-IV: 16 en 23 mei 1556.

161 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 722, f. 136.

Een ophefmakend proces om agressie tegen een priester werd in juli 1566 gevoerd in Gent. De dader was Pauwels Baten, een jongeman van 20 jaar. Hij was de jongste zoon van de humanist Bartholomeus Baten (Battus) uit Aalst, die wegens verdenking van ketterij in 1557 naar Rostock was uitgeweken, en broer van onder meer Lieven Baten, professor in de medicijnen en hofarts van Ulrich von Mecklemburg te Rostock, en Karel Baten, geneesheer te Hamburg en later *stadsmedecyn* van Antwerpen.¹⁶² De jonge Pauwels Baten was in dienst gegaan bij Pieter van Edingen, heer van Ophasselt, zoon van de geleerde Omaar van Edingen die een vriend en geestgenoot was geweest van Pauwels vader. Pieter van Edingens echtgenote was trouwens de doopmeter van Pauwels. Met medeweten van zijn baas wilde die op de tweede sinksendag 1566 een op voorhand beraamd plan uitvoeren. Van Edingen vocht een vete uit met Simon van der Muelne, pastoor van Ophasselt, en ook Pauwels Baten zelf wou wraak op hem nemen omdat hij destijds met zijn valse beschuldigingen oorzaak geweest zou zijn van de pesterijen tegen zijn vader te Aalst, de aanleiding tot diens vlucht. Onherkenbaar gemaakt door het aantrekken van de kleren van een andere dienaar, een zekere Gillis, en met vermomd gezicht wachtte hij om vijf uur 's morgens pastoor Van der Muelne op toen die al wandelend op een landelijke weg zijn brevier liep te lezen. Plots sprong Pauwels uit het korenveld, sloeg hem met een stok op het hoofd en brak zijn beide armen en benen, *danof hy zeer miserabelic gheleghen heeft ende alsnoch ligghende es*. Maar het opdoemen van een boerenkar maakte voortijdig een eind aan nog meer geweld. De priester werd in Gent toevertrouwd aan de stadschirurgijnen Silvester Moenins en Joos van Steerthem, die er hem weer goed bovenop wisten te helpen. Alleszins was hij nog helder genoeg van geest om de beide dienaars, Gillis en Pauwels, als eventuele daders aan te wijzen. Ze werden voor het hof van de Raad van Vlaanderen in Gent gedaagd. Een meisje kwam Gillis redden door te zeggen dat ze met hem wou trouwen. Pauwels Baten werd uiteindelijk als de ware schuldige aangewezen. Op 15 juli 1566 werd hij veroordeeld tot onthoofding met inbeslagne-

162 J. DECAVELE, *De dageraad*, Deel 1, p. 109-112.

ming van zijn goederen. Veel aanwezigen hadden kritiek op die terechtstelling, omdat de pastoor van Ophasselt toch enkel maar gekwetst was.¹⁶³

Ook kloosterlingen kregen het al eens hard te verduren. De abdis en de religieuzen van het klooster van Mesen namen het niet dat Nicasius vander Cruucen hen in juni 1550 in een taveerne van Mesen allerlei verwijten naar het hoofd had geslingerd over hun geslacht, hun waardigheid, hun afkomst en hun manier van leven, en spanden voor de Raad van Vlaanderen te Gent tegen hem een geding aan.¹⁶⁴ Of Vander Cruusens verwijten ergens op sloegen, is in dit geval niet na te gaan.

Op 7 november 1561 werd het klooster Engelendale van de jacopinessen (dominicanessen) buiten Brugge slachtoffer van een gewelddadige roofoverval, waarbij twee geestelijken werden vermoord en de ontvanger dodelijk gewond. Men pakte Lieven vanden Hecke uit Nieuwpoort op die voorkennis zou hebben gehad van de overval, en verder werd er informatie ingewonnen tegen Loys Adriaens, verdacht van medeplichtigheid. Maar ondanks een grondig onderzoek bleef voor de rest het brutale misdrijf in nevelen gehuld.¹⁶⁵

In de jaren 1567-1568 zouden geestelijken pas goed – en systematisch – het mikpunt worden van het geuzengeweld van Jan Camerlynck en zijn desperado's in het Westkwartier. Hetzelfde gebeurde opnieuw in 1572 in Oudenaarde en omgeving door de bosgeuzen van Jacob Blommaert. In beide regio's werden een vijftiental priesters het slachtoffer van moord of van zware, vaak sadistische verminking.

Onbetamelijk gedrag

Dendermonde kwam al eens in het nieuws met zijn pastoors. De reeds genoemde Daniël Regis van de Onze-Lieve-Vrouwekerk

163 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7545, f. 465; F. VANDERHAEGHEN, *Marcus van Vaernewyck*, Deel 2, p. 26-28. A. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium (1530-1595)*, Brugge, 1946, p. 32, beschouwt Pauwels Baten ten onrechte als een martelaar voor het protestantisme.

164 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7534, f. 102-103v: Geding 25 februari 1551 (n.s.).

165 J. DECAVELE, *De dageraad*, Deel 1, p. 318, voetnoten 111 en 112.

maakte het in de uitoefening van zijn ambt zo bont, dat de Raad van Vlaanderen in 1526 aan het geestelijk hof van Kamerijk te Brussel vroeg hem uit zijn dienst te ontzetten.¹⁶⁶ Nog een pastoor van Dendermonde, heer Joos Coene, werd in de zomer van 1530 aangeklaagd als een *rouckeloos pape die niet goets vooren en hadde ende zoude eenen man verradelyc griefven zonder spreken*. De procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen bemoeide zich met de zaak. Vier dagen, van 30 augustus tot 2 september 1530, had deurwaarder Cornelis de Crusere nodig om met assistentie van vier gerechtsdienaars uit Gent en nog eens vier van Dendermonde de man te arresteren. Pastoor Joos Coene werd immers verdedigd door zijn broer en een aantal kerkzangers die hadden laten weten: *Eist dat men ons broeder voert naer Ghendt, wy zullen doen dat in ons werdt*. De priester kon uiteindelijk meegevoerd worden naar Gent, maar werd daarop aan de kerkelijke rechtbank overgedragen.¹⁶⁷

Wat sire Jean van Ronneken, kapelaan van Onze-Lieve-Vrouwekerk te Doornik, in 1534 zo woedend had gemaakt op de geestelijke en wereldlijke elite van Kortrijk, is onduidelijk. Herhaaldelijk verspreidde hij in die stad *billetz fameux, cédictieux et infurieulx sur bons personnaiges, de gens d'église, nobles et bourgeois de ladite ville*.¹⁶⁸ Nog in Kortrijk, tijdens de Gentse opstand van 1539-1540 die repercussies had in de andere steden van het Gentse Kwartier, pleegde messire Jan Placckaert, priester-notaris, *certaines mesuz et délictz*. Na de komst van keizer Karel bekende hij misdaan te hebben en meldde hij zich vrijwillig bij de Kortrijkse justitie uit schrik voor *rigoureuse justice*.¹⁶⁹

166 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 21.897: Rekening Raad van Vlaanderen 1526, f. 58.

167 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rijkselse bewijsstukken, nr. 449: Rekening deurwaarder Raad van Vlaanderen augustus-september 1530.

168 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.821: Rekening van de baljuw van Kortrijk april 1533-1534, f. 2v. De baljuw ging op 26 februari 1534 (n.s.) bij de Geheime Raad in Brussel vragen wat hem te doen stond, aangezien het hier een priester betrof.

169 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.822: Rekening 1 november 1539-31 oktober 1541, f. 13v. De hoogbaljuw van Kortrijk liet instructies afgeven aan het geestelijk hof van Doornik.

In Gistel trad pastoor Jan de Mey zo gewelddadig op tegen zijn medepastoor Jan de Cocq en de andere clerici die een beneficium hadden in de Onze-Lieve-Vrouwekerk, dat niet het geestelijk hof, maar de burgerlijke rechtbank hem op 17 januari 1542 (n.s.) tot een boete veroordeelde.¹⁷⁰ Ontoelaatbare gedragingen vertoonde in 1563 sire Etienne Maes, pastoor van Handzame. Anthoine vanden Voorde kwam daarover getuigen.¹⁷¹

De pastoor van Ingelmunster, Franchois Kimpe, schuwde op zijn kansel het felle woordgebruik niet. Eens had hij zich in zijn preek laatlundkend uitgelaten over een aantal geloofspunten, reden waarom hij op 18 juli 1561 door de Raad van Vlaanderen naar het geestelijk hof te Brugge werd verwezen, met het verzoek tegen hem op te treden.¹⁷²

Zwaarwichtiger werd het als de burgerlijke overheid zelf in de aanval meende te moeten gaan tegen een kloostergemeenschap en daar effectief mistoestanden aan het licht bracht. Dat was in 1541 het geval in het Groeningeklooster van Kortrijk. Uit een onderzoek op last van de Brusselse regering zelf bleek dat de abdis zich lelijk misdroeg. Ze doste zich buitengewoon luxueus uit met zijde en juwelen, maar vooral woonde ze nooit de goddelijke diensten bij, noch ging ze zelf te biecht of te communie. De religieuzen kregen van hun abdis alleen maar scheldwoorden naar het hoofd geslingerd en bovenmatig strenge straffen opgelegd, in plaats van aanmoediging en hulp bij ziekte of andere noden. Aan de andere kant was de abdij dan weer een echte duiventil. De nonnen konden vrij uitgaan naar alle soorten feesten en vergaderingen, terwijl *de jour et de nuyt* mannelijke geestelijken en ook burgers in het klooster vertoefden, *au grand scandale de la maison*.¹⁷³

170 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 21.911: Rekening 1542, f. 1 v.

171 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 21.929: Rekening 1563, f. 48.

172 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 719, f. 180.

173 M. BAELEDE, 'Het ingrijpen van de centrale regering in het Groeningeklooster te Kortrijk (1541)', in: *De Leiegouw*, 4 (1962), p. 161-167.

Een gelijkaardig optreden was er al in 1517 geweest tegen 'erge' feiten begaan door kloosterlingen van de augustijnenorde in het godshuis van Sint-Jan ten-Dullen in Gent. De priorin of *meesterigge* en nog twee andere zusters maakten zich schuldig aan onduelbaar wangedrag door het dragen van kostbare, ter aarde slepende gewaden, gouden en zilveren ringen en zilveren riemen. Men liet bovendien toe dat geestelijken en leken van buiten de klooster-gemeenschap zich in de klooster-*stove* kwamen baden, er werden banketten gehouden waar er gedanst en gezongen werd, vreemden konden 's nachts ongehinderd het klooster in- en uitlopen, de broeders gingen buiten eten en drinken en kwamen vaak dronken terug thuis, er werd een loopje genomen met de kuisheidsverplichting. Tegen al die misbruiken werd op 14 januari 1517 (n.s.) opgetreden. Maar in 1547 was de tucht hier opnieuw zoek. Er bleek toen dat de mannelijke kloosterlingen drinkorgieën hielden onder elkaar of met de zusters en de proveniersters, ze trokken ook naar kermissen op de buiten en gaven daar door hun gedrag aanstoot aan de dorpsbewoners.¹⁷⁴

De moeilijke verplichting van het celibaat

Dat nogal wat priesters, zowel seculieren als regulieren, het niet al te nauw namen met de celibaatsplicht, was vaak voorwerp van spot, maar werd door de gelovigen toen doorgaans toch geredelijk aanvaard.¹⁷⁵ Sommige priesters waren gewoon gehuwd. Pas het Concilie van Trente en de toepassing van de besluiten ervan in de Nederlanden (in de praktijk maar vanaf het einde van de 16e, begin van de 17e eeuw) zouden moeizaam hieromtrent orde op zaken stellen.

Het fenomeen was natuurlijk niet nieuw. Overspel, concubinaat, defloratie begaan door geestelijken werden in principe door de kerkelijke officialiteiten behandeld en bestraft.¹⁷⁶ Vóór de oprich-

174 F. DE POTTER, *Gent van den oudsten tijd tot heden*, Gent, 1888, Deel 7, p. 152-156.

175 Zie bijvoorbeeld ook: A.J.A. BIJSTERVELD, *Laverend*, p. 362 en 379.

176 Zie voor de 15e eeuw: M. VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK (ed.), *Computus sigilliferi curiae Tornacensis. Rekeningen van de officialiteit van Doornik (1429-1481)*, 3 dln., Brussel, 1995. Het voorbeeld van Deinze tijdens de 15e eeuw in: W. PREVENIER

ting van de nieuwe bisdommen en de werking van hun geestelijke rechtbanken, is er voor de 16e eeuw daaromtrent in de archieven van de officialiteiten nog maar weinig onderzoek gedaan. Wel wordt door enkele zeldzame rekeningen van de officialiteit van Doornik, bewaard in de Archives Départementales te Rijsel voor de jaren 1519-1520, 1528-1529 en 1530-1531,¹⁷⁷ een uitzonderlijke inblik geboden in het wijd verspreide euvel bij de Vlaamse parochieclerus (hier het grootste deel van het graafschap Vlaanderen, met uitzondering van het Westkwartier, de Vier Ambachten en het Land van Aalst).

In het rekeningjaar 1 juli 1519-1 juli 1520 kregen de volgende priesters een straf opgelegd om overspel: magister Willem Plouvier van Wervik, Jan van den Erve van Deerlijk, Jan Matheusz van Nieuwkerke bij Oostburg, Joos Streeck en Jacob Lammins, beiden van Gistel, Gommarus Hardewyck van Stalhille, Pieter Velters van Westkerke, Pieter Clobbaert en Pieter Hendricx, allebei van Gaternisse, Andries de Voocht van Oostburg Sint-Catharinakerk, Gerard 't Kint van Zuienkerke, Joos Willebaert van Sluis Onze-Lieve-Vrouwekerk, Mathias Voet van Ettelgem, Jan Aqui en Jan Catelle, allebei van Brugge Sint-Walburgakerk, Matheus Coleri van Brugge Sint-Jacobskerk, Karel de Vos van Mannekensvere, Simon Zwaef van Adegem, Jan Vituli van Damme, Hendrik van der Haghen van Torhout, Karel Reysins van Leke, Adriaan Clayssone van Westkapelle, Richard van Hoorne van Kortemark, Cornelis Lammens van Wingene, Antoon Schuerlins van Slijpe, Joos Blanckaert van Gent Sint-Jacobskerk, Joos de Mota van Gent Sint-Christoffelkapel, Gillis Maelcamp van Mendonk, Willem van Wayenbeke van Anzegem, Willem de Puteo van Tielt, Jan Bercmost van Sint-Gillis-Waas, Pieter de Hond van Bachte,

en R. VAN EENO (red.), *Geschiedenis van Deinze*, Deinze, 2003, Deel 1, p. 351-352, 371-372. Voor de periode 1481-1570 zijn de archieven van de officialiteiten nog niet grondig onderzocht. Zie toch reeds: J. DE BROUWER, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*, 2 dln., Tielt, 1971-1972.

177 RIJSEL, *Archives départementales du Nord*, Reeks 14 G 101: Rekening officialiteit 1 juli 1519-1 juli 1520; Reeks 14 G 103: Rekening 1 juli 1528-1529; Reeks 14 G 104: Rekening 1 juli 1530-1 juli 1531.

Nicolaus Veranneman van Staden, Laurens Noys van Zele, Jacob van den Hecke van Ingelmunster, Jan van Dycke van Burcht, Jan de Dondere van Bassevelde, Jan Peter van Delft van Kieldrecht, Gillis de Vauchi van Gottem, Jacob le Gay van Izegem, Hubrecht Hoochbusch van Rumbeke, Jacob de Muelenaere van Ingooigem. Een apart geval was Jan van den Erve van Deerlijk: die werd gestraft om bezoek aan taveernes.

Voor het rekeningjaar 1 juli 1528-1 juli 1529 is de lijst van overpelige priesters: Olivier de Cruce van Deerlijk, magister Roger de Viel van Kortrijk, Arnulf Andries kapelaan van Bredene, magister Pieter Eywerwe en Filips Goese, beiden van Brugge Sint-Salvatorkerk, Jaspas de Witte kapelaan van Brugge, Joos Boghaert van Oostkerke, Jacob Jansone van Kortemark, Jan Matheusz van Nieuwkerke bij Oostburg (opnieuw!), Reginald Crepiel van Leke, Christiaan de Zaghere en Jan de Waghmakere, beiden van Mannekensvere, Pieter Landtheere van Koolkerke, Willem de Monte van Middelkerke, Pieter Moens van Astene, Jacob de Cuelenaere van Ingooigem, Roelandt van Vynct van Woutergem, Jan vander Haghe van Rumbeke, Anselm Clericq van Kaprijke, Joos van Belsele van Kruibeke, Augustijn van de Woestine van Beselare, Matheus van Hecke van Hooglede, Robert van der Borst van Nieuwkerken-Waas, Gillis Teerlinck van Zomergem, Pieter vande Voorde van Tielrode, Walter Reykin van Izegem, magister Jan de Colvenare *vicecureyt* van Staden, Pieter Cosaris van Gent Sint-Janskerk.

Een derde lange reeks is er voor het rekeningjaar 1 juli 1530-1 juli 1531: Merlinus Dael van Wervik, Olivier de Crane van Zwevegem, magister Jan de Hert van Menen, magister Jan Flameng kanunnik van het kapittel van Harelbeke, Joost Fockaert *vicecureyt* van Machelen, Leo de Agro van Wervik, Antoon van Lauwe van Burst, Wulfrand Reepers van Blankenberge, Jan Arijs kapelaan van Dudzele, Jan van Hille kanunnik van het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge (tweemaal), Jan Annoye *custos* van dezelfde kerk, Nicolaus Hoghervuerst van Brugge Sint-Kruis, Gijsbert Arnoldsz *vicecureyt* van Sint-Margarethapolder, Winnok Lammins van Oostkerke, Victor Mesdach (tevens *vagabundus*) en

Gregorius de Dumo, beiden van Middelburg in Vlaanderen, magister Daniël de Baedts van Eeklo, Angelus Baerts van Sluis Onze-Lieve-Vrouwekerk, magister Cornelius Scuute van Klemskerke, Gillis de Gryse kapelaan van Damme, Denijs Bodeloot van Gistel, Ghislenus Jans *chorista* van Oostende, magister Andreas Denemyn van Werken, Jan van Gryspeere van Ichtegem, Robert Flaneel van Brugge Sint-Walburgakerk, Willem de Brusco van Meulebeke, Filips Alaert kapelaan van Ursel, Joos van Daele van Bazel, Maximiliaan de Costere van Ruiselede, Filips de Buele kapelaan van Zele, Arnold de Kenert van Zwijndrecht, Gillis Teerlinck van Zomergem (opnieuw), Joos de Biete van Temse, Adriaan ver Moere van Rupelmonde, Rodolf Wille *vicecureyt* van Elverzele, Arsdinus van Hecke van Kanegem, Matheus van den Bussche van Oekene, Hendrik Crytsche van Kachtem, magister Jan van Gavere en Gillis de Vinea, allebei van Pittem, Jan Bechue van Gent Sint-Michielskerk, magister Jan de Colvenare van Staden (opnieuw). Een speciale vermelding kregen de pastoors Roger de Viel van Kortrijk, die verslaafd was aan het dobbelspel, Jeronimus Steencop van Oostende, die al een keer geëxcommuniceerd was, Antoon Hille van Stene, die een parochiaan verwond had, en Pieter Capelleman van Gent Sint-Janskerk, die zijn *subcustos* tot bloedens toe geslagen had.

De jaarlijkse lijst van overspeligen was dus nogal indrukwekkend, wat niet noodzakelijk betekent dat die parochiegeestelijken faalden in de uitoefening van hun ambt.

De vrij aanzienlijke verspreiding van overspel of concubinaat bij priesters wordt bevestigd door gegevens uit de nieuw opgerichte dekenij Ronse (bisdom Gent). In de jaren 60 leefde daar een derde van de parochiepriesters in concubinaat. Al in 1525 had het kapittel van Sint-Hermes te Ronse het nodig geacht drastische maatregelen te nemen tegen priesters die dingen deden die niet met hun waardigheid strookten. Een geestelijke die na 8 uur 's avonds aangetroffen werd in een taveerne of een verdachte kroeg, of al rondzwervend langs wegen en pleinen, of in ruzies, gevechten en baldadigheden gemengd was, mocht door de wereldlijke baljuw gearresteerd worden; bleef hij na een dag in de kerker te hebben

gezetten volharden in de boosheid, dan moest hij in handen van het kapittel worden overgeleverd om een straf te krijgen volgens de zwaarte van zijn misdrijf. Op 6 januari 1527 (n.s.) besliste het kapittel eens en voorgoed komaf te maken met *het venijn van overspel* met verdachte vrouwen, dat met de dag grotere proporties aannam. Alle beneficiarissen van de Sint-Hermeskerk moesten binnen de tien dagen een einde maken aan hun concubinaat, op straffe van verlies van hun beneficium.¹⁷⁸

Daniël van den Cautere, priester gewijd in 1526 en later pastoor van Kwaremont, leidde gewoon een leven als brave huisvader. Hij had zes of zeven kinderen. Pastoor Pieter de Neve van Sint-Kornelis-Horebeke had gedurende zijn hele pastoorschap van 1533 tot omstreeks 1569 drie opeenvolgende concubines, die hij onderbracht in een apart huis naast de pastorie. Bij de eerste had hij een zoon, Frans, die in Antwerpen ging wonen. De tweede schonk hem Jacob; die kreeg in 1563 de priesterwijding, werd met de titel van 'magister' pastoor in Sint-Maria-Horebeke, maar ging bij zijn vader inwonen. Bij de derde, Petronella van Cauwenberghe, kreeg Pieter de Neve in 1567 nog een kind. Deze concubine stond zowel hemzelf als zijn inwonende zoon Jacob ter beschikking. Niettemin schreef de deken over die Jacob De Neve als pastoor van Sint-Maria-Horebeke: *vir bonus*.¹⁷⁹

De hiernavolgende 'misdrijven' werden berecht door de burgerlijke rechtbanken, omdat men vond dat zij de openbare orde verstoorden. Zoals gezegd werd, behoorden overspel of concubinaat daar niet toe, omdat zij in het maatschappelijke leven min of meer gedoogd werden.

Een geval zoals dat van de tapijtwever Clays van Aps, alias Bolle, was dus eerder uitzonderlijk. In september 1546 waren hij en zijn gezellen 's avonds rond 9 uur op straat in Brugge een aantal geestelijken tegengekomen. Clays had één van hen herkend als overspe-

178 RONSE, *Rijksarchief*, Ronse (kerk), nr. 3: Cartularia Van Delen II, f. 131, 283.

179 J. DE BROUWER, *Bijdrage tot de geschiedenis van het godsdienstig leven en de kerkelijke instellingen in het Land van Aalst tussen 1550 en 1621*, Gent, 1961, p. 32-33, 35.

lige en hem toegeroepen: *Ghy verbrude pape, ic zal hu wel vynden.* Nadat de priesters een huis waren ingevlucht, bleef het schelden en dreigen voortduren.¹⁸⁰ Maerten de Pachtere ging nooit te biecht en zei in 1533 dat hij er zich voor hoedde bij zijn pastoor te Sint-Kruis-Brugge aan huis te gaan, want die zou kunnen denken dat hij kwam *omme zyn meisen te nemene.*¹⁸¹ Mathys Jacquignart uit Grevelingen meende te Brugge dan weer zijn profijt te halen uit het feit dat de priester die zijn huwelijk ingezegend had zelf getrouwd was. Toen hij in 1557 uit de echt wou scheiden, zei hij dat hem gezegd was dat dit zonder meer kon, *mits dat zy ghetraut waren van een ghehuwede priester, datter gheen huwelick en was voor God.*¹⁸²

Martine Wuete, afkomstig uit de omgeving van Doornik, werd in 1559 in de gevangenis van het Steen te Brugge verhoord over haar relatie met sire Julien, priester te Sluis. Ze zei hem al te kennen van toen ook hij nog bij Doornik woonde en met hem vijf kinderen te hebben.¹⁸³

De pastoor van Stekene kreeg het in 1565 wel erg te verduren van keurbroeder Cornelis Herdewel. Eerst was het tot een felle woordenwisseling gekomen tijdens de hoogmis, waarna Herdewel de priester bij zijn huis ging uitschelden: *De pape heeft twee joncwyfs, ic en hebber niet een, de pape mach zyn moeder doen up syn alderoneerlicxte.* Na de middag riep hij nog meer aantijgingen rond in de buurt: *Dese pape en heeft niet ghenouch aen twee hoeren, hy kust noch zyn ghebeueren wyfs.*¹⁸⁴

Niet alle priesterzonen groeiden uit tot een Erasmus. Sire Charle Herman, pastoor van Proven, had een zoon met de dezelfde

180 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 192: Verluud Boeck 1537-1555, f. 188v, 22 september 1548, over feiten die zich twee jaar tevoren hadden afgespeeld.

181 BRUGGE, *Rijksarchief*, Découvertes, nr. 203ter: Crim(ineel) informaciebouv 1532-1538, f. 12 v, 15 maart 1533 (n.s.).

182 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 193: Bouc van den Steene 1557, f. 104 v, 26 juni 1557.

183 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 193: Bouc van den Steene 1558-1559, f. 71v, 2 juni 1559.

184 De rechtbank beboette de keurbroeder met 12 p. par. GENT, *Rijksarchief*, Land van Waas, nr. 1894, f. 51v-52.

naam. Charle jr. leerde het ambacht van kleermaker, maar ging in Hondschote wonen. Als uitbater van een taveerne had hij daar de bijnaam *Strontkin*. Er kwam bij hem allerlei ruig volk over de vloer, onder meer een zekere broeder Henry, een weggelopen religieus uit Kortrijk. Toen ook nog bleek dat hij logies had verstrekt aan wederdopers, werd hij in 1538 door de baljuw van de kasselrij Veurne gearresteerd. Zijn straf was dat hij op een schavot tentoongesteld werd met het zwaard van justitie boven zijn hoofd.¹⁸⁵

Sommige logies- of bordeelhoudsters maakten van geestelijken hun bijzonder doelpubliek. Dat was bijvoorbeeld in 1526 het geval met Lysbette Judemirke, herberguitbaatster te Aalst,¹⁸⁶ in 1527 met Kathelyne Bekaerts, die te Gent in haar woning bij het grauwezustershuis met haar klerikale klanten *vuul ravot ende bordeel* hield,¹⁸⁷ in 1528 met Jannekin Bloyaerts te Sint-Winoksbergen, die haar diensten 'aan huis' niet enkel op pastorieën, maar ook in kloosters ging aanbieden.¹⁸⁸ Een caféhoudster van Destelbergen werd in 1522 door haar klanten uitgescholden met de woorden: *Ghy papen hoere, gaet naer Ghendt ende doet u bekennen vande papen*.¹⁸⁹ In de zomer van 1533 schold Jan van Ertvelde van de Sint-Pietersheerlijkheid in Gent zijn moeder uit voor *papenhoe-re, de pestelencie moet u halen*.¹⁹⁰ Margriete de Pottere hield in de Hoogstraat te Gent een huis van oneer, waar onder meer geestelijken tot haar klanten behoorden. Ze werd op 10 oktober 1562 in de stadsgevangenis ondervraagd over een bizar voorval dat zich de dag tevoren in haar bordeel had voorgedaan. Twee niet met name genoemde priesters uit Brugge, ruwe klanten, waren eerst bin-

185 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.043: Rekening 1538-1539, f. 9v-10v.

186 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.568: Rekening baljuw Aalst en Geraardsbergen 1526, f. 3. Wegens haar armoede en op voorspraak van 'goede lieden' kwam ze er met een boete van 6 p. vanaf.

187 GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 212: Ballinc-bouck, f. 206. Op 14 augustus 1527 werd ze voor 10 jaar uit de stad verbannen.

188 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 48.640: Rekening souverainbaljuw 11 oktober 1527-10 april 1528, niet gefolieerd.

189 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7521, f. 202 v: 13 september 1522.

190 GENT, *Rijksarchief*, Sint-Pieters, nr. 1396: Rekening van de proost 1533-1534 (n.s.), f. 4 v, 7 augustus 1533.

nengekomen, vervolgens de stad ingetrokken, maar kwamen terug, gewapend met *langhe rapieren* met de eis om uitleg over een pakje dat ze naar Brugge hadden laten sturen.¹⁹¹

Een zaak van vermeende losbandigheid van twee begijnen uit het begijnhof van Kortrijk werd in 1526 behandeld door de Raad van Vlaanderen te Gent. Zegheryne van Vrybusch en Cascyne vanden Banck waren in juni 1525 naar de Kortrijkse kermis gegaan, maar werden later op de dag aangetroffen bij Cascynes zuster, namelijk Beele vanden Banck, een *plaetse suspect*. Daar trof Loys van Calloen, stedehouder van de hoogbaljuw, ze aan op een zolderkamer, waar ze met drie priesters zaten te drinken. *Considererende dat zeere scandaleux was*, werd Jacob van Thielt, vicaris van de bisschop van Doornik, ingelicht. Die gaf opdracht de begijnen te arresteren, maar wat de priesters betrof behield hij zich het recht voor om zelf tegen hen op te treden. Langs de drukste straten van de stad, de Doornikstraat en de Oude Markt – waarbij ze verplicht werden hun kap open te laten –, werden de begijnen opzichtig naar de gevangenis gebracht. Daar werden ze zozeer mishandeld, dat Zegheryne in stervensgevaar verkeerde. Tegen die manier van doen gingen de beide dames zich beklagen bij de Raad van Vlaanderen. Op 29 februari 1526 (n.s.) werden ze in het gelijk gesteld.¹⁹²

De gelovigen gedoogden concubinaat of overspel bij geestelijken zolang ze er niet zelf de dupe van waren. In het omgekeerde geval kwam er hommeles van. In april 1518 ging de man van Elisabeth Tspaens zijn beklag doen bij de justitie, omdat heer Jacob de Hont, pastoor van Sint-Pauwels-Waas, hem niet enkel een deel van zijn goederen, maar ook zijn vrouw afhandig had gemaakt. Elisabeth werd door de baljuw van het Land van Waas aangehouden, naar Rupelmonde overgebracht en na ondervraging voor tien jaar uit Vlaanderen verbannen.¹⁹³ Jan Caluwaert uit Oostende nam het niet dat zijn vrouw Elisabeth een verhouding begon met

191 GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 214: Bouc van den Crime 1562, f. 314.

192 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7522, f. 191v-192v.

193 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.463: Rekening baljuw Land van Waas, 1518, f. 11v.

sire Jeronimus Steencop (die reeds in 1530-1531 gestraft was om overspel, zie hoger). Hij had haar daarom de neus afgesneden. De overspelige Elisabeth mocht drie jaar lang Oostende niet verlaten, maar haar echtgenoot had haar vergevensgezind weer in huis opgenomen. Spoedig echter herbegon de relatie met de priester, reden waarom de vrouw voor een periode van tien jaar verbannen werd. De ban werd nadien ingetrokken, maar toen ging ze er met Steencop helemaal vandoor. Ze werd gearresteerd in Veurne, en daar haar man haar nu niet meer terug wou, werd ze op 15 april 1537 (n.s.) voor tien jaar uit Vlaanderen verbannen.¹⁹⁴ Nog in de jaren 30 slaagde de man van Jozyne Neels uit Rupelmonde er maar niet in zijn vrouw een eind te doen maken aan haar relatie met de plaatselijke pastoor. Ondanks *pluisieurs fois et après def-fence à elle faicte*, had Jozyne buiten haar huwelijk al drie kinderen met hem.¹⁹⁵ Maar ook mannen konden gestraft worden als ze hun vrouw toestonden seks te hebben met priesters, zoals Jan Simoens in 1564 overkwam, wiens echtgenote een relatie had met heer Jan Obrecht van Axel.¹⁹⁶

Zwaarder werd getild aan seksuele misdrijven van 'onnatuurlijke' aard. Hoewel er op dat vlak misschien niets aan de hand was, vocht Andries Eggremonde van Mespelare jarenlang een vete uit met zijn pastoor Jan Boele. Niet alleen hemzelf, maar ook diens zontje Hannekin Boele had hij eens ernstig verwond, zodat er bloed vloeide. Vooral verweet hij de pastoor aanhoudend zijn onverbeterlijke sodomie (indien dat bewezen geweest was, zou de pastoor allicht gestraft geworden zijn!). Om nog andere geweld-daden, zoals het beschadigen van 's pastoors bootje in de Dender, het afsnijden van de staart van diens koe, huisbraak en zelfs doodsb bedreigingen aan zijn adres, werd Eggremonde op vraag van de moegesarde geestelijke door de Raad van Vlaanderen op 5 maart 1529 (n.s.) gestraft.¹⁹⁷

194 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.041: Rekening Veurne 1536-1537, niet gefolieerd (15 april 1537).

195 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.344: Rekening 1530-1538, f. 22.

196 AXEL, *Stadsarchief*, Oud Archief, nr. 504, 23 januari 1564 (n.s.).

197 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7523, f. 105v-108v.

Roemrucht is het pedofiëmisdrif van de befaamde polyfonist Nicolas Gombert (ca. 1495-ca. 1560), geboren in La Gorgue. Hij wordt beschouwd als een van de meest invloedrijke en vermaarde 'Vlaamse' polyfonisten van de generatie na Johannes Ockeghem. Als kanunnik kreeg hij door toedoen van keizer Karel prebenden onder meer in Kortrijk, Doornik en Béthune. Vanaf omstreeks 1529 was hij in de keizerlijke Capilla Flamenca knapenkorleider (*magister puerorum*). In 1540 werd hij schuldig bevonden aan de aanranding van een jongen die onder zijn hoede stond, en daarom veroordeeld tot dwangarbeid op de galeien. In 1547 kreeg hij gratie, maar een terugkeer naar het hof werd hem niet meer toegestaan.¹⁹⁸

In Brugge kwam de schoolrector van de kapittelschool van Onze-Lieve-Vrouw, magister Franciscus Schilt, in de lente van 1539 in opspraak. Op 6 augustus daaropvolgend werd hij uit zijn ambt ontzet op verdenking van contacten met een jong meisje, na zich toegang te hebben verschaft tot haar kamer. Verder was hij bij dag en bij nacht in burgerkleren gezien op verdachte plaatsen in de stad, en tevens liet hij na mis te lezen.¹⁹⁹

Nog een zaak van vermeende pedofilie kwam op 28 juni 1555 aan bod in de rechtbank van Sint-Donaas te Brugge. Jan Oste, pastoor van Vlissegem, werd er door François Denys van beschuldigd zijn nichtje Barbelken, 13 à 14 jaar oud, bij zich in huis te hebben gehaald en er geprobeerd te hebben haar te verkrachten. De feiten konden echter niet bewezen worden.²⁰⁰ In december 1558 werd het Brugse gerecht geconfronteerd met een priester, een zekere Philips, die regelmatig het bed deelde met knapen: onder meer met Fransen van Dale, zoon van wolwever Willem, 19 jaar oud, en met Willem de Clerck, 14 à 15 jaar oud, wiens vader, zonder beroep, afkomstig was van Astene. De priester bekende gewillig, maar zei te zijner vergoelijking dat met zijn jaarinkomen van slechts 6 p. gr. hij zich

198 G. NUGENT en E. JAS, 'Nicolas Gombert', in: L. MARCY (red.), *Grove Music Online*, Oxford, 2007.

199 A. DE WITTE, 'Scolastri en rectores scholarum aan de O.L.Vrouw-kapittelschool te Brugge (ca. 1480-1553)', in: *Handelingen Emulatie Brugge*, 99 (1961), p. 272-273.

200 BRUGGE, *Rijksarchief*, Sint-Donaas, nr. 1457, 1555, f. 38v, 28 juni 1555.

geen *meysen* kon veroorloven, en daarom *altemets een knechtkin neemt die hem zyn dinghen doet*.²⁰¹

Hoe het er in de besloten gemeenschap van kloosters toeging, kwam maar zelden in de openbaarheid. Binnenshuis had men daar zijn eigen regels voor. Op het provinciaal kapittel van de dominicanen te Zierikzee in 1525 werd beslist dat er in elk dominicanenklooster twee aparte kerkers moesten zijn om er broeders die zich misdroegen in op te sluiten.²⁰² Van de kloosterkerker van de dominicanen te Gent geeft Marcus van Vaernewyck in 1566 een hallucinante beschrijving: *tschenen rechts (echte) hondecoten te zijne*. Volgens sommige geruchten zou daarin een kloosterling die in zijn preken ketterse uitspraken had gedaan wel twintig jaar opgesloten hebben gezeten. Tevens sprak Van Vaernewyck zijn afschuw uit voor de kastijdingsmiddelen in het dominicanenklooster: *Tes wel waer, dat ten Predicheeren een deel roeden vonden waren, moghelic om die jonghers ende ander te castijden, int capittel, zij zegghen wel van ij langhe ontsienlicke roeden, daer inde sommige spellen ende haeckskins ghecromt waren zeer tijrannelic*. Hij verheelt zijn afkeer niet voor zulke praktijken, omdat de kloosterlingen voor hun staat, onder meer inzake kuisheid, toch wel veel opofferen: *Zij moeten haren wille onder eens anders bughen, al haer ghoet ende vrienden verlaten, met een simpel cleet ghaen, zuverheijt onderhouden, ende boven dien bespot ende veracht vander weerelt wesen. Als zij zieck ende onlustich zijn, qualic ghetouft zijn, waeraf gheen hende en es, dan die bitter doot ende dat afghescheeden graf. Zal ijemant om zulk een leven te blijven bezitten, ander in carkeren steken?*²⁰³

Bij de dominicanen van Brugge trad men omstreeks 1545, blijkens het getuigenis van Barbelken, echtgenote van Joos Donghers, nog

201 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 193: Bouc van den Steene 1558-1559, f. 35-38v, december 1558.

202 S.P. WOLFS (ed.), *Acta capitulorum provinciae Germaniae Inferioris Ordinis fratrum praedicatorum*, 's-Gravenhage, 1964, p. 68. Uit dezelfde kapittelakten vernemen we dat twee weggelopen broeders van het klooster van Brugge tevergeefs opgespoord werden om ze te kerkeren: Walter van Kortrijk in 1528, Jacob de Scaepere (ingekleed op 2 mei 1530, geprofest op 2 mei 1531) in 1545. *Ibidem*, p. 94, 176.

203 F. VANDERHAECHEN, *Marcus van Vaernewyck*, Deel 1, p. 181-182.

drastischer op. Zij vertelde voor de Brugse schepenbank dat de dominicanenbroeder Bernaert, die bij haar thuis logeerde, haar gezegd had *dat die van zyn clooster al bouwen waren*, vooral één kloosterling in het bijzonder *omme dieswille dat hy hem onder tdecxsel van hem te doen ghenesen vande ghescuerthede beede zyn knoppen hadde ghedaen offsnyden, om dat hy drie bastaerden ghehadt hadde*.²⁰⁴

Waar er in gemeenschap geleeft wordt, is gevaar voor promiscuïteit allicht niet weg te denken. Dat was al door Sint-Benedictus onderkend. In zijn regel, hoofdstuk 22 over hoe de monniken behoren te slapen, staat: elk in een afzonderlijk bed, gekleed en omgord, de jongere broeders niet bijeen, maar tussen de ouderen in, en er moet de hele nacht een lamp branden.

In Brugge, tijdens het beruchte proces tegen homoseksuele grauwbreders, zei broeder François de Voughenaere (die op de brandstapel zou worden terechtgesteld), dat het tussen hem en een confrater tijdens hun noviciaatstijd omstreeks 1558-1560 allemaal vrij onschuldig begonnen was bij het kaartspel. De winnaar mocht de verliezer op de blote billen slaan, maar het liep uit de hand, zodanig dat de ene bij de andere *daer naer zyne mannelicheijt in zyn fundament ghesteken had of tusschen zyn beenen ghesteken cum emissione seminis*. Eén van de betichten verklaarde toen ook dat hij zich nooit aan sodomie zou hebben schuldig gemaakt, had hij *altements moghen naer een vrouwe ghaen zyn in stede. . . maer en mochten noyt uytghaen*. Wie berouw had over zijn onkuisheid en aandrang voelde om ze te gaan biechten, moest op geen belangstelling rekenen, laat staan ondersteuning. Broeder Maarten Revelaere (ook hij werd daarop verbrand) zei dat hij en zijn medenovicen destijds geen enkele troost ontvingen in de biechtstoel; ze kregen gemakkelijk absolutie voor hun ontucht, met als penitentie enkel het bidden van een *Miserere* of iets anders onbenulligs. Overigens verneemt men uit de processtukken dat er

204 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 170: Wettelyke informatiën 1542-1547, f. 114.

ook in het Brugse grauwbroedersklooster een kerker was waarnaar schuldig bevonden broeders, na tot bloedens toe te zijn geselsd, tot levenslange opsluiting op water en brood konden verwezen worden.²⁰⁵

Opstandige, gewelddadige en verlopen priesters

Verlopen geestelijken of andere die een gewelddadig gedrag vertoonden of zich misdragen hadden, vielen af en toe in handen van het gerecht, en bijgevolg vernemen we dan iets over hun perceptieën.

Rond Nieuwjaar 1528 pleegde Jan van Hecke, pastoor van Vinkt bij Deinze, doodslag op zijn *joncwylf* (meid) Maeye van Berlaeye. Zijn goederen werden verbeurdverklaard, waarna op 7 januari 1528 (n.s.) de baljuw en de schepenen van het Land van Nevele, samen met enkele parochianen van Vinkt, ter plekke een inventaris van zijn bezittingen gingen opmaken. Enkele dagen later, evenwel, tekende Oudenaarde beroep aan bij de Raad van Vlaanderen, omdat Jan van Hecke (buiten-)poorter was van Oudenaarde en die stad het privilege van niet-confiscatie bezat. Dankzij dit geding is in het Stadsarchief van Oudenaarde de lijst van de inboedel van het pastoorshuis te Vinkt bewaard, die ons een unieke inblik biedt in het bescheiden leven op een pastorie van een klein dorp.²⁰⁶

In Izegem werd in 1536 een verlopen priester opgepakt. Het was sire Pieter de Gheldre, afkomstig van Antwerpen. De beschuldigingen waren niet mis: sodomie, doodslag, valsmunterij en het spelen met valse teerlingen. Samen met een kompaan was hij enige tijd voordien ook in Veurne al eens aangehouden, maar

205 BRUGGE, *Rijksarchief*, Découvertes, nr. 203: Examinatieboek 1568-1596, f. 65-68v. Over de sodomieprocessen te Brugge en Gent in 1578, zie: J. DECAVELE, 'Ontuchtige monniken op de brandstapel in Brugge en Gent in 1578', in: IDEM, *De eerste protestanten*, p. 241-264, hier in het bijzonder p. 242, 256-257.

206 OUDENAARDE, *Stadsarchief*, Criminele zaken, Processen, nr. 4, 13 januari 1528 (n.s.). In de pastorie bevonden zich zeven Latijnse boeken, maar voor de rest sobere huisraad, gebruiksvoorwerpen, kledij en voedselvoorraad binnenshuis, op zolder, in de schuur, op het hof en in het bakhuis. Er was maar één bed, namelijk in *sjoncwylfs camerken* met daarnaast een *cafzack* waarop het lijk gelegen had.

daar weer vrij geraakt.²⁰⁷ Bij zijn arrestatie te Izegem door hoogbaljuw Loys van Ghistele en de schout van Kortrijk bood hij zo heftig weerstand, dat de gerechtmagistraten de hulp moesten inroepen van een groot aantal assistenten. Hij werd opgesloten in het kasteel van Ingelmunster en 's anderendaags naar de gevangenis van Kortrijk overgebracht. Daar begon er een grootscheeps onderzoek. Men won informatie in te Brugge, de plaats waar hij het laatst verbleven had. Spoedig bleek dat hij tot een bende behoorde waarvan enkele leden te Gent, Antwerpen en Brussel om valsmunterij terechtgesteld waren. Bijgevolg werden er ook daar inlichtingen gehaald, en verder nog te Diksmuide, Nieuwpoort, Veurne en Oostende. Vooral de brieven uit Antwerpen waren zeer belastend. Hoe de hele rechtsgang afgelopen is, kunnen we niet achterhalen. Er volgde immers een onontwarbare procedureslag tussen enerzijds Pieter Bourgeois, promotor van het geestelijk Hof van het aartsdiaconaat Brugge, die de bevoegdheid in deze zaak opeiste omdat het een priester betrof, en anderzijds het gerecht te Kortrijk dat sprak van een 'voorbehouden geval', namelijk valsemunterij, en dat was een burgerlijke bevoegdheid.²⁰⁸

In Gent werd in september 1538 de priester Jan Gheens, afkomstig uit Ekeren, opgepakt. Hij had een kapelanij te Elshende op Zuid-Beveland bediend, hetgeen hem jaarlijks 5 à 6 p. gr. opbracht. Maar die inkomsten waren weggevallen door de Sint-Felixvloed van 1530 waarin het dorp verloren ging. Sinds Kerstmis 1536 had hij geen mis meer gedaan en was hij gaan rondzwerven. Zijn brood verdiende hij door in Engeland linnen lakens te gaan verkopen. Rond Nieuwjaar 1538 was hij het Kanaal weer overgestoken met

207 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.040: Rekening Veurne 1535-1536, zonder folionummering.

208 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.822: Rekening baljuw Kortrijk 1536-1537, f. 17-19. De promotor van de geestelijke rechtbank wendde zich voor het verkrijgen van zijn gelijk tot de Raad van Vlaanderen in Gent. Tegen het arrest van die Raad, dat uitlevering aan hem gelastte nadat het delict was vastgesteld door de wet van Kortrijk, maar tevens de gevangenskosten verdeelde, ging de promotor in hoger beroep bij de Grote Raad van Mechelen. Daar werd het beroep op 10 november 1536 ongegrond verklaard. J.T. DE SMIDT en J. VAN ROMPAEY (red.), *Chronologische lijsten van de Geëxtendeerde Sententiën berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen*, Brussel, 1979, Deel 3, p. 262-263.

brandewijn, maar die was hem door de markgraaf van Antwerpen afgepakt. Sinds halfvasten 1538 woonde hij in Gent met een vrouw bij wie hij kinderen had. Hij werd er gearresteerd wegens diefstal. Nog in Gent kwam enkele maanden later sire Jan Rose, priester van Pernis (bij Rotterdam), voor de schepenbank *ter causen van zynen dissoluten levene ende ledichanc*. Het waren de dienaars van de armenkamer die alarm geslagen hadden toen ze in een Gentse taveerne door de dronken priester, die zich daar in het gezelschap van vrouwen bevond, *met bloeten messe* bedreigd werden. Het gerecht zag af van verdere procedures tegen Rose omwille van zijn priesterlijke staat, maar eiste dat hij Gent en Vlaanderen zou verlaten en zich bij zijn eigen geestelijke rechtbank zou aangeven.²⁰⁹

Minder omslachtig ging men om met een man die de souvereinbaljuw op 27 augustus 1537 om landloperij gevangengenomen had. Hij bleek een voormalige minderbroeder uit Gent te zijn. Religieuzen van het Gentse klooster kwamen hem ophalen, trokken hem zonder veel omhaal een pij aan en leidden hem in hun convent.²¹⁰ Precies hetzelfde overkwam Guillaume de Hont, een dominicaan uit Rijsel die als vagebond in lekenhabijt werd opgepakt te Bevere bij Oudenaarde. Hij werd gewoon teruggestuurd naar zijn klooster te Rijsel.²¹¹

Volgens informatie ingewonnen door de baljuw van Sint-Winoksbergen omstreeks 1544 was Jan Lammen (elders: Lummenen), bijgenaamd 'de Paus', afkomstig uit Rekspoede, weggelopen uit het klooster van de Drievuldigheid te Hondschote. Hij had zich aangesloten bij een bende moordenaars en rovers. Zij hadden onder meer 's nachts een gewapende overval gepleegd op de pastoor van Herzele en er een aanzienlijk geldbedrag van 2 à 300 p. gr. buitgemaakt. Met twee van zijn companen werd Jan Lammen gevangengenomen in een taveerne te Gijverinkhove. De

209 GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 214: Bouc van den Crime 1538-1539, f. 10, 68v.

210 C. VAN DER MEERSCH (ed.), *Memorieboek der stad Ghendt, 1501-1737*, Gent, 1854, Deel 2, p. 119.

211 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.613: Rekening 1 januari-31 december 1565, f. 15-15v.

beide trawanten werden te Sint-Winoksbergen terechtgesteld. Met Lammen zelf wou de baljuw zich niet moeien omdat hij een geestelijke was, maar in afwachting dat hij nieuws kreeg van het geestelijk hof van wat er hem te doen stond, werd de man door bendeleden met geweld uit zijn gevangenis bevrijd.²¹²

Nogal wat ophef maakte in Gent in 1556 het geval van meester Pierre Pionsaile uit Rijsel, 28 jaar oud, als *magister artium* gepromoveerd bij een zekere meester Michel Athensis. Na zijn priesterwijding in 1551 had hij in de Sint-Mauritiuskerk te Rijsel gestaan, maar in januari 1556 hield hij op met mis te doen. Hij trok naar Rome, vanwaar hij in maart 1556 terugkwam om te Brugge in dienst te gaan bij een zekere meester Franchois. Op zijn pleisterplaats onderweg in Gent ging hij logeren bij bordeelhoudster Kathelyne Cambier, vrouw van Hubrecht Hubloy. Hubrecht had, naar zijn zeggen, de Rijselse priester al het jaar tevoren in Brussel leren kennen, waar hij rondliep in wereldlijke kleren. In het Gentse bordeel raakte Pierre Pionsaile verliefd op een meisje. Toen het gerecht zich op 13 juni met zijn zaak bemoeide, verklaarde de deerne *dat indien datse wist dat dees meester Pieter priester ware, zou hem verlaten*.²¹³

Rond Lieven de Mey, eerst pastoor van Willemskerke en vicepastoor van Menotene (de beide dorpen tussen Hoek en Terneuzen verdwenen tijdens de stormvloed van 1586), later vicepastoor van Beoostenblij bij Axel, bleef het ruim 30 jaar lang rommelen. Volgens Antheunis Heuse maakte hij in 1563, *renunzierende zyn priesterschap, zeggende: paep af*, het als echte geweldenaar erg bont in Beoostenblij: *Heer Lieven, droncken synde, es een uitsinnich mensche die een yghelick iniurerende, den heel gebuerte verstoort, loopende met upstekers naer een yghelick, dreeghende diversche persoonen te evaderen ende grieven up hueren lyve*.²¹⁴ Al

212 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.048: Rekening Sint-Winoksbergen 1543-1544, f. 12-14, 22v; RIJSEL, *Archives départementales du Nord*, reeks B.5861: Rekening Sint-Winoksbergen 1545-1546, f. 32.

213 GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 214: Bouc van den Crime 1555-1561, f. 26. Omwille van de priesterlijke staat van de betrokkene werd zijn zaak ook hier doorverwezen naar de kerkelijke rechtbank.

214 AXEL, *Stadsarchief*, Oud Archief, nr. 506.

30 jaar tevoren waren de kerkmeesters van Menotene zozeer ontzet geweest over het gedrag van Lieven de Mey, dat ze de kerk voor hem gesloten hielden. Uiteindelijk moeide de officiaal van het bisdom Utrecht zich toen met de zaak met het bevel hem te arresteren *waer ende in wat plaetsen ghy hem zult connen ghecrighen om vanghen, al waert ooc up ghewyde ende gheprevilegieerde plecken.*²¹⁵ Hoe hij nadien toch weer in Beoostenblij kon terechtkomen, hebben we niet kunnen achterhalen.

Een echte driftkikker was Jan Hendrickx uit Alveringem. Na zijn studie van de *artes liberales* te Leuven was hij achtereenvolgens kapelaan van zijn geboortedorp en van Mannekensvere. Na ondergedoken te zijn in het Westkwartier en vervolgens in Londen en Emden te hebben vertoefd, was hij einde 1561 weer in zijn geboortestreek. Daar overkwam hem een hachelijk avontuur. Het begon in Nieuwpoort, waar hij een schipper bereid had gevonden hem 's anderendaags mee te nemen naar Gouda. In afwachting was hij zinnens de nacht door te brengen in de herberg *In de Ingel*. In de keuken zat daar een heel gezelschap, onder wie de stadhouder van de baljuw van Nieuwpoort. Tot Jan moest betalen voor het genuttigde avondmaal en de omzittenden zagen dat hij een rijk gevulde beurs had. Hoe hij dan wel aan al dat geld kwam, zo was de vraag van de gerechtsambtenaar. *Ik track mij snijder huut, ic hadde hem gequetst, hadde hij mij niet laten gaen*, zo vertelt Jan, waarop de baljuwsassistent zijn rapier in aanslag bracht. Met assistentie van de opgeroepen cipier werd Hendrickx daarop naar de gevangenis van Nieuwpoort overgebracht. *Sij sloegen mij twee boeijen aen ende staecten mij daer men dieven ende moeders lecht*. Al zijn vertrouwen stelde hij nu op Charles Heeve, burgemeester van Nieuwpoort, maar afkomstig van zijn eigen geboortedorp Alveringem. In de gevangenis werd hij inzake verschillende geloofspunten verhoord op last van de hoogbaljuw. Hier komen we te weten dat Jan Hendrickx getrouwd was met zijn *goeijken*. Jans broer Christiaen kwam zich zijn lot aantrekken en huurde daartoe

215 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, Varia D, nr. 3028, f. 147, 298-298v, 12 oktober 1532 en 28 april 1535.

een *groot practijsijn*, een belangrijk advocaat in en paaide de baljuw en diens stadhouder met *een groote somme gelde*. Hij betaalde ook de gevangeniskosten met nog wat bovenop, en verklaarde zich bereid aan Jan onderdak en levenslang onderhoud te verschaffen op voorwaarde dat hij in het land bleef. Allicht door toedoen van burgemeester Heeve werd de uitgelopen priester niet aan een kerkelijke rechtbank overgeleverd, hetgeen voor clerici nochtans voorgeschreven was. Zo kwam hij terug vrij. Maar in juni 1564 werd hij opnieuw gearresteerd te Daknam, toen hij bij het zien van een Mariabeeldje het in een furie uit de nis rukte en het in de Durme gooide. Opgesloten in het kasteel van Rupelmonde, ondernam hij een ontsnappingspoging, en toen dat niet lukte, organiseerde hij er met zijn medegevangenen een heuse opstand. Hij vernielde de beelden van de slotkapel en maakte aanstalten om de charters van de graven van Vlaanderen die in dat kasteel bewaard werden, in brand te steken. Het oproer kon met geweld neergeslagen worden. Op 3 augustus 1564 werd Jan Hendrickx te Rupelmonde, nadat hem de rechtervuist was afgehakt, terechtgesteld.²¹⁶

In het geval van een zekere Jacob Cornelis, gearresteerd te Oudenaarde in 1533, ging het niet om een geestelijke, wel om iemand die zich valselijk als priester had uitgegeven en zich erop beroemd had missen te hebben gedaan die bijgewoond werden door gelovigen.²¹⁷ Een gelijkaardig iemand was Anthone Roberti, alias Martini. Zonder priester te zijn, wist hij enige tijd de pastorieën van Adinkerke en Steenkerke te bedienen, twee kleine parochies die inderdaad vacant waren. Hij was een Franstalige, afkomstig uit het Land van Luik. Hij werd gevangengenomen op het grondgebied van de kasselrij Ieper en vervolgens uitgeleverd aan het gerecht van Veurne, dat hem op 12 maart 1553 (n.s.) veroordeelde tot terechtstelling door onthoofding.²¹⁸

216 Het omstandige verhaal van zijn peripetieën in: J. DECAVELE, *De eerste protestanten*, p. 131-140.

217 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.608: Rekening 1532-1534, f. 11-11v.

218 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.053: Rekening 1550-1553, f. 29-31.

Excursus: kennis van de volkstaal

Als aantekening bij deze zonderlinge usurpatie te Adinkerke en Steenkerke kan men zich de vraag stellen hoe het mogelijk was dat iemand die de volkstaal niet kende zich toch enige tijd in een Vlaamse parochie wist te handhaven. In Brugge had men daar alleszins een duidelijk standpunt over. Toen de generaal van de kartuizers in de zomer van 1561 een Engelse pater als zielzorger wou aanstellen in het klooster van Brugge, kwam er protest van het schepencollege, met het verzoek *datmen hier stelle eenen pater vanden lande die de tale can. . . ende dat een pastor behoort te verstaene de tale van zyn scapen*.²¹⁹ Op veel hoger niveau zou het later overigens onder meer een taalkwestie zijn die er de oorzaak van was dat het nieuwe bisdom Gent zo lang op een bisschop moest wachten. Al in 1562 had de koning François d'Havrout, abt van de Sint-Pietersabdij, benoemd. Viglius Aytta van Zwichem, president van de Geheime Raad en proost van Sint-Baafs, was ook gepolst voor de functie, maar had d'Havrout aangeprezen. Toch werd die uiteindelijk ongeschikt bevonden omdat hij de volkstaal niet kende (en bovendien geen al te voorbeeldige levenswandel had!).²²⁰ Het was de Ieperse bisschop Maarten van Riethoven (Rithovius) die de kandidatuur naar voren schoof van zijn vroegere medestudent Cornelius Jansenius uit Hulst.

CONCLUSIE

Wegens de aard van het gebruikte archiefmateriaal is ons overzicht eenzijdig toegespitst op uitwassen waarmee in Vlaanderen het traditionele geloofsleven en het gedrag van de clerus overwoerd werden. Al wie onderzoek doet voor dezelfde periode zal in de archieven op nog wel meer gelijkaardige wantoestanden gestoten zijn. De kerkelijke overheid was daar niet blind voor. Er is een interessant verslag aan de vorst bewaard van de dignitarissen van het bisdom Terwaan met residentie te Ieper, gedateerd 29 januari

219 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 118: Secrete Resolutiën 1557-1565, f. 175v, 19 juli 1561.

220 L. P. GACHARD (ed.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, Brussel, 1848, Deel 1, p. 319-320.

1556 (n.s.).²²¹ Ze hadden een aantal vooraanstaande wereldlijke en reguliere geestelijken uitgenodigd om zich over de staat van de Kerk en de godsdienst te beraden. Het is waar, zo gaven ze met spijt toe, dat we dagelijks de vroomheid zien verminderen. De parochianen misachten de ordonnanties en ceremonies van de Kerk, haar aanzien en haar censuur, ze gaan weinig ter kerke, mijden heilige plaatsen, goddelijke diensten en sermoenen. Integendeel, zelfs op zon- en feestdagen werken ze op het land of aan hun weefgetouwen, of ze drinken en begaan allerlei buitensporigheden waardoor ze de mis verstoren, aangezien de lokalen waar dat alles gebeurt doorgaans vlak bij de kerk en het kerkhof gelegen zijn. Zelfs de baljuws schieten dan plots in gang, alsof ze hun gerechtsdaden niet op gewone dagen zouden kunnen stellen. Maar dat is niet te verwonderen, want sommigen van hen houden zelf een taveerne of een cabaret. Over de eigen winkel spraken de verslaggevers geen woord kwaad: niets over tekortkomingen bij priesters. Er zijn toch scholen en de schoolmeesters zijn behoorlijk, zo stelden ze, er zijn verschillende synodale statuten uitgevaardigd waarbij het de geestelijken verboden wordt slechte boeken te lezen, te bezitten of uit te delen. Inquisiteur Pieter Titelmans doet goed werk in de bestrijding van de ketterij en hij krijgt zonder voorbehoud steun van de bisschoppelijke officiaal. Maar zijn werkgebied, geheel Vlaanderen, is veel te groot en het ware goed dat hij per bisdom in Vlaanderen (i.e. Doornik, Terwaan, Kamerijk en Utrecht) lokale assistenten zou krijgen.

In dit Terwaanse rapport zijn de rederijkers de kop van jut: in hun spelen, balladen, esbatementen en liederen behandelen ze *matières difficiles et théologiques*, en daar moet paal en perk aan gesteld worden. De bisschop van Doornik dacht daar precies zo over. In een memorie die hij rond dezelfde tijd naar de keizer stuurde, wenst hij dat de rederijkers verbod wordt opgelegd passages uit de Schrift op rijm te zetten. Er moet een algeheel verkoopverbod gelden voor gedrukte spelen. Prenten – vaak met blasfemerende opschriften – mogen slechts in druk verspreid worden als ze vooraf

221 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Fonds Staat en Audiëntie, nr. 1177/4.

gekeurd zijn door de pastoor of de wet van de plaats waar ze verkocht worden.²²²

Jonge juristen, rederijkers, zelfs sommige priesters, voortbouwend op de intellectuele kritiek van de humanisten, lieten dus niet na de vinger te leggen op wat er volgens hen verkeerd liep. De vele misstanden hebben echter ook zonder meer aanleiding gegeven tot vrome verontwaardiging bij goedmenende gewone katholieken, zoals blijkt uit het testament van de plattelandspastoor Lieven vander Muelene of het dagboek van de Gentse patriciër Marcus van Vaernewyck. Afvalligheid bij andere gelovige mensen, die zuiverheid van de Kerk en haar leer dan maar elders gingen zoeken, staat er evenmin los van. Daaruit concluderen dat er een algehele decadentie was gaat evenwel te ver. Er zijn veel aanwijzingen van de dualiteit in de volksvroomheid van de 16e eeuw, waarin immers ook talrijke tekenen van spirituele en intellectuele vernieuwing merkbaar zijn. Het stijgende niveau van het volksonderwijs is daar maar één voorbeeld van: zelfs in kleine stadjes als Tielt en Deinze, elk met zo'n 2500 inwoners, telt men tussen 1500 en 1566 respectievelijk dertien en vijftien schoolmeesters, van wie sommigen aan hun beste leerlingen Latijn gaven.²²³

Hoewel we geen onderzoek hebben gedaan betreffende de periode vóór 1500, komt het ons voor dat het beeld dat Jacques Toussaert heeft opgehangen van het religieuze gevoel in Vlaanderen op het einde van de middeleeuwen allicht te ongenueanceerd negatief is. Maar het is zijn enorme verdienste dat hij, naast de ongetwijfeld opmerkelijke middeleeuwse 'vroomheid' – zoals ze bijvoorbeeld in het standaardwerk van pater Stephanus Axters werd beschreven –, als eerste de vinger heeft gelegd op 'onvroomheid' en veel

222 Zie voetnoot 93, punt 17 van het memorandum.

223 H. DE RIDDER-SYMOENS, 'Onderwijs en opleiding', in: *Geschiedenis van Deinze*, Deel 1, p. 414; J. DECAVELE, 'Humanisme, reformatie en godsdienstberoerten', in: *Geschiedenis van Tielt* (in voorbereiding; verschijnt in 2009). Zie ook de scholenlijst voor het dekenaat Kortrijk: BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Fonds Staat en Audiëntie, nr. 549/1; E. MATTHIEU, 'Statistique scolaire du diocèse de Tournai au XVIe siècle', in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 48 (1912), p. 381-396.

uitwassen in het dagelijkse leven van het gewone kerkvolk en van zijn parochieherders. In Noord-Nederland was dat voorheen al gedaan door auteurs als Post en Rogier.²²⁴ Barbara Tuchman deed hetzelfde voor de godsdienstbeleving in het Europa van de 'waan-zinnige' 14e eeuw en heeft er ook te onzent furore mee gemaakt (zeventien drukken alleen al van de Nederlandse vertaling van *A Distant Mirror*). Zonder de vele fouten te willen verhelen (in het ene én in het andere boek!), had Toussaerts proefschrift toch een beter lot verdiend. Het 886 pagina's tellende werk bevat immers menige inspirerende passage, als eerste ook een sociografische invalshoek rond het fenomeen laatmiddeleeuwse vroomheid. Maar ten gevolge van het slechte onthaal door Vlaamse kerkhistorici en wellicht ook omdat het in het Frans is uitgegeven (met een in erbarmelijk Nederlands gestelde samenvatting), hebben hier slechts weinigen het gelezen, laat staan er gebruik van gemaakt.

Het is wel tekenend dat na 45 jaar *Le sentiment religieux* antiquarisch nog steeds te koop is tegen de initiële kostprijs. . .

224 L.J. ROGIER, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, Amsterdam, 1947; R.R. POST, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie*, Utrecht-Antwerpen, 1954. Voor de clerus te nuanceren met de gegevens in de reeds vermelde dissertatie van BIJSTERVELD, zie voetnoot 95.

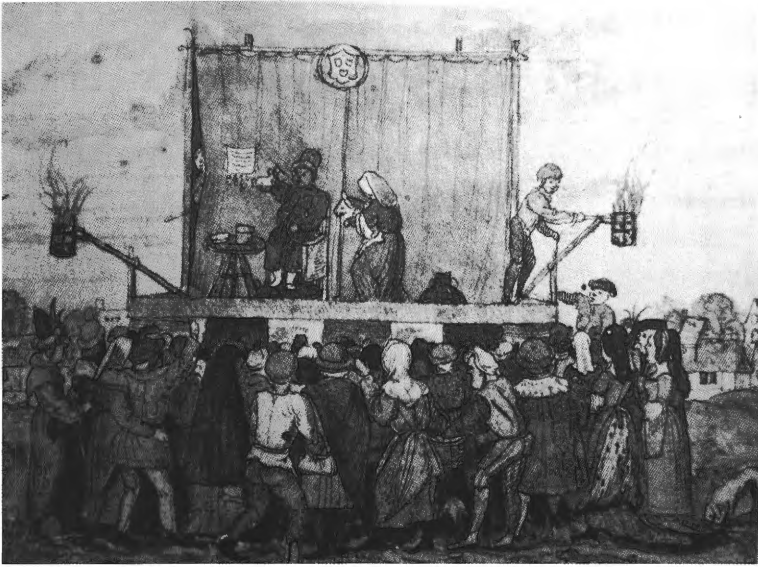
Detail uit de kruisdraging van Christus
Schilderij door Pieter Bruegel de Oudere, 1564. Wenen, Kunsthistorisches Museum.

Bruegel toont zich hier eens te meer als de geniale observator van de buitenmensen, van het land en de samenleving waarin dit volk zich volgens de harde wetten van het lot een bestaan zoekt. Kleurrijk beschrijft hij de vormvergroving, de populaire bombarie waarin in zijn tijd alle volksleven – en de kerk stond in het midden daarvan – zich uitte.

De uitgang van de Sacramentsprocessie
Gravure door Jan Luyken, 17de eeuw. Collectie auteur.

De voorbijtrekkende processie wordt verstoord door iemand die weigert neer te knielen.
Luyken was de uitmuntende illustrator van de religieuze dissidentie in de 16de eeuw.

Opvoering van een toneelvoorstelling in de open lucht
Aquarel in het handschrift *Recueil d'avis profanes et sacrés* du XVIe s., 1542. Cambrai, Bibliothèque municipale, hs. 126.

In de 16de eeuw werden in de toneelspelen vaak kritische uitlatingen over traditionele geloofsgebruiken ingelast, ook al eens boertige intermezzo's.

INDEX VAN PERSOONSNAMEN

- Adriaens, Loys, kerkrover – 55
 Agro, Leo de, pastoor Wervik – 60
 Alaert, Filips, kapelaan Ursel – 61
 Andries, Arnulf, kapelaan Bredene – 60
 Andriessen, Jos, kerkhistoricus – 4
 Annois, Jan, *custos* Brugge Onze-Lieve-Vrouw – 60
 Aps, Clays van, tapijtwever Brugge – 62-63
 Aqui, Jan, pastoor Brugge Sint-Walburga – 59
 Arijs, Jan, kapelaan Dudzele – 60
 Arnoldsz, Gijsbert, *vicecureyt* Sint-Margarethapolder – 60
 Athensis, Michel, leraar Rijsel (?) – 73
 Axters, Stephanus, kerkhistoricus – 4,78
 Baedts, Daniël de, magister, pastoor Eeklo – 61
 Baerts, Angelus, pastoor Sluis – 61
 Balten, Pieter, kerkrover – 31
 Baltins, Coppen, kerkrover Wondelgem – 32
 Banck, Beele vanden, herberguitbaatster Kortrijk – 64
 Banck, Cascyne vanden, begijn Kortrijk – 64
 Barradot, Alexander, kanunnik Sint-Donaas – 40
 Baten, Karel, arts Hamburg en Antwerpen – 54
 Baten, Lieven, hofarts en professor Rostock – 54
 Baten, Pauwels, Ophasselt – 54-55
 Battus, Bartholomeus, humanist Aalst – 54
 Baudins, Andries, Veurne – 52
 Bazelius, Niclaes, chirurgijn Nieuwkerke – 28
 Bechue, Jan, geestelijke Gent Sint-Michiels – 61
 Beeckmans, Cornelis, Mechelen – 23
 Bekaerts, Kathelijne, bordeelhoudster Gent – 64
 Bels, Joos de, pastoor Dranouter – 49
 Belsele, Joos van, pastoor Kruibeke – 60
 Bercmost, Jan, pastoor Sint-Gillis-Waas – 59
 Berlaeye, Maeye van, pastoorsmeid Vinkt – 70
 Biestman, Cornelis, magister, aartsdiaken Gent – 36
 Biete, Joos de, pastoor Temse – 61
 Blanckaert, Joos, pastoor Gent Sint-Jacob – 59
 Blommaert, Jacob, aanvoerder bosgeuzen – 55
 Bloyaerts, Jannekin, hoer Sint-Winoksbergen – 64
 Boele, Jan, pastoor Mespelare – 66
 Boghaert, Jan, pastoor Oostkerke – 60
 Borre, Lowys van den, chirurgijn Wulvergem – 52
 Borst, Robert van der, pastoor Nieuwkerken-Waas – 60
 Boudeloot, Denijs, pastoor Gistel – 61
 Boudins, Adriaan, Oostkerke – 52
 Bourgeois, Pieter, promotor geestelijk hof Brugge – 71
 Boye, Jacques de la, wolwever Rijsel – 52
 Bray, Pierkin, kerkrover Meulebeke – 30
 Brusco, Willem de, pastoor Meulebeke – 61
 Brune, François de, advocaat-fiscaal – 46
 Buele, Filips de, kapelaan Zele – 61
 Bukenole, Hermes, pastoor-deken Axel – 53
 Bussche, Matheus van den, pastoor Oekene – 61
 Caluwaert, Jan, Oostende – 65-66

- Cambier, Kathelyne, bordeelhoudster Gent – 73
- Camerlynck, Jan, aanvoerder bosgeuzen – 55
- Capelleman, Pieter, geestelijke Gent Sint-Jan – 61
- Catelle, Jan, pastoor Brugge Sint-Walburga – 59
- Cautere, Daniël van den, pastoor Kwaremont – 62
- Cellier, Robert du, raadsheer Raad van Vlaanderen – 44
- Christiaens, Jacob, Brugge – 20
- Christoffel, kapelaan Casueele – 41
- Clayssone, Adriaan, pastoor Westkapelle – 59
- Clerc, Martin de, pastoor Oostkerke – 52
- Clerck, Pieter de, drukker Brugge – 47
- Clerck, Willem de, Astene – 67
- Clericq, Anselm, pastoor Kaprijke – 60
- Clobbaert, Pieter, pastoor Gaternisse – 59
- Cock, Jan de, pastoor Gistel – 57
- Coene, Joos, pastoor Dendermonde – 56
- Coleri, Matheus, pastoor Brugge Sint-Jacob – 59
- Colvenare, Jan de, magister, *vicecureyt* Staden – 60-61
- Coninck, Andries de, pastoor Aalst – 46
- Coninck, Martin de, baljuw Assenede-Ambacht – 15
- Coole, Pieter, kapelaan Axel – 53
- Cornelis van Dordrecht, broeder, minderbroeder Brugge – 34
- Cornelis, Jacob, vermeende geestelijke – 75
- Corte, Pieter de (Curtius), bisschop van Brugge – 35, 43-44
- Cosaris, Pieter, geestelijke Gent Sint-Jan – 60
- Costere, Maximiliaan de, pastoor Ruiselede – 61
- Crane, Adriaan de, baljuw Assenede – 31
- Crane, Olivier de, pastoor Zwevegem – 60
- Crepel, Reginald, pastoor Leke – 60
- Cromphout, Bartholomeus van, pastoor Evergem – 48
- Cruce, Olivier de, pastoor Deerlijk – 60
- Crucius, Levinus, pastoor-schoolmeester Boeschepe – 38, 40
- Crusere, Cornelis de, deurwaarder Raad van Vlaanderen – 56
- Cruucen, Nicasius vander, Mesen – 54
- Crytsche, Hendrik, pastoor Kachtem – 61
- Cuelenaere, Jacob de, pastoor Ingooigem – 60
- Dael, Merlinus, pastoor Wervik – 60
- Daele, Joos van, pastoor Bazel – 61
- Dale, Frans van, zoon van wolwever – 67
- Damhoudere, Joos de, pensionaris Brugge – 35
- Damman, Willem, pastoor-schoolmeester Boeschepe – 38
- Damme, Willem van den, Hondschote – 53
- Delft, Jan Peter, pastoor Kieldrecht – 60
- Delumeau, Jean, historicus – 4
- Denemyn, Andreas, magister, pastoor Werken – 61
- Denys, François, Vlissegem – 67
- Deux, Michiel, Mannekensvere – 51
- Dierickx, Marcel, kerkhistoricus – 3
- Diericx, Gheraert, pastoor Brugge – 48
- Dondere, Jan de, pastoor Bassevelde – 60
- Donghers, Barbelken, echtgenote van Joos, Brugge – 68
- Dumo, Gregorius de, pastoor Middelburg in Vlaanderen – 61
- Dycke, Jan van, pastoor Burcht – 60
- Edingen, Omaar van, humanist,

heer Ophasselt – 54
 Edingen, Pieter van, heer Ophasselt
 – 54
 Eggremonde, Andries, Mespelare
 – 66
 Ertvelde, Jan van, Gent – 64
 Erve, Jan van den, pastoor Deerlijk
 – 59-60
 Eywerwe, Pieter, magister, Brugge
 Sint-Salvator – 60
 Flameng, Jan, magister, kanunnik
 Harelbeke – 60
 Flaneel, Robert, geestelijke Brugge
 Sint-Walburga – 61
 Fockaert, Joost, *vicecureyt* Ma-
 chelen – 60
 Fraye, Lauwereys de, pastoor Tielt
 – 10
 Fredericq, Paul, historicus – 14
 Fynnes, Jean de, leper – 27
 Gay, Jacob le, pastoor Izegem – 60
 Gavere, Jan van, magister, pastoor
 Pittem – 61
 Gheens, Jan, geestelijke Ekeren –
 71
 Gheldre, Pieter de, uitgelopen
 priester Antwerpen – 70
 Ghistele, Loys van, hoogbaljuw
 Kortrijk – 71
 Goese, Filips, geestelijke Brugge
 Sint-Salvator – 60
 Gombert, Nicolas, polyfonist La
 Gorgue – 67
 Govaerts, Willem, thesaurier bis-
 dom Kamerijk – 46
 Grutere, Nicolas de, baljuw
 Rupelmonde – 23
 Gryse, Gillis de, kapelaan Damme
 – 61
 Gryspeere, Jan van, pastoor
 Ichtegem – 61
 Haezaert, Thomas, Dranouter – 49
 Haghe, Jan vander, pastoor
 Rumbeke – 60
 Hagen, Hendrik van der, pastoor
 Torhout – 59
 Hane, Roeland de, Varsenare – 49
 Hane, Jacob de, kerkrover Boezinge
 – 31
 Hardewyck, Gommarus, pastoor
 Stalhille – 59
 Hauwe, Dieric, pastoor Belle – 10
 Havroult, François d', abt Sint-
 Pietersabij Gent – 76
 Hazebaert, Bauwen, kapelaan
 Mannekensvere – 51
 Hecke, Arsдинus van, pastoor
 Kanegem – 61
 Hecke, Jacob van den, pastoor
 Ingelmunster – 60
 Hecke, Jan van, pastoor Vinkt –
 40-41, 70
 Hecke, Lieven van den, kerkrover
 Nieuwpoort – 55
 Hecke, Matheus van, pastoor
 Hooglede – 60
 Heecke, Adriaan van, fustijnwever
 Pittem – 29
 Heeve, Charles, burgemeester
 Nieuwpoort – 74
 Hencke, Jehan, pastoor Houthave
 – 51
 Hendrickx, Jan, kapelaan
 Mannekensvere – 51, 74-75
 Hendrickx, Christiaan, Alveringem
 – 74
 Hendricx, Pieter, pastoor
 Gaternisse – 59
 Hendrycx, Hendrik, kerkrover
 Veurne – 30
 Henry, religieus Kortrijk – 64
 Herdewel, Cornelis, keurbroeder
 Stekene – 63
 Herman, Charle, pastoor Proven –
 63-64
 Herman, Charle, 'Strontkin', waard
 Hondschote – 64
 Hert, Jan de, magister, pastoor
 Menen – 60
 Heyndrixssone, Pieter, kerkrover
 Utrecht – 30
 Hille, Antoon, pastoor van Stene
 – 61
 Hille, Jan van, kanunnik Brugge
 Onze-Lieve-Vrouw – 60
 Hilman, Thomas, kerkrover
 Engeland – 31
 Hoghervuerst, Nicolaus, Brugge

- Sint-Kruis – 60
 Hommelicq, Pieter van den, Aalst – 22
 Hond, Pieter de, pastoor Bachte – 59
 Hont, Guillaume de, dominicaan Rijsel – 72
 Hont, Jacob de, pastoor Sint-Pauwels-Waas – 65
 Hoochbusch Hubrecht, pastoor Rumbeke – 60
 Hoochstraten, Jacob van, inquisiteur – 45
 Hoorne, Richard van, pastoor Kortemark – 59
 Hubloy, Hubrecht, waard Gent – 73
 Jacquelin, Anthonin, kerkrover Quesnoy-le-Comte – 30
 Jacquignart, Mathys, Grevelingen – 63
 Jans, Ghislenus, *chorista* Oostende – 61
 Jansone, Jacob, pastoor Kortemark – 60
 Josne, Donaldus le, Schotland – 26
 Judemirke Lysbette, herberguitbaatster Aalst – 64
 Julien sire, geestelijke Sluis – 63
 Kenert, Arnold de, pastoor Zwijndrecht – 61
 Kimpe, Franchois, pastoor Ingelmunster – 57
 Kint, Gerard 't, pastoor Zuienkerke – 59
 Lammen, Jan, religieus Hondschote – 72-73
 Lammens, Cornelis, pastoor Wingene – 59
 Lammins, Jacob, pastoor Gistel – 59
 Lammins, Winok, pastoor van Oostkerke – 60
 Landtheere, Pieter, pastoor Koolkerke – 60
 Langhe, Jan de, secretaris Karel V – 38
 Lauwe, Antoon van, pastoor Burst – 60
 Le Bras, Gabriël, historicus – 4
 Lindeman, Jacob, Houthave – 51
 Lievens, Joos, kerkrover Roeselare – 30
 Loose, Niclays de, pastoor Lochristi – 48
 Maelcamp, Gillis, pastoor Mendonk – 59
 Maes, Etienne, pastoor Handzame – 57
 Marcke, Lieven van, deurwaarder Raad van Vlaanderen – 44
 Matheusz, Jan, pastoor Oostburg (Nieuwkerke) – 59-60
 Meetkerke, Adolf van, pensionaris Brugse Vrije – 44
 Mesdach, Victor, pastoor Middelburg in Vlaanderen – 60
 Mey, Lieven de, pastoor Willemskerke, Menotene, Beostenblij – 73-74
 Mey, Jan de, pastoor Gistel – 57
 Meyer, Gillis de, pastoor Vinderhoute – 41,48
 Meyers-Reinquin, Anne-Marie, historica – 4
 Moenins, Silvester, stadsgeenesheer Gent – 54
 Moens, Pieter, pastoor Astene – 60
 Moere, Adriaan ver, pastoor Rupelmonde – 61
 Mols, Roger, kerkhistoricus – 4
 Monte, Willem de, pastoor Middelkerke – 60
 Mota, Joos de, kapelaan Gent Sint-Christoffel – 59
 Mote, Jan van der, goudsmid en herbergwaard Brugge – 17
 Mousscheron, Pieter, schepen Brugge – 35
 Muchembled, Robert, historicus – 4
 Muelenaere, Jacob de, pastoor Ingooigem – 60
 Muelene, Lieven van de, pastoor Sint-Lievens-Esse – 39,78
 Muelne, Simon van der, pastoor Ophasselt – 54
 Mus, Joos de, kerkrover Nieuw-

- kerke – 30
- Neels, Jozyne, Rupelmonde – 66
- Nelle, Hubrecht van de, pastoor
Mannekensvere – 51
- Nettesheim, Agrippa von, Duits
humanist en arts – 19
- Neve, Frans de, Antwerpen – 62
- Neve, Jacob, magister, pastoor van
Sint-Maria-Horebeke – 62
- Neve, Pieter de, pastoor Sint-
Kornelis-Horebeke – 62
- Noot, Jonker Jan van der, dichter
– 15,22
- Noys, Laurens, pastoor Zele – 60
- Obrecht, Jan, pastoor Axel – 66
- Ockers, Pauwels, Rupelmonde –
28
- Oostacker, Bartholomeus van,
Oostwinkel – 51
- Orghelare, Hanskin, kerkrover
Oostburg – 32
- Oste, Jan, pastoor Vlissegem – 67
- Ostin, Maillaert, pastoor
Hondschote – 53
- Pachtere, Maerten de, Brugge Sint-
Kruis – 63
- Pape, Jan de, Hondschote – 53
- Persoon, Charles, kuiper Axel – 53
- Philips, priester Brugge – 67
- Pionsaile, magister, geestelijke
Rijsel Sint-Maurits – 73
- Placcaert, Jan, priester-notaris
Kortrijk – 56
- Plackere, Reynier de, kerkrover
– 31
- Plouvier, Willem, pastoor Wervik
– 59
- Pluisse, Jehan, kerkrover Lauwe
– 31
- Pottere, Margriete de, bordeel-
houdster Gent – 64
- Puteo, Willem de, pastoor Tielt
– 59
- Pyls, Lieven, Gent – 50
- Quelriet, Antheunis, Leffinge – 51
- Rachet, Nicolas, mutsenmaker
Genève – 26
- Rake, Marlyn, kerkrover Kemmel
– 30,32
- Reepers, Wulfrand, pastoor
Blankenberge – 60
- Reykin, Walter, pastoor Izegem –
60
- Reyngoedt, Franchois, kerkrover
– 30
- Reysins, Karel, pastoor Leke – 59
- Regis, Daniël, pastoor Dender-
monde – 46,55-56
- Revaert, Pieter, Hondschote – 53
- Revelaere, Maarten, grauwbroeder
Brugge – 69
- Roberti, Anthone, vermeende
geestelijke – 75
- Ronneken, Jean van, kapelaan
Doornik – 56
- Ronse, François, priester Gent – 50
- Rose, Jan, priester Pernis (Rotter-
dam) – 72
- Roy, Hendrik de, Brugge – 29
- Ryckaert, Jan, pastoor Oostwinkel
– 51
- Scaepers, Lieoen, pastoor
Wilskerke – 44
- Schelstraete, Paesschier, pastoor
Leffinge – 44
- Schilt, Franciscus, magister,
schoolrector Brugge Sint-
Donaas – 67
- Schuerlins, Antoon, pastoor Slijpe
– 59
- Schuerman, Jan, kerkrover
Antwerpen – 30
- Scuute, Cornelius, magister, pas-
toor Klemskerke – 61
- Simoens, Jan, Axel – 66
- Smet, Maarten de, pastoor
Sleidinge – 48
- Speldoorne, Sebastiaan van, Lede
– 50
- Spingnore, Gilles, Schotland – 26
- Stalins, magister Jan, pastoor Gent
Heilig-Kerst – 47
- Stalle, François vanden,
Hondschote – 53
- Steencop, Jeronimus, pastoor
Oostende – 61,66
- Steene, Jacob van de, Machelen
– 49

- Steerthem, Joos van, stadsge-
neesheer Gent – 54
- Straten, Zeger van der, Asper – 50
- Streec, Joos, pastoor Gistel – 59
- Taelboom, Jan, ontvanger Brugse
Vrije – 44
- Teerlinck, Gillis, pastoor
Zomergem – 60,61
- Thibaut, Adriaan, pastoor
Wachtebeke – 49-50
- Thielt, Jacob van, vicaris bisdom
Doornik – 65
- Titelmans, Pieter, inquisiteur – 77
- Tolet, Colaert, pastoor Hondschote
– 53
- Toussaert, Jacques, kerkhistoricus
– 3-5,11,12,78-79
- Trio, Paul, historicus – 5,10
- Tspaens, Elisabeth, Sint-Pauwels-
Waas – 65
- Tuchman, Barbara, auteur – 79
- Vaernewyck, Marcus van, chroni-
queur Gent – 8,13,24-25,27,68,78
- Vauchi, Gillis de, pastoor Gotten
– 60
- Veerman, Daniël, pastoor Brugge
– 52
- Velteils, Adriaan, pastoor Leffinge
– 44
- Velters, Pieter, pastoor Westkerke
– 59
- Veranneman, Nicolaus, pastoor
Staden – 60
- Viaene, Antoon, kerkhistoricus – 3
- Viel, Roger de, magister, pastoor
Kortrijk – 60-61
- Viglius, Aytta van Zwichem, presi-
dent Geheime Raad – 45,76
- Vilain, Adriaan, jonkheer, heer van
Rasseghem – 49-50
- Vinea, Gillis de, pastoor Pittem
– 61
- Vituli, Jan, pastoor Damme – 59
- Vives, Juan Luis, humanist Brugge
– 33
- Voet, Matthias, pastoor Ettelgem
– 61
- Voocht, Andries de, pastoor Oost-
burg – 59
- Voorde, Anthoine vanden,
Handzame – 57
- Voorde, Pieter vande, pastoor
Tielrode – 60
- Vos, Karel de, pastoor
Mannekensvere – 59
- Voughenaere, François de, grauw-
broeder Brugge – 69
- Vroe, Jan de, pastoor Deerlijk – 48
- Vroom, Wim, historicus – 5
- Vrybusch, Zegherijne van, begijn
Kortrijk – 65
- Vynct, Roelandt van, pastoor
Wongerem – 60
- Wagemakere, Jan de, pastoor
Mannekensvere – 60
- Walckers, Christopher, kerkrover
Engeland – 31
- Walle, Sampsoen vanden,
Mannekensvere – 51
- Wauwe, Claeis van der, drukker
Antwerpen – 48
- Wayenbeke, Willem van, pastoor
Anzegem – 59
- Wielant, Filips, rechtsgeleerde
Gent – 14
- Wille, Rodolf, *vicecureyt* Elversele
– 61
- Willebaert, Joos, pastoor Sluis
– 59
- Wissekerke, Filips van, kasteel-
heer Nokere – 29
- Withene, Pieter, Brugge – 52
- Witte, Jaspas de, kapelaan Brugge
– 60
- Woestine, Augustijn van de, pas-
toor Beselare – 60
- Wouters, Cornelia, Amsterdam
– 31
- Wouters, Jan, Sinaai – 49
- Wouters, Michiel, Sinaai – 49
- Wuete, Martine, Doornik – 63
- Wulghen, Zegher Vuyter, domini-
caan Gent – 8
- Wytinc, Jan, brouwer Brugge – 16
- Zaghère, Christiaan de, pastoor
Mannekensvere – 60
- Zwaef, Simon, pastoor Adegem
– 59

INDEX VAN PLAATSNAMEN

- Aalst – 22,54,64
 Sint-Martinuskerk – 8,46-47
 Aardenburg – 20-21,24,41
 Adegem – 59
 Adinkerke – 75
 Alsemberg – 21
 Alveringem – 74
 Amsterdam – 30,31
 Antwerpen – 30,48,54,62,70,71,72
 Onze-Lieve-Vrouwekerk
 – 5,29
 Anzegem – 59
 Asper – 50
 Asse – 21
 Assenede – 15,16,31,50
 Astene – 60,67
 Audregnies, abdij – 22
 Axel – 53,66
 Bachte – 59
 Bassevelde – 60
 Bazel – 61
 Belle – 10
 Hospitaal Sint-Antonius
 – 9,21,23-25
 Beostenblij – 73-75
 Beselare – 60
 Béthune – 67
 Bevere (Oudenaarde) – 72
 Blankenberghe – 31,60
 Boeschepe – 30,31,38,40
 Boezinge – 31
 Bologna – 28
 Bourg-Saint-Pierre – 21
 Hospice du Grand Saint-
 Bernard – 21
 Bredene – 60
 Brugge – 3,16,17,18,19,20,21,25,26,
 29,30,32,33,34,35,41,47,52,55,
 60,62-63,64-65,67,71,76
 Dominicanen – 34,68
 Engelendale – 55
 Godshuis Blindekens – 21
 Herberg Inde Rebbe – 17
 Karmelieten – 34
 Kartuizers – 76
 Minderbroeders – 34,69-70
 Onze-Lieve-Vrouwekerk –
 35,40,52,60,67
 't Scoemakers Huus – 17
 Sint-Claraklooster – 21
 Sint-Donaas – 34,35,40,51,67
 Sint-Jacob – 59
 Sint-Kruis – 60,62
 Sint-Salvator – 60
 Sint-Walburga – 59,61
 Vrije van – 41-45,47-48,51
 Brussel – 71,73
 Paleis Koudenberg – 29
 Burcht – 60
 Burst (Roborst?) – 60
 Casueele – 41
 Cornelimünster, abdij – 22-23
 Daknam – 75
 Damme – 20,42-43,59,61
 Deerlijk – 48,59,60
 Deinze – 59,78
 Dendermonde – 55-56
 Onze-Lieve-Vrouwekerk
 – 46,55-56
 Destelbergen – 64
 Diksmuide – 48,71
 Doornik – 21,63,67
 Bisdom – 7,34,36,37,51,59,64
 Onze-Lieve-Vrouwekerk – 56
 Dranouter – 49
 Dudzele – 60
 Eeklo – 31,61
 Ekeren – 71
 Elshende (Zuid-Beveland) – 71-72
 Elverdinge – 31
 Elversele – 61
 Emden – 74
 Ename – 38
 Ertvelde – 15
 Ettelgem – 59
 Evergem – 9,21-22,48
 Gaternisse – 59
 Geluwe – 30

- Genève – 26
 Gent – 9,10,13,14,18,19,20,24,28,3
 1,32,33,34,35-36,47,49,50,54-5
 5,56,64,71,72,73,76
 Dominicanen – 68
 Kapittel van Sint-Baafs
 – 36,42,45,76
 Sint-Christoffelkapel – 59
 Sint-Jacobskerk – 36,59
 Sint-Janskerk – 36,60,61
 Sint-Jan-ten-Dullen – 58
 Sint-Niklaaskerk – 6,9
 Sint-Michielskerk
 – 6,8,9,36,61
 Sint-Martinus Ekkergem – 6
 Sint-Pieters – 24,45,64,76
 Sint-Amansberg – 24-25
 Gijverkinkhove – 72
 Gistel – 30,31,57, 59,61
 Godewaarsvelde – 31
 Gottem – 60
 Gouda – 74
 Grevelingen – 63
 Halle – 21
 Hamburg – 54
 Handzame – 57
 Harelbeke – 60
 Heist – 50
 Herzele – 72
 Hondschote – 10,30,52-53, 64,72
 Sint-Vaastkerk – 53
 Hooglede – 60
 Houthave – 51
 Ichtegem – 61
 Ieper – 27,30,31,32,76-77
 Kasselrij – 26,75
 Ingelmunster – 60
 Ingooigem – 60
 Izegem – 57,60,70-71
 Kaaster – 21
 Kachtem – 61
 Kamerijk, bisdom – 9,46
 Kanegem – 61
 Kaprijke – 60
 Kemmel – 30,32
 Kemzeke – 31
 Kieldrecht – 60
 Klemskerke – 61
 Knokke – 45
 Koekelare – 30
 Koksijde – 42
 Koolkerke – 60
 Kortemark – 59,60
 Kortrijk – 4,47,56,60,61,64,65,67,
 71
 Groeningeklooster – 57
 Begijnhof – 65
 Kruikebeke – 60
 Kwaremont – 62
 La Gorgue – 67
 Lauwe – 31
 Lede – 4,21,50
 Leffinge – 44,51
 Leke – 59,60
 Lendeledede – 30
 Lochristi – 48
 Londen – 74
 Luik – 37,75
 Machelen – 49,60
 Mannekensvere – 51,59,60,74
 Mechelen – 23,46
 Meerssen – 21
 Meetkerke – 19-20
 Mendonk – 59
 Menen – 24,31,60
 Menotene – 73-74
 Mesen – 55
 Mespelare – 66
 Meulebeke – 30,61
 Middelburg in Vlaanderen – 61
 Middelkerke – 30,60
 Mont-Saint-Hubert – 21
 Neuss – 21
 Nevele, Land van – 70
 Nieuwkerke – 28,30
 Nieuwkerke bij Oostburg – 59,60
 Nieuwkerken Waas – 60
 Nieuwpoort – 31,55,71,74-75
 Nijvel – 21
 Nokere – 29
 Oedelem – 40
 Oekene – 61
 Oostburg – 32,59
 Sint-Catharina – 42,59
 Oostende – 61,65-66,71
 Oostkerke – 52,60

Oostwinkel – 51
 Ophasselt – 54-55
 Oudenaarde – 10,39,50,55,70,75
 Oudenbos – 30
 Pamele, Baronie – 10
 Patmos – 21
 Pavia, Slag bij – 28
 Pernis (Rotterdam) – 72
 Piëmont – 33
 Pittem – 26,61
 Poperinge – 31
 Proven – 63
 Quesnoy-le-Comte – 30
 Ramskapelle – 43
 Regensburg – 28
 Reims – 21
 Rekspoede – 72
 Rhodos – 21
 Rijsel – 52,59,72,73
 Sint-Mauritiuskerk – 73
 Roeselare – 30
 Rome – 26,49,73
 Heilig-Kruiskerk – 21
 Ronse
 Dekenij – 61-62
 Sint-Hermeskerk – 9,21,61-62
 Rostock – 54
 Ruiselede – 61
 Rumbeke – 60
 Rupelmonde – 23,61,65,66,75
 Onze-Lieve-Vrouwekerk – 23
 Kasteel – 75
 Saaftinge – 41
 Land van – 41
 Saint-Hubert – 21
 Saint-Quentin in Vermandois,
 abdij – 42-43
 Sinaai, Boudelo – 49
 Sint-Gillis-Waas – 59
 Sint-Jan-in-Eremo – 42
 Sint-Jans-Kappel – 30
 Sint-Janssteen – 50
 Sint-Kornelis-Horebeke – 52
 Sint-Kruis-Winkel – 31
 Sint-Laurens (Saaftinge) – 41
 Sint-Lievens-Esse – 39
 Sint-Lievens-Houtem – 18
 Sint-Margarethapolder – 60
 Sint-Maria-Horebeke – 62
 Sint-Omaars
 Abdij Sint-Bertinus – 45
 Sint-Pauwels-Waas – 31,65
 Sint-Winoksbergen – 64,72-73
 Sleidinge – 48
 Slijpe – 59
 Sluis – 63
 Onze-Lieve-Vrouwekerk –
 59,61
 Staden – 60,61
 Stalhille – 59
 Stavele – 28-29
 Steenkerke – 75
 Steenwerk – 30
 Stekene – 63
 Stene – 45,61
 Temse – 61
 Terwaan, bisdom – 76-77
 Tielrode – 60
 Tielt – 10,19,59,78
 Tielt (Brabant) – 30
 Torhout – 59
 Ursel – 61
 Utrecht – 24,30,74
 Dom – 5
 Varsenare – 49
 Veurne – 30,52,66,70,71,75
 Kasselrij – 29,64
 Vinderhout – 41,48
 Vinkt – 40-41,70
 Vlamertinge – 30,31
 Vlissegem – 67
 Waas, Land van – 23,65
 Wachtebeke – 31,49-50
 Werken – 61
 Wervik – 30,59,60
 Westkapelle – 59
 Westkerke – 59
 Westkwartier – 10,29,38,39,55,59,
 74
 Westouter – 30,31
 Westvleteren – 31
 Wijk bij Duurstede – 50
 Willemskerke – 73
 Wilskerke – 45
 Wingene – 41,59
 Wondelgem – 32

Wontergem - 60
Wulpen - 43
Wulvergem - 52
Zandvoorde - 31,42-43
Zele - 60,61
Zevergem - 31
Zierikzee - 30,68

Zomergem - 60,61
Zuidberkijn - 30
Zuidschote - 30
Zuienkerke - 59
Zwevegem - 60
Zwijnaarde - 31
Zwijndrecht - 61

Andries Van den Abeele

De Wapenpas van de Betoverde Burcht, voorbode van de machtsgreep door Karel de Stoute

DE GROTE WAPENPAS IN BRUGGE

Van 28 april tot 17 mei 1463 werd op de Grote Markt van Brugge een groots opgezette wapenpas gehouden: *le Pas du Perron Fée*.¹ Bijna nergens zal men in de talrijke geschriften over de geschiedenis van Brugge in de Bourgondische tijd, enige vermelding van deze wapenpas aantreffen. Lokale kroniekschrijvers hebben die gebeurtenis onvermeld gelaten. Nicolaas Despars (1522-1597) had het in zijn *Cronycke van Vlaanderen* uitgebreid over het steekspel dat drie dagen eerder, op maandag 25 april 1463, werd gehouden door het lokale gezelschap van de Witte Beer, en dat eindigde met een groot banket waarop ook hertog Filips de Goede (1396-1467) aanwezig was. Over de veel belangrijkere wapenpas die erop volgde, had hij niets te melden. Het is dan ook bijna onvermijdelijk dat hij evenmin ter sprake kwam in de *Jaerboecken der stad Brugge* van Karel Custis (1704-1752), een compilatie van wat men in de achttiende eeuw voor de Brugse geschiedenis belangrijk achtte. Ook hij vermeldde voor 1463 alleen het steekspel van de Witte Beer.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de latere Brugse geschiedschrijving geen aandacht aan de wapenpas van 1463 werd besteed, zelfs niet wanneer de belangstelling voor de Bourgondische periode opflakkerde, en meer bepaald voor de steekspelen uit die tijd. Naar aanleiding van het opvoeren van de *Wapenpas van de Gouden Boom* in 1907 (gebaseerd op het in 1468 door Antoon van Bourgondië, de

1 'Perron' in de zin van een bordes, als *pars pro toto* voor een volledig gebouw of burcht; 'Fée' als bijvoeglijk naamwoord, in de zin van feeëriek, sprookjesachtig, betoverd.

Grote Bastaard, georganiseerde spektakel) en van het *Groot Tornooi van Brugge* in 1974 (gebaseerd op het toernooi van 11 maart 1393 n.s. tussen Jan van Gruuthuse en Jan van Gistel) werd in de publicaties hierover en onder meer in de geschriften van de bedenkers en scenaristen, rijksarchivaris Albert van Zuylen van Nyevelt en Antoon Viaene, niet verwezen naar de wapenpas van 1463.²

Helemaal onbekend was deze wapenpas nochtans niet. De historicus Louis Gachard verwees ernaar in zijn heruitgave van het werk van P. de Barante, *Histoire des ducs de Bourgogne*,³ erop wijzende dat een gedetailleerde beschrijving berustte in de Bibliothèque Nationale.⁴ De archivaris van Douai, Felix Brassart, publiceerde deze beschrijving in 1874 in *Souvenirs de la Flandre Wallonne*, met een afzonderlijke druk op 60 exemplaren getiteld *Le Pas du Perron Fée, tenu à Bruges en 1463, par le chevalier Philippe de Lalaing*. Een versie in hedendaags Frans van de hand van professor Colette Beaune komt voor in *Splendeurs de la Cour de Bourgogne, récits et chroniques*, in 1995 uitgegeven bij Robert Laffont, onder de leiding van professor Danielle Régnier-Bohler. In zijn *Inventaire des archives de la ville de Bruges – Inventaire des Chartes*,⁵ deed Louis Gilliodts-Van Severen een – niet helemaal accurate – opgave van enkele van de onkosten door de stad Brugge op zich genomen voor deze wapenpas, zoals hij die in de stadsrekeningen had aangetroffen. De historicus Emile Gachet⁶ heeft in 1852 een korte nota gewijd aan het in Arras bewaarde relaas van de wapenpas.⁷ Er bestaan namelijk over die gebeurtenis minstens vier omstandige en elkaar aanvullende verslagen. Naast dat bewaard in de Bibliothèque

2 [A. VAN ZUYLEN], 'Bruges, Cortège, Tournoi, Pas de l'Arbre d'Or', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 57 (1907), p. 107-108, 220-221; A. VIAENE, 'Moderne vertoning van historische steekspelen', in: *Biekorf*, 74 (1973), p. 5-12; *Groot Tornooi van Brugge 1974, Programmapfolder, inleiding*, Brugge, 1974.

3 P. DE BARANTE, *Histoire des ducs de Bourgogne*, ed. L. GACHARD, Brussel, 1838, Deel 2, p. 204.

4 PARIS, *Bibliothèque nationale*, Manuscrits: FR 5739.

5 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges – Inventaire des Chartes*, Brugge, 1876, Deel 5, p. 533-535.

6 F. STAPPAERTS, 'Emile Gachet, littérateur, érudit (1809-1857)', in: *Biographie nationale de Belgique (BN)*, Deel 7 (1880-1883), kol. 406-412

7 In: *Compte-rendu des séances de la Commission royale d'histoire, 2e série*, 5 (1853), p. 72-74.

Nationale en in het Stadsarchief van Arras,⁸ treft men er ook aan in het Stadsarchief van Cambrai⁹ en in de British Library.¹⁰

Dat dit evenement geen weerklank vond in de Brugse kronieken uit de tijd en nadien evenmin in de vele studies gewijd aan het Bourgondische Brugge, kan misschien worden verklaard door het feit dat het om een gebeurtenis ging die eigenlijk niet echt de Bruggelingen, maar bijna uitsluitend het Bourgondische hof aanbelangde. Dit is echter maar een gedeeltelijke uitleg, want dit geldt ook voor de Wapenpas van de Gouden Boom, die wél in de herinnering bewaard is gebleven en tot de verbeelding is blijven spreken. In de omgeving van de Gulden Vlieslaan (benaming sinds 1885), van de Filips de Goede-, Karel de Stoute- en Maria van Bourgondiëlaan, van de Keizer Karelstraat en de Tornooistraat, heeft Brugge een Gouden Boomstraat (alle benamingen sinds 1907), maar geen Betoverde Burchtstraat. Vanuit een Brugs standpunt, verdient de *Wapenpas van de Betoverde Burcht* het om aan de vergetelheid te worden onttrokken en in het collectieve Brugse geheugen een plaats te krijgen.

Het is nog verwonderlijker dat *Le Pas du Perron Fée* geen vermelding kreeg in de biografieën gewijd aan Filips de Goede¹¹ en aan Karel de Stoute¹² en – op de hierna vermelde uitzonderingen na

8 ARRAS, *Médiathèque*: Ms 915 (315), folio's 31v-58 (kopie uit de zestiende eeuw) en Ms 168 (264), folio's 55-109v (zeventiende-eeuwse kopie van de voorgaande).

9 CAMBRAI, *Médiathèque*: Ms 1114 : Recueil de différents évènements historiques, folio's 1-16.

10 LONDON, *British Library*: Manuscript Harley 48, folio's 54-78.

11 P. DE BARANTE, *Histoire des ducs de Bourgogne de la Maison de Valois*, Deel 8: *Philippe le Bon*, Parijs, 1826; P. BONENFANT, *Philippe le Bon*, Brussel, 1944; R. VAUGHAN, *Philip the Good*, Londen-New York, 1970 en 2002; P. en A.-M. BONENFANT, *Philippe le Bon. Sa politique, son action*, Brussel, 1995; E. BOURASSIN, *Philippe Le Bon*, Parijs, 1983.

12 P. DE BARANTE, *Histoire des ducs de Bourgogne de la Maison de Valois*, Delen 9-11: Charles le Téméraire, Parijs, 1826; J. BARTIER, *Charles le Téméraire*, Brussel, 1944 (ook in het Nederlands: *Karel de Stoute*, Brussel, 1970); M. BRION, *Charles le Téméraire*, Parijs, 1947 en later (ook in het Nederlands: *Karel de Stoute*, Den Haag, 1950); R. VAUGHAN, *Charles the Bold*, Londen-New York, 1973 en 2002; W. PARAVICINI, *Karl der Kühne, das ende des Hauses Burgund*, Göttingen, 1976; H. DUBOIS, *Charles le Téméraire*, Parijs, 2004. Ik verwijst niet naar de biografie door J.-P. SOISSONS, die hoofdzakelijk een plagiaat is van het werk van J. BARTIER.

– ook niet in de studies over het Bourgondische hof. Ook in de lijvige catalogus gepubliceerd naar aanleiding van de grote tentoonstelling over Karel de Stoute, gehouden in Bern (2008) en Brugge (2009), wordt met geen woord over dit Brugse evenement gerept.¹³ Dit is wellicht het gevolg van het ontbreken van deze wapenpas in de geschriften van de voornaamste kroniekschrijvers van die tijd. Chastellain schreef er waarschijnlijk over, maar dit deel van zijn kronieken ging verloren.¹⁴ Bij Olivier de la Marche vindt men er evenmin iets over (misschien schreef hij een afzonderlijk relaas). Enguerrand de Monstrelet schreef iets over de steekspelen die plaatsvonden in Brugge in december 1463 naar aanleiding van het huwelijk Gelderland-Bourbon, maar niets over de *Perron Fée*.¹⁵ Uiteraard is niets te vinden bij Commynes die zijn *memoires pas begon vanaf het jaar 1464*, of bij Molinet die maar in 1474 aanvangt, evenmin als in de *Memoires* van J. Du Clercq, zoals de Reiffenberg ze publiceerde. Jean de Troyes (1461 tot 1483) schreef droogweg dat voor het jaar 1463 *ne survint rien qui doit estre mis en grand' mémoire*.¹⁶ Evenmin stond iets vermeld in *Dits die excellente cronike van Vlaenderen*, noch in de *Kronyck van Vlaenderen van 580 tot 1467*, die trouwens een blanco vertoont tussen 1450 en 1467. Niets ook bij Meyerus.

Het ging nochtans niet om zomaar een wapenpas, louter als tijdverdrijf, maar – zoals hierna nog zal blijken – om een evenement met dynastieke en politieke implicaties. De volgehouden acties die Karel de Stoute ondernam om gaandeweg de macht van zijn ouder wordende vader over te nemen, of er minstens invloed op uit te oefenen, kwamen in deze wapenpas tot uiting.

13 B. FRANKE, 'Les jeux chevaleresques', in: I. MASTI, T. BORCHERT en G. KECK (red.), *Karel de Stoute. Pracht en praal in Bourgondië*, Brussel, 2009, p. 296-297.

14 G. CHASTELLAIN, *Œuvres de Georges Chastellain*, Deel 4: *Chronique 1461-1464*, Brussel, 1864.

15 E. DE MONSTRELET, *Chroniques d'Enguerrand de Monstrelet*, Parijs, 1826, Deel 14, p. 311.

16 J.A.C. BUCHON, *Choix de chroniques et mémoires sur l'histoire de France*, Parijs, 1838. De Troyes was weliswaar vooral op het Franse hof gericht.

In recente jaren kwam de *Perron Fée* weliswaar aan de orde bij sommige auteurs (Sidney Anglo,¹⁷ Jennifer Goodman,¹⁸ Richard Barber en Juliet Barker¹⁹), maar dan vooral met aandacht voor het aspect feestelijkheid en symboliek, waarbij het politieke element nauwelijks aanwezig of zelfs helemaal afwezig was. Zelfs het recente boek van Elodie Lecuppre-Desjardin²⁰ dat zich toespitst op de politieke aspecten van de communicatie aan het Bourgondische hof, heeft wat dit aspect betreft de *Perron Fée* over het hoofd gezien.

STEEKSPELEN, TOERNOOIEN EN WAPENPASSEN

De verschillende vormen van ridderlijke kamp worden in publicaties over het onderwerp niet altijd duidelijk onderscheiden. Laten we ze nog even karakteriseren.

Het steekspel behoorde in de late middeleeuwen tot het geliefkoosde tijdverdrijf van de stadsadel. Wanneer ze niet verwickeld waren in oorlogsvoering, hielden de jonge edellieden hun conditie op peil door tegen elkaar uit te komen in sportieve en grotendeels ongevaarlijke nabootsingen van een echte oorlog. In Brugge kwam het Gezelschap van de Witte Beer tot stand, dat uitsluitend aan het organiseren van steekspelen was gewijd. Het was gevestigd in de Poortersloge en was, in opvolging van vroegere gezelschappen, van omstreeks 1380 tot in 1487 actief. In onze studie *Het ridderlijk gezelschap van de Witte Beer, steekspelen tijdens de late middel-*

17 S. ANGLO, 'L'Arbre de Chevalerie et le Perron dans les tournois', in: J. JACQUOT en E. KÖNIGSON (red.), *Les Fêtes de la Renaissance III*, Parijs, 1975, p. 283-298. Zie ook: S. ANGLO, *The Martial Arts of Renaissance Europe*, New Haven, 2000.

18 J.R. GOODMAN, 'Display, Self-Definition and the Frontiers of Romance in the 1463 Bruges Pas du Perron Fée', in: R.C. TEXLER (red.), *Persons in Groups: Social Behavior as Identity Formation in Medieval and Renaissance Europe*, New York, 1985, p. 47-54. Zie ook: J.R. GOODMAN, *Chivalry and Exploration, 1298-1630*, Woodbridge, 1998.

19 R. BARBER en J. BARKER, *Tournaments, Jousts, Chivalry and Pageants in the Middle Ages*, New York, 1989.

20 E. LECUPPRE-DESJARDIN, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*, Turnhout, 2004, voornamelijk het hoofdstuk 'Les pas d'armes: relecture d'un imaginaire chevaleresque accessible à tous', p. 205 e.v.

eeuwen in Brugge (2000),²¹ hebben we een synthese gemaakt van wat over dit gezelschap, dat helaas geen authentieke documenten heeft nagelaten, geweten is. Het jaarlijkse steekspel nam een hele namiddag en vooravond in beslag. Met de bijkomende activiteiten voor en na het steekspel, strekten de feestelijkheden zich over drie dagen uit, wat naar middeleeuwse normen een eerder beperkte tijd was.

Het toernooi had een andere inhoud. Daar waar het steekspel bestond uit opeenvolgende kampen tussen twee ridders die elkaar te paard met de speer, de lans of het zwaard te lijf gingen, was het toernooi een oorlog in miniatuur, waarbij een groep ridders het gelijktijdig opnam tegen een even sterke groep tegenstanders. Het steekspel gebeurde uitsluitend te paard, terwijl in een toernooi ook vaak te voet werd gevochten. Soms, vooral in de eerste periode, namelijk de elfde tot de dertiende eeuw, ging het om uitgebreide gevechten, *mêlées* genaamd, waaraan tientallen, soms honderden ridders deelnamen. In Brugge waren toernooien eerder zeldzaam, althans volgens de gegevens die bekend zijn. Het voornaamste en meest bekende was dat van 1393 waaraan honderd ridders deelnamen. Een toernooi duurde gewoonlijk niet langer dan een dag.

De wapenpas ging een stap verder. Vooreerst nam hij veel meer tijd in beslag. Dat konden enkele dagen zijn, maar ook enkele weken en in één geval zelfs bijna een volledig jaar. De wapenpas ontstond in Spanje, maar kwam voornamelijk aan het Bourgondische hof tot volle ontplooiing. Een wapenpas was als een langgerekt steekspel met niets dan tweekampen. Het voornaamste verschil lag hierin dat, in tegenstelling tot het steekspel en het toernooi, die slechts aan een minimum van regels en plichtplegingen waren

21 Zie ook: A. BROWN, 'Urban Jousts in the Later Middle Ages: The White Bear of Bruges', in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 78 (2000), p. 315-330; A. VAN DEN ABELE, 'Boekbespreking: E. Van den Neste, *Tournois, joutes, pas d'armes...*', in: *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis te Brugge*, 137 (2000), p. 155-159; A. JANSSENS, 'Steekspelen en toernooien te Brugge. Ten tijde van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1487), het einde van de steekspelen van de Witte Beer', in: *Brugs Ommeland*, 42 (2002), p. 90-121.

onderworpen, de wapenpas een georganiseerd en geregisseerd spektakel was, waarvoor een uitgebreid scenario werd uitgewerkt, gebaseerd op een ridderlijk thema.

Een ander verschil was dat, ook weer in tegenstelling tot de meeste steekspelen en toernooien, het initiatief voor de organisatie van een wapenpas werd genomen door een enkeling. Het basisthema draaide steeds rond de hoofse liefde. Een koene ridder wierp zich op als verdediger van een dame. Soms zat die dame opgesloten en moest ze worden bevrijd, soms kwam het erop aan haar te verdedigen tegen aanvallers. In beide gevallen nam de organiserende ridder het op tegen al wie zich met hem kwam meten. Het basisverhaal was steeds ongeveer hetzelfde, maar werd bij elke wapenpas aangepast. Het ging altijd om een nogal ingewikkelde geschiedenis, die we thans misschien als eerder saai ervaren, maar die voor ridders en hovelingen, opgevoed als ze waren in de geest en met de verhalen van de hoofse minne, begrijpelijk en spannend was. De initiatiefnemer die, om het op zijn eentje te kunnen opnemen tegen tientallen sportieve ridders, per definitie een uitzonderlijke en getrainde atleet moest zijn, bereikte door zijn wapenfeit het statuut van 'vedette' en verwierf een internationale reputatie.

VERSCHILLENDE MOTIEVEN VOOR DE WAPENPAS

Er was nog een bijkomend element dat aan bod kwam en dit geldt meer bepaald voor wapenpassen die werden georganiseerd aan het Bourgondische hof. Niet alleen moest de initiatiefnemer de toelating van de hertog krijgen, maar deze maakte van de gelegenheid gebruik om hieruit voor zichzelf op de één of andere manier munt te slaan. Om te beginnen droeg de wapenpas bij tot het verdrijven van de verveling bij de drukbevolkte hofhouding. Het was gevaarlijk, zo wisten de hertogen, wanneer hovelingen de tijd kregen om na te denken, waardoor ze eventueel op gezagsondermijnende gedachten zouden komen. Ridderlijke esbatterementen waren een welkome afleiding. Het verhaal dat ontwikkeld werd, klonk de deelnemers en de toeschouwers vertrouwd in de oren en hield ze bezig. Het was verwant met de saga van koning Arthur en de ridders van de Tafelronde. Iedereen, hertog Filips voorop, wilde zich wat graag identificeren

met de helden uit deze mythische verhalen, discussiëren over hun heldendaden en proberen ze na te doen.²² En, zoals Geoffrey Chaucer het in zijn *Canterbury Tales* heeft beschreven, eenmaal de ridders hun duels uitvochten, werd door de onverbeterlijke gokkers die vele omstanders waren, gewed op de uitkomst ervan.²³

Afgezien van de welkome ontspanning die een wapenpas zowel aan de hertog als aan zijn omgeving bood, werd het evenement ook een politiek *statement* ter bevestiging van de macht en de rijkdom van het Bourgondische rijk. Hoe meer vreemde vorsten en buitenlandse prominenten het schouwspel bijwoonden, des te meer de buitenwereld onder de indruk kon komen van de hertogelijke macht. Men heeft terecht gesteld dat de Bourgondiërs de uitvinders waren van *l'Etat spectacle*. Zo een spektakel was in 1430 het dagenlange steekspel (nog niet een echte wapenpas) dat Filips de Goede aanbood ter gelegenheid van zijn huwelijk en van de oprichting van de Orde van het Gulden Vlies.²⁴ Zo een spektakel was in 1468 de *Pas van de Gouden Boom* die als huwelijksgeschenk door Antoon, de Grote Bastaard (1421-1504), werd aangeboden aan zijn halfbroer Karel de Stoute en diens nieuwe bruid, Margaretha van York. Het moet wel gezegd worden dat het opzet hier enigszins verschilde. Antoon was wel *Chevalier de l'Arbre d'Or*, maar hij had medestrijders aan zijn kant en hoefde dus niet op zijn eentje te duelleren met lans of degen tegen aanvallers die zich ook met verschillenden tegelijk aanboden. Deze wapenpas werd besloten met een heuse *mêlée* tussen een aantal ridders, onder wie ook Karel de Stoute. Er waren hier dus méér elementen van een toernooi aanwezig dan in de *Betoverde Burcht*.²⁵

22 J.P. JOURDAN, 'Le symbolisme du Pas dans le royaume de France (Bourgogne et Anjou) à la fin du Moyen-Âge', in: *Journal of Medieval History*, 18 (1992), p. 161-181; A. LINDNER, 'L'influence du roman chevaleresque sur le pas d'armes', in: *Publications du Centre européen d'études bourguignonnes*, 33 (1993), p. 67-77.

23 K. GEERTS, *De spelende mens in de Bourgondische Nederlanden*, Brugge, 1987.

24 A. VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, *L'Ordre de la Toison d'Or à Bruges 1430*, Brugge, 1930.

25 T. WILLEMS, *Het huwelijk van Karel de Stoute en Margaretha van York en de feesten van de Gouden Boom*, onuitgegeven verhandeling, Brugge, 1998, p. 12-13.

Filips de Goede koppelde ook wapenpassen aan eigen initiatieven, om die nog beter in de verf te zetten. Zo komt het dat in Rijsel in februari 1454 het politiek en diplomatiek belangrijke *Banquet du Faisan*, waarop de aanwezige edellieden de gelofte aflegden aan een kruistocht te zullen deelnemen, werd voorafgegaan door de *Wapenpas van de Zwaan* (eigenlijk eerder een uitgebreid steekspel), ingericht door *le Chevalier au Cygne*, Adolf van Kleef, de neef van de hertog.

Een wapenpas was ook een uitstekende gelegenheid om tussen de spelen door subtiele onderhandelingen te voeren, onder meer met betrekking tot het regelen van voor de Bourgondiërs voordelige huwelijken. Dit was ook het geval tijdens de *Pas du Perron Fée*.

En er was soms zelfs nog méér aan de hand. Sommige van die wapenpassen groeiden uit tot gebeurtenissen met een politiek karakter, waar zonder één woord te moeten zeggen, publiekelijk ten opzichte van al wie er bij betrokken was en zelfs tot ver buiten die groep, een gewichtig politiek standpunt werd meegedeeld of kracht werd bijgezet aan een politiek feit. Ook dit gebeurde, in de overtreffende trap zelfs, naar aanleiding van de *Perron Fée*, zoals we hierna zullen uiteenzetten.

PHILIPPE DE LALAING

Le Pas du Perron Fée werd georganiseerd door ridder Philippe de Lalaing (1430-1465).²⁶ Hij behoorde tot een familie van professionele krijgers waarvan een behoorlijk aantal het leven liet op het slagveld.²⁷ Commynes schreef over hen: *Race dont peu s'en est trouvé, qui n'ayent été vaillants et courageux et presque tous morts en servant leurs seigneurs en guerre*. Zijn vader was Guillaume de Lalaing, grootbaljuw van Henegouwen en ooit stadhouder van Holland (1440-1445). Zijn moeder was Jeanne de Crequy, uit een aanzienlijke Noord-Franse familie.

26 F. LOISE, 'Philippe de Lalaing', in: *BN*, Deel 11 (1890), kol. 114-119.

27 Zoals: Jacques de Lalaing (1453), Philippe en François de Lalaing (1464), Philippe en Simon de Lalaing (1465), Jean de Lalaing (1476), Josse de Lalaing (1483).

Zijn oudere broer, Jacques de Lalaing (1421-1453),²⁸ is, dankzij de sterke verhalen die over hem werden geschreven, de geschiedenis en de legende ingegaan als het prototype van de ridder zonder vaar of vrees die zich volledig ten dienste stelde van zijn vorst. Hij werd beschreven als het model van de middeleeuwse edelman die de traditie van de ridders uit de Arthurlegende en uit de *Roman de la Rose* in ere hield.

In 1445 organiseerde hij in Chalon-sur-Saône een wapenpas die niet minder dan een jaar duurde, onder de naam *Le Pas de la Fontaine aux Pleurs*, wat zijn al grote bekendheid en roem nog aanzienlijk deed toenemen. Dit was niet zomaar een tijdverdrijf, maar kaderde in de politiek van de hertog om de contacten tussen edellieden van Noord en Zuid te bevorderen. In 1448 hield de Lalaing op de Markt van Brugge een grote tweekamp tegen de Engelse ridder Thomas Keith. Filips de Goede trad op als scheidsrechter. Na zowel diplomatieke als militaire opdrachten te hebben vervuld, sneuvelde Jacques de Lalaing op 3 juli 1453 bij Poeke in de oorlog die Filips de Goede voerde tegen de Gentenaars. Na zijn dood bleek dat hij aan wapenpassen en toernooien zo enorm veel geld had gespendeerd dat hij failliet was, zodat zijn familie aan de nalatenschap verzaakte.

Dit belette Philippe de Lalaing niet om in 1463 zijn oudere broer als legendarische ridder te willen opvolgen en zijn eigen wapenpas te organiseren. Om dit te kunnen realiseren en op de deelname van de adel te kunnen rekenen, had hij de toestemming nodig van de hertog. Hij vroeg dan ook aan Filips de Goede of hij vanaf februari 1463 in Brussel een wapenpas mocht houden.

Ondanks zijn jeugdige leeftijd was Philippe de Lalaing een belangrijk personage. Als telg uit een prestigieuze familie, petekind van de hertog, jeugdvriend van Karel de Stoute, met wie hij was opgevoed, was hij in 1452 voor Oudenaarde tot ridder geslagen en

28 F. LOISE, 'Jacques de Lalaing', in: *BN*, Deel 11 (1890), kol. 98-112; P. DE WIN, 'Jacques de Lalaing', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Deel 14 (1992), kol. 385-389.

had hij in 1454 tijdens *Le Banquet du Faisan* in Rijsel de eed van deelname aan de kruistochten afgelegd. Hij was achtereenvolgens gouverneur van Henegouwen en grootbaljuw van Vlaanderen. Enkele maanden na zijn Brugse wapenpas maakte hij deel uit van het expeditieleger dat onder leiding van Antoon, de Grote Bastaard, op kruistocht trok, maar in Marseille strandde en huiswaarts keerde.

HET DYNASTIEKE ASPECT

Lalain kreeg de gevraagde toestemming, maar de hertog die op het punt stond om voor een langere periode zijn intrek in Brugge te nemen, verzocht hem om, eerder dan in Brussel, zijn wapenpas daar te organiseren en de datum naar eind april te verschuiven. De bejaarde en met zijn gezondheid sukkelende hertog beleefde in die periode in zekere zin een tweede jeugd. Zijn jongste zus, Agnes van Bourgondië (1407-1476), weduwe van hertog Charles de Bourbon (1401-1456), was met vier van haar kinderen aan het Bourgondische hof komen verblijven. Het ging om Cathérine de Bourbon (1440-1469), Jeanne de Bourbon (1442-1493), hertog Jean de Bourbon (1426-1488) en Jacques de Bourbon (1445-1468). Ze ontmoette er tevens haar oudste dochter, Isabelle (1436-1465), de echtgenote van Karel de Stoute. Het zou waarschijnlijk de laatste ontmoeting worden, want Isabelle zou twee jaar later geveld worden door de tuberculose die haar ondermijnde. Filips de Goede, die gescheiden leefde van zijn echtgenote Isabella van Portugal (1397-1471), genoot van die vrouwelijke aanwezigheid. Hij kon zich, ten behoeve van zijn nichtjes, aan één van zijn geliefkoosde bezigheden wijden: het vinden van een echtgenoot die paste in zijn dynastieke plannen voor uitbreiding van de Bourgondische macht.

Dit washemaleerder gelukt met Isabelle, de oudste Bourbon dochter die hij in 1454 had gekoppeld aan zijn zoon Karel. Zijn teleurstelling hierbij was dat het huwelijk tussen neef en nicht alleen maar een dochter had opgeleverd, Maria van Bourgondië. Nu zette hij zich in voor de jongere dochter Cathérine, die hij voorbestemde om te trouwen met zijn achterneef Adolf (1438-1478), de enige

en onstuimige zoon van hertog Arnold van Egmond, hertog van Gelderland (1410-1473), en van Catharina van Kleef. Een ander dochter, Jeanne, zou hij koppelen aan Jean de Chalon, prins van Oranje (1443-1502), die ook in Brugge aanwezig was.²⁹ De langdurige onderhandelingen die nodig waren om dit tot een goed einde te brengen, en die zouden uitmonden in het huwelijk van Adolf en Cathérine dat op 28 december 1463 in Brugge plaatsvond, werden eerst in Brussel en ook nog in andere steden opgevrolijkt met talrijke feesten en feestmalen.

In februari trok Filips dus met de hele hofhouding en met zijn zus en haar kinderen naar Brugge, waar de besprekingen verder zouden worden gevoerd. De talrijke feesten waren een gelegenheid voor de hertog om de aanwezige partijen – namelijk de Bourbons, de Gelderlanders, zijn eigen hofhouding en de aanwezige vreemde diplomaten – de macht en rijkdom van zijn hertogdom als het ware visueel in te prenten. Ze vormden tevens een *fond de décor*, terwijl de langgerekte besprekingen tussen de betrokken partijen werden verdergezet. Dit soort onderhandelingen was immers een delicaat en langdurig proces, gebaseerd op politieke en dynastieke overwegingen. Ze vereisten onder meer dat een betere wederzijdse kennismaking mogelijk gemaakt werd, zowel tussen de toekomstige bruid en bruidegom (die echter op het tijdstip van de wapenpas nog niet in Brugge aanwezig was), als tussen de leden van hun hofhouding.

Het voorstel van Philippe de Lalaing om een uitgebreide, drie weken durende wapenpas te organiseren, werd in die omstandigheden dan ook enthousiast aanvaard, want dit paste perfect in het kader. Niet minder dan 86 ridders schreven zich in om tegen de Lalaing in het strijdperk te treden. Het waren er uiteindelijk maar 61, omdat de hertog onverwacht een aanzienlijke delegatie naar Frankrijk stuurde, onder leiding van Antoine de Croÿ en van

29 Het kan ook zijn vader, Willem van Chalon (ca. 1420-1475), geweest zijn die over het huwelijk kwam onderhandelen. Zij zijn de voorvaders van de huidige familie Oranje-Nassau.

Antoon, de Grote Bastaard, om er te onderhandelen met Franse en Engelse diplomaten.³⁰ We komen verder terug op die afwezigen.

DE INHOUD VAN DE WAPENPAS

Het scenario dat voor deze uitgebreide wapenpas was bedacht, blonk niet uit door grote originaliteit. De negentiende-eeuwse uitgever ervan, archivaris Brassart, gaf als oordeel in zijn inleiding op het verhaal: *la fiction ne mérite pas l'analyse* en schreef dat *les organisateurs de ces spectacles étaient d'une pauvreté d'imagination désolante*.³¹ Dit lijkt ons nochtans overdreven. Het scenario lag in de lijn van de elementen die voordien voor andere wapenpassen waren gebruikt. Heel vaak stond daarbij een Boom of een Perron (synoniem voor een burcht of een grote grot) centraal als attribuut.³² De uitwerking van het verhaal gebeurde niet door Philippe de Lalaing alleen. Via de bemiddeling van de wapenheraut van Limburg werd het voorgelegd aan de hertog zelf en aan een groepje kenners onder de hovelingen die het moesten toetsen aan de 'arthuriaanse' canon en het goedkeuren, na eventueel wijzigingen te hebben voorgesteld.³³

In hoofdzaak kwam het er in dit scenario op neer dat in het peron of de burcht een edele dame woonde, die nachtelijk onderdak verleende aan een verdwaalde ridder, maar hem in de morgen niet wilde vrijlaten alvorens hij zijn moed en zijn deugdzaamheid had aangetoond. Om hiervan het bewijs te leveren, moest hij de strijd aanbinden met alle ridders die zich bij de burcht zouden aanmelden. Pas nadat hij in deze opdracht geslaagd zou zijn, zou hij worden vrijgelaten. Het verhaal verschilde van vele andere, waarin het er meestal op aankwam om een dame te bevrijden of haar deugd en maagdelijkheid te beschermen. Hier was het andersom: de

30 Deze informatie komt niet voor in het manuscript van de Bibliothèque Nationale, wel in dat van Arras.

31 F. BRASSART, *Le Pas du Perron Fée*, Douai, 1874, p. 6.

32 S. ANGLO, 'L'arbre'; J.P. JOURDAN, 'Le Perron de chevalerie à la fin du Moyen-âge: aspects d'un symbole', in: *Seigneurs et seigneuries au Moyen-âge. 117e congrès national des sociétés savantes*, Parijs, 1993, p. 581-598.

33 J.R. GOODMAN, 'Display'.

dame bekleedde een machtspositie en hield de ridder gevangen. Enkel op haar voorwaarden kon hij zijn vrijheid herwinnen.

Een ingewikkeld scenario legde vast hoe de oproep naar geïnteresseerde ridders diende te gebeuren en op welke manier de gevechten zouden worden gevoerd, met welke wapens, in welke omstandigheden, met welke prijzen als beloning, enz. Het was een zoveelste variant op een thema dat ondertussen helemaal gerodeerd was.

Alle gebruikelijke personages kwamen in het verhaal voor: de dame en haar hofdames, de vrijpostige dwerg als woordvoerder, de gevangen naamloze ridder, zijn tegenstrevers en hun sympathisanten, de scheidsrechters, de Moren en Turken, de 'gekke ridder', een reus, de wildemannen, de griffioenen als schildwachten voor het perron, de begeleidende muzikanten, pages, narren, schutters, en tot slot de hofmaarschalk van de dame, die werd verbeeld door niemand minder dan hertog Filips de Goede zelf. Op het toernooiveld was de hertog permanent vertegenwoordigd door drie scheidsrechters die erover moesten waken dat alles ordentelijk en volgens de regels verliep. Dit hield in dat ze de lansen en zwaarden moesten meten, en het betreden en de presentatie moesten goedkeuren van de verschillende strijders die zich aanboden. De drie voor deze wapenpas aangeduide scheidsrechters waren naaste medewerkers van de hertog, de heren de la Roche,³⁴ de Moreuil³⁵ en Toison-d'Or.³⁶ Verschillende wapenofficieren vergezelden hen, namelijk Hernoul van Crequy,³⁷ heer van Ambremont en Ivergny,

34 Philippe Pot, heer de la Roche (1428-1494), ridder van het Gulden Vlies in 1462. A. DE RIDDER, 'Philippe Pot', in: *BN*, Deel 18 (1905), kol. 74-76.

35 Waleran de Soissons, heer van Moreuil, baljuw van Amiens, was kamerheer van Filips de Goede en stierf in 1464.

36 Jean Lefèvre de Saint-Remy (1396-1486), wapenkoning van het Gulden Vlies vanaf de stichting tot aan zijn dood, auteur van *Le livre des faits* en misschien ook van één van de verslagen over de hier behandelde Wapenpas. P. BERGMANS, 'Jean Le Fèvre de Saint-Remy, chroniqueur, négociateur, roi d'armes', in: *BN*, Deel 11 (1890), kol. 666-675.

37 Hij wordt door Brassart vermeld als een jongere broer van Jean de Crequy, maar aangezien ik hem nergens terugvind, vraag ik me af of het niet eerder om Jean de Crequy (ca. 1410-1474) zelf gaat, een Picardische edelman, diplomaat en veldheer, ridder van het Gulden Vlies, vertrouweling van de Bourgondische hertogen, speci-

alsook de wapenherauten van Vlaanderen en Artesië. Ze traden allen op als zogenaamde dienaars van de dame van de Betoverde Burcht.

Opmerkelijk is wel dat de dame als hoofdpersonage werd opgevoerd, maar nooit te zien was of werd geïdentificeerd. Zelfs achteraf, bij het banket en de prijsuitreiking, werd ze wel vermeld, maar maakte ze niet haar opwachting. Haar hofdames waren erbij en werden ten dans geleid, maar van de dame zelf was er geen spoor. Men beschouwde haar dus duidelijk als een mythisch, ongenaakbaar personage dat niet in menselijke gedaante hoefde te verschijnen.

DE PRACHT EN DE PRAAL

De kroniekschrijvers gaven een gedetailleerde beschrijving van de kledij waarin de strijders en hun gevolg waren uitgedost, wat aantoonde dat hieraan veel belang gehecht werd. Zo een wapenpas was min of meer een mannelijke modeshow, waarbij de politieke macht en de rijkdom van de heren om ter meest tentoongespreid werden.

Het is niet onze bedoeling om hierop uitgebreid in te gaan in dit artikel en we verwijzen dan ook naar de gepubliceerde tekst, waarin men de rijkdom van de gewaden kan vaststellen. Wat hierbij opvalt is dat, ondanks de korte tijd waarop alles georganiseerd werd, alle deelnemers naast hun wapenrustingen, ook over weelderige, vaak geborduurde kledij en hoofddeksels beschikten, voor zichzelf en voor hun paard. Vooral Philippe de Lalaing trok hierbij de aandacht, doordat hij elke dag minstens één nieuwe uitrusting aantrok.

Er was variatie in de gebruikte stoffen: zijde, tafzijde, satijn, damast, laken, kamelot of wollen stof; variatie in de accessoires:

alist van wapenpassen en een erudiet man, die ondanks zijn leeftijd nog deelnam aan de Slag bij Monthléry in 1465. Hij was de oom van Jacques en Philippe de Lalaing, de zonen van zijn zus Jeanne de Crequy.

ners, sabelbont, gewoon bont, hermelijn, klokjes en belletjes, vederbossen en struisvogelpluimen; variatie in de bewerkingen en borduursels op de kledij. Eén conclusie staat vast: er werd door niemand op enkele ponden minder of méér gekeken. Essentieel voor de symboliek was ook het gebruik van bepaalde kleuren, die telkens in detail werden meegedeeld. De kleurencombinatie die de hele wapenpas duidelijk domineerde, was die van de graaf van Charolais: zwart en paars.³⁸

DE STAD BRUGGE BETAALDE MEE

Ook al was de wapenpas uitsluitend voorbehouden aan het Bourgondische hof en zijn hoge gasten, met de Bruggelingen als bescheiden, maar talrijk aanwezige toeschouwers rondom de arena, toch beseftte de Brugse overheid maar al te goed het belang ervan en de voordelen die men hieruit op het vlak van prestige en van commerciële activiteiten zou kunnen halen. Gemeentelijke toelagen voor openbare feestelijkheden, zowel religieuze als burgerlijke, waren geen uitzondering, integendeel.³⁹

Steekspelen waren als evenement haast routine, maar een zo uitgebreide wapenpas was een relatieve zeldzaamheid en zou de faam van Brugge ten goede komen. De aanwezigheid over een langere periode van het volledige Bourgondische hof, met zijn tientallen hoge heren en zijn honderden medewerkers en dienaars, die het geld rijkelijk lieten rollen, was een buitenkans voor de Brugse ambachten en neringen.

Men besliste dan ook op geen pond te kijken.⁴⁰ In de eerste plaats moest de Markt behoorlijk ingericht worden in functie van de wa-

38 M.T. CARON, 'La noblesse en représentation dans les années 1430: vêtements de cour, vêtements de joutes, livrées...', in: *Publications du centre européen d'études bourguignonnes*, 37 (1997), p. 157-172.

39 A. BROWN, 'Bruges and the Burgundian Theatre-State: Charles the Bold and Our Lady of the Snow', in: *History*, 84 (1999), p. 537-589; IDEM, 'Ritual and State-Building Ceremonies in Late Medieval Bruges', in: *Symbolic Communication in the Middle Ages*, Turnhout, 2006, p. 1-28; A. JANSSENS, 'Steekspelen'.

40 Alle gegevens hierna komen uit BRUGGE, *Stadsarchief* (SAB): Stadsrekening 1462-63, f° 36 en f° 52-55.

penpas. Meer dan 2000 karren zand werden aangevoerd: *Item doe betaelt diversche carremans van deser stede van XXIc XXX [2130] carren zands die ghehaelt ende ghevoert worden upde maerct ter plaetsen daer tvoors[eide] [wapen]pas ghedaen was te 6 s gr. thondert, comt 6 £ 7 s 9 d gr. ende den deken[s] vanden muederaers van tvoors[eide] zand te spreedene ende te heffene 20 s gr. Comt al 7 £ 7 s 9 d gr.*

Rond de arena werden hekken geplaatst en tribunes opgericht. In de arena werd de burcht of het perron gebouwd, evenals de lokalen voor de strijdende ridders, voor de wapenherauten en voor de scheidsrechters. Vanaf de herberg met stallingen, waar de paardrijders hun beurt afwachtten, tot aan de arena liep een overdekte afgebakende toegang, met dichtslaande hefbomen: *Betaelt meester Anthonis Goossens, themmerman, van werke by hem gedaen omme 't fayt van wapene welcke mijnheer Phelips de Lalaing dede up de marct deser stede; te wetene omme ene alleye te maekene daer de scilden van wapenen an hyngghen met eene aleye bedect te comene en te rydene uit siner herberghe duer syn perron in de bane; beede de henden van de voorseiden bane te sluitene met scuvende bailjen, buiten ende binnen*

Ende omme te makene een huus in de middel van de voorseyde bane omtrent XIIIIII voeten wijd ende XXII voeten lanc, daer de jugen metten hyraulden up lagen

Item doe betaelt Victoor Pruumbud met zinen ghesellen, vanden pitten te delvene ende de staken te helpene stellen daer de scilden van wapenen anne hijngghen ende van diversche andren ghedelven bij hem ghedaen ter plaetsen voors[eid] voor al 18 s 9 d gr.

Item doe betaelt Olivier de Haze over t(on)ghebruuc dat hij hadde van te muegghen loten de staigen te steicspele de welke hij mainteneirt hem toebehoorende bij cause van zynen officie mids dat de stede dat lyet bethemmeren ende of luken den tijt vanden voors[eide] passe gheduerende ende hem daer vooren toegheleyt 4 £ gr.

Item doe betaelt Mahieu Rousseel, cuenijnc van wapenen van Artois, inde name vanden andren cuenijngghen van wapenen over trecht ende tlossen vanden lijsten, bij compositien 20 s gr.

Al die voorlopige bouwwerken werden kleurrijk beschilderd.

Een aantal huizen rondom de Markt werd afgehuurd en ter beschikking gesteld van de hertog en zijn gevolg, alsook van de graaf van Charolais, zodat ze comfortabel de gebeurtenissen konden volgen en zich tegelijk te goed konden doen aan spijs en drank: *Item doe betaelt Dyne vanden Houvere ter causen vanden huuse in Cranebuerch daer ons gheduchts heere ende mijn vrouwe van Bourbon inne laghen den tijd gheduerende vanden voors[seide] passe 8 £ gr.*

Item doe betaelt Mathijs wijf van Campen van twee ofte drie camereren in her huus daer mijn heere van Charolois, mijn heere van Doornicke⁴¹ ende andre diversche heeren inne laghen den tijd vande vorm[elde] passe gheduerende 8 £ gr.

De stadsmagistraat vergat ook zichzelf niet: *Item doe betaelt Jacoppe van Maldeghem van eender camere daer de buerchmeesters joncvrouwen tvoors[seide] pas zaghen 3 £ gr.*

Item doe betaelt Anthuenis Maes castelein vande scepenuuse, van costen ghedaen upde stallaigen daer de wet metsgaders de notable van deser stede waren binnen den tijd vande voorn[omde] passe in broode, wijne ende fruute 4 £ 18 s gr.

Item betaelt den zelven Anthuenis van costen bij hem verleyt upden 12en ende 29en dach van wedemaendt metsgaders andre daghen der tusschen, als men stac upde maerct ende in sghelijcx als men tzwijn slouch,⁴² aldaer in broode, wijne ende fruute 16 s 2 d

Vooraf werd een belangrijke toelage uitgetrokken, enerzijds voor de hertog: *Item betaelt van costen ghedaen bij causen vanden passe ofte fayte van wapenen hier ghedaen upde maerct bij mijn heere mer Phelips dela Laing ruddre. Eerst zo was ghegheven onzen gheduchten heere over tconsenteren dat men tvoors[eide] pas hier bin-*

41 Dit was Guillaume Fillastre (1400-1473), natuurlijk kind van een kanunnik en een kloosterzuster, sinds 1460 bisschop van Doornik. Hij was in 1462 aangesteld als kanselier van de Orde van het Gulden Vlies. Hij was een vertrouwensman van Filips de Goede en werd het later ook – maar was het in 1463 nog niet – van Karel de Stoute. A. WAUTERS, 'Guillaume Fillastre, ecclésiastique, homme d'Etat', in: *BN*, Deel 7 (1880-1883), kol. 61-70.

42 Er was dus blijkbaar in dezelfde tijdspanne ook nog een volksvermaak op de Markt, het naar onze hedendaagse smaak weinig aantrekkelijke gevecht van blinden met een losgelaten varken.

nen der stede dede ter jeghenwoordicheit van hem, mer Vrouwen van Bourbon zijnre zustre, mijnen heere van Charolois ende vele andre diversche heeren van zinen bloede ende lieden van staten hier doe wesende, de somme van 400 £ gr., anderzijds voor Philippe de Lalaing: Item doe ghegheven ende betaelt mer Phelipse dela Laing thulpe vanden costen ende lasten die hij hadde int voors[eyde] pas 88 £ gr.

Louis Gilliodts heeft omgerekend dat deze kosten en toelagen in goudfranken van 1875 samen 286.400 fr. vertegenwoordigden. Zijn berekening is maar moeilijk te verifiëren, maar het is alvast zeker dat het ging om een respectabel aantal miljoenen in onze huidige munt. Maken we de vergelijking met het jaarinkomen van een meester-metselaar uit die tijd, namelijk 11 £ en ronden we de tussenkost van de stad af op 520 £, dan zou dit betekenen dat de tegenwaarde van het jaarinkomen van iets méér dan 45 meester-metselaars aan de wapenpas werd gespendeerd. In 2009 verdient (of althans kost) een meester-metselaar tussen de 40.000 en 50.000 euro, wat het bedrag aan subsidie in onze huidige munt tussen 1.200.000 en 2.250.000 euro zou situeren. Natuurlijk, indien we als referentie een meester-metselaar uit een Oost-Europees land zouden nemen, zou de jaarwedde en daardoor de vergelijkingsbasis heel wat lager liggen. Vergelijkingen zijn moeilijk, maar het geeft toch enig idee.⁴³

HET POLITIEKE ASPECT

Felix Brassart heeft zich in 1874 hoofdzakelijk beperkt tot de uitgave van het Parijse manuscript. Hij heeft er informatie aan toegevoegd over het handschrift zelf, over het scenario van de wapenpas en over sommige deelnemers, maar over de politieke of andere context waarin de wapenpas plaatsvond, heeft hij met geen woord gerept. Waarschijnlijk waren die hem onvoldoende duidelijk. Het ging nochtans om een bijzonder spannend tijdstip,

43 J.-P. SOSSON, *Les travaux publics de la ville de Bruges XIVe-XVe siècles*, Brussel, 1977; A. JANSSENS, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de lonen: het jaarloon van de Brugse metselaars, 1476-1487', in: *Brugs Ommeland*, 47 (2007), p. 205-220.

omwille van de hoogoplopende ruzie tussen Filips de Goede en Karel de Stoute. Naast het dynastieke element, kwam hierdoor eveneens een politiek gegeven aan bod.

De algemeen bekende onenigheid tussen vader en zoon uitte zich in 1457 in een klinkende ruzie over de aanduiding van een kamerheer voor Karel. Filips wilde die functie toekennen aan een neef van Antoine de Croÿ (1402-1475), zijn meest vertrouwde raadsman. Karel weigerde, omdat hij geen enkel vertrouwen had in de Croÿs – ook al was Antoine zijn peter –, die van de aftakelende gezondheid van de hertog gebruik of misbruik maakten om hun eigen belangen te bevorderen en tevens als agenten van de Franse koning optraden. Sinds de uitbarsting van 1457 hadden Filips en Karel elkaar slechts zelden ontmoet en nog weinig in dezelfde stad gewoond. Karel had zich in Gorcum (thans Gorinchem) teruggetrokken en had van de stad een vesting gemaakt, waarin hij zich tegen mogelijke aanvallen kon verschansen.

Het jaar 1462 was een hoogtepunt geweest in het conflict. Een lid van het huis van hertog Filips, zijn jolige wijnkelner Jean Coustain, werd ervan beschuldigd dat hij Karel had willen vergiftigen. Hij werd onder marteling verhoord, veroordeeld en omgebracht. Karel vermoedde een machinatie van Lodewijk XI. Het werd nog erger toen bekend werd dat Jan van Bourgondië, graaf van Etampes en een familielid van de hertogen, maar bondgenoot van de Croÿs, probeerde Karel dodelijk ziek te maken door een wassen pop te betoveren.⁴⁴

Te veel was te veel, en Filips de Goede wilde duidelijk maken dat, ondanks de meningsverschillen, Karel zijn enige wettige erfgenaam en opvolger was, aan wie men niet de hand mocht slaan. In juli 1462 had hij hem tot zijn luitenant-generaal voor Holland benoemd, waardoor hij niet alleen toonde vertrouwen te hebben in zijn zoon, maar deze tevens bezigheden verschafte die hem van het hof verwijderd hielden. Tegelijk benoemde hij Lodewijk van

44 R. VAUGHAN, *Philip the Good*, Woodbridge, 2004, p. 344 en 378.

Gruuthuse (1427-1492) tot stadhouder van Holland en Zeeland, in opvolging van Jehan de Lannoy, één van de bittere vijanden van Karel. De verhoudingen tussen vader en zoon werden hierdoor niet merkbaar beter. Filips stuurde dan ook op een verdere verzoening aan. De aanwezigheid aan het hof van zijn zus, tevens schoonmoeder van Karel, en van diens schoonbroers en schoonzussen, leek de passende omkadering hiervoor te bieden. De inspanning tot verbeterde verstandhouding tussen vader en zoon werd aan de hofhouding duidelijk gemaakt en ook aan rivaal en vijand Lodewijk XI, toen Karel op 23 april 1463 bij zijn vader zijn intrek nam in het Brugse Prinsenhof en er tot 31 mei verbleef. Het was lang geleden dat beiden nog samen geweest waren, vooral voor zo een lange periode.⁴⁵ Het betekende natuurlijk niet dat ze voortdurend in elkaars gezelschap vertoefden. Karel woonde ongetwijfeld niet in, maar naast het Prinsenhof, ofwel in een appartement boven de Muntpoort⁴⁶ in de Geldmuntstraat, ofwel in het *Hôtel Vert*, later *Hôtel de Charolais* genaamd, in de Moerstraat.⁴⁷ De wapenpas bijwonen deden ze elk vanuit een ander huis. Toen Karel als strijder de arena binnenreed, ontbrak die ene, meest prestigieuze begeleider, zijn vader, die alleen maar voor neef Adolf van Kleef vanuit zijn uitkijkpost, het huis *Cranenburch*, naar beneden kwam en zich in het zadel hees.

DE GREEP NAAR DE MACHT

In haar inleiding tot de publicatie van een moderne versie van het relaas over de wapenpas, schreef professor Colette Beaune: *Ces adversaires appartiennent aux plus hautes lignées de l'Etat bourguignon et représentent trois groupes différents: la noblesse bouronnaise qui accompagne la duchesse et ses enfants, l'entourage de l'héritier comte de Charolais et l'entourage d'un Philippe le Bon*

45 H. VANDER LINDEN, *Itinéraires de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467) et de Charles, Comte de Charolais (1433-1467)*, Brussel, 1940.

46 A. VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, *Épisodes de la vie des Ducs de Bourgogne*, Brugge, 1936, p. 277.

47 B. BEERNAERT en T. WETS, 'De onbekende materiële resten van het Prinsenhof en zijn omgeving', in: B. HILLEWAERT en E. VAN BESIEN (red.), *Het Prinsenhof in Brugge*, Brugge, 2007, p. 60.

vieillissant. En ze concludeerde: C'est un rite politique: on joue la confrontation qui menace entre les partisans du Téméraire et ceux des Croÿ.

Professor Elodie Lecuppre-Desjardin volgde haar hierin toen ze schreef: *Dans le cas du Perron Fée il est clair que la trame fictive se double d'une compétition politique bien réelle opposant l'entourage du comte de Charolais (Saint-Pol, Brimeu, etc) aux proches du duc Philippe (Lalaing, Croÿ, Clèves, etc. . .).*⁴⁸

Hadden ze hierin gelijk? Wat betreft het precieze punt van de confrontatie, denk ik van niet. Analyse van de deelnemers toont immers aan dat hier niet van een *confrontation* of *compétition politique* kan worden gesproken, maar van een onbetwistbare en onbetwiste triomf van Karel de Stoute, een zegevierend machtsvertoon dat zich afspeelde onder de ogen van zijn vader, van de familie en van het hele hof. Het ging helemaal niet om een duel tussen *l'entourage du comte de Charolais* en *les proches du duc Philippe*, laat staan om een strijd tussen Karel en de familie de Croÿ. Dit laatste zou verondersteld hebben dat de graaf van Charolais, in het bijzijn van zijn vader en van de hofhouding, bereid was zich op gelijke voet te meten met zijn vijanden, hoge hofdignitarissen van zijn vader. Dit zou voor hem een *diminutio capitis* of zelfs een vernedering geweest zijn. Daarbij, als het inderdaad om zo een confrontatie ging, hadden de deelnemers aan de wapenpas dan toch min of meer gelijk verdeeld geweest moeten zijn tussen enerzijds de familie de Croÿ, al dan niet als kampioenen van de oude hertog Filips, en anderzijds vrienden en aanhangers van Karel. Dit was helemaal niet het geval, integendeel. Een zeer groot deel van hen die aan de wapenpas deelnamen, zo niet een verpletterende meerderheid, waren aanhangers en dienaars van Karel, terwijl de meeste anderen hoogstens als 'neutraal' bestempeld kunnen worden. De leidinggevende Croÿs waren niet aanwezig. Leden of onvoorwaardelijke aanhangers van de clan de Croÿ, tegenstanders van Karel, waren evenmin te bespeuren. Zowel op de tribunes als

48 E. LECUPPRE-DESJARDIN, *La ville*, p. 205.

in de arena bleven hun trouwe medestanders, zoals graaf Jehan de Lannoy (1410-1493) of Jan van Bourgondië, graaf van Nevers en Etampes (1415-1491), alsook de zonen, schoonzonen en aanhangers van de Croÿs afwezig. In feite waren de familie en de clan de Croÿ slechts door één jonge deelnemer vertegenwoordigd.

De wapenpas bood aan Karel de gelegenheid om aan zijn vader en aan het hele hof duidelijk te maken dat hij klaarstond voor de opvolging en dat hij op een uitgebreide en toegewijde hofhouding en groep van medewerkers kon rekenen. Men had getracht hem in de hoek te duwen, maar hier in Brugge toonde hij aan dat dit niet gelukt was. We zullen er wel nooit achter komen of hij hiertoe een kans greep die zich toevallig aanbood, dan wel of dit afgesproken was met Philippe de Lalaing, die hij tot het organiseren van deze wapenpas aangezet zou hebben. Men zal waarschijnlijk ook nooit weten of hertog Filips de wapenpas van februari naar april verschoof om Karel en zijn aanhangers in Brugge bezig te houden, terwijl de Croÿs en hun gevolg in Frankrijk gingen onderhandelen. In ieder geval kwam Karel duidelijk goed voorbereid en vergezeld van de nodige medestanders naar Brugge.

De grote namen aan het hof, de heren 'van den bloede' zoals de Kleefs en de Bourbons, alsook de grote families zoals de Luxemburgs en de Lalaings afficheerden zich met hem en lieten er tegenover de oude hertog geen twijfel over bestaan dat ze voor de toekomst kozen. De Luxemburgs deden dit zelfs met veel vertoon door niet onder hun eigen kleuren, maar onder die van Karel in de arena te treden, zodat de kroniekschrijver ze *les gens de monseigneur de Charolais* noemde. Naast hen waren er ook de leden van de eigen hofhouding van Karel, *ceux de l'hôtel de monseigneur de Charolais* of gewoon *ceux du Charolais* die talrijk aan de wapenpas deelnamen. Tegenover zo een massale deelname woog één enkele jonge vertegenwoordiger van de zich nog machtig wanende, maar op de wapenpas afwezige Croÿs niet zwaar.

DE DEELNEMERS EN HUN AANHANGERS

DATUM EN STEEKSPELER	VRIENDEN EN 'SUPPORTERS' DIE MEE HET STRIJDPERK BETRADEN	HERKENNINGSKLEUREN
Donderdag 28 april		
1) Henry de Cicey (of de Cirey)	Meerdere edellieden Vijf trompetspelers	Blauw-groen
2) Philippe de Glymes, heer van Grimbergen	Een schildknaap	Zwart
3) Filips, Bastaard van Brabant, zoon van Philippe de Saint-Pol	Vier edellieden Een schildknaap	Wit en paars
4) Jan van Luxemburg, graaf van Marle	Twee schildknepen Lodewijk van Luxemburg, Saint-Pol Pieter van Luxemburg, Brienne Jacob van Luxemburg, Richebourg Jacob van Luxemburg, Fiennes Verschillende andere vrienden	Zwart
Vrijdag 29 april		
1) Jacques de Bourbon	Karel, graaf van Charolais Jan I, hertog van Kleef Adolf van Kleef en Ravestein Lodewijk van Luxemburg, Saint-Pol Verschillende andere hoge heren	Blauw
2) Josse de Lalaing	Adolf van Kleef en Ravestein Verschillende andere hoge heren, ridders en schildknepen	Karmozijn-rood
3) Jean d'Arson	Jacques de Bourbon Verschillende andere vrienden	Wit en paars
4) Jean de Saint-Marcel	Dezelfde	Zwart
5) Guiot de Songnies	[Dezelfde]	Paars en grijs
6) Charles de Courcelles	[Dezelfde]	Zwart
Donderdag 5 mei		
1) Antoine de Croÿ, heer van Sempy	Verschillende ridders en schildknepen Zes trompetspelers	Groen en goud
2) Philippe de Bourbon	Verschillende ridders en schildknepen	Blauw
3) Antoon, Bastaard van Brabant, zoon van Philippe de Saint-Pol	Een talrijk gevolg van ridders en schildknepen Een groep 'wildemannen'	Blauw

4) Lodewijk van Luxemburg, graaf van Saint-Pol	Karel, graaf van Charolais Hertog Jan van Kleef Jacques de Bourbon Adolf van Kleef en Ravestein Talrijke ridders en schildknapen Zeer talrijke trompetblazers en trommelaars	Zwart en paars
5) Jacob van Luxemburg (Fiennes?)	Dezelfde	Zwart en paars
6) Drieu de Humières	Dezelfde	Zwart en paars
7) Jean de Damas	Dezelfde	Zwart en paars
8) Charles de Haplaincourt	Dezelfde	Zwart en paars
Vrijdag 6 mei		
1) Guillaume de Reichcourt		Zwart en wit
2) Jean de Velu		Zwart en wit
3) Frederic van Withem	Een ridder en een schildknaap	Zwart en paars
4) Gilles de Berlaymont	Hertog Jan van Kleef Adolf van Kleef en Ravestein Verschillende ridders en schildknapen	Zwart en paars
5) Antoine de Glymes, heer van Walhain		Zwart en goud
6) Simon de Lalaing		Zwart
Zondag 8 mei		
1) Jean de la Verdinghe		Zwart en goud
2) Adolf van Kleef, heer van Ravestein	Filips, hertog van Bourgondië Karel, graaf van Charolais Jan, hertog van Kleef Lodewijk van Luxemburg, Saint-Pol Verschillende andere edellieden Trompetblazers en trommelspelers Vier schildknapen Een hofnar	Wit en blauw
3) Louis Bournel	De trompetblazers van de heer van Kleef	Bruin en wit
4) André de Mailly	Een schildknaap	Paars
5) Jean de Rebreviette	Met begeleiders	Zwart en goud
6) Philippe de Bourbon	Met begeleiders	Paars en blauw

Maandag 9 mei		
1) Jacob van Luxemburg, heer van Richebourg	Karel, graaf van Charolais Lodewijk van Luxemburg, Saint-Pol Pieter van Luxemburg-Brienne, Jacob van Luxemburg-Fiennes Jan van Luxemburg-Marle	Zwart en paars
2) Philippe de Glymes, heer van Grimbergen	Met begeleiders	Zwart
3) Filips, Bastaard van Brabant	Met begeleiders	Zwart
Woensdag 11 mei		
1) Jacques d'Oursan	Karel, Graaf van Charolais Lodewijk van Luxemburg, Saint-Pol Andere hoge heren Talrijke trompetspelers	Zwart en paars
2) Jean de Parthenay	Dezelfde	Zwart en paars
3) Arnould de la Hamaide, heer van Condé	Dezelfde	Zwart en paars
4) Franquelance	Dezelfde	Zwart en paars
5) Guillaume Bournel	Dezelfde	Zwart en paars
6) Jean de Ligne	Dezelfde	Zwart en paars
Donderdag 12 mei		
1) Antoon, Bastaard van Brabant	Een schildknaap Met begeleiders	Paars en zilver
2) Henri de Cicey (of de Cirey)	Met begeleiders De trompetblazers van de hertog van Kleef	Grijs en paars
3) Antoine de Ligne	Met begeleiders	Paars en wit
4) Frederic van Withem	Met begeleiders	Zwart en goud
5) Daniel van Moerkerke	Een schildknaap Met begeleiders	Zwart en goud
Vrijdag 13 mei		
1) Evrard T'Serclaes	Met begeleiders	Paars en grijs
2) Simon de Herbais	Met begeleiders	Wit en goud
3) Philippe de Bourbon	Met begeleiders	Blauw en paars
4) Philippe d'Orville	Met begeleiders	Karmozijn-rood
5) Josse van Wassenaar	Met begeleiders	Paars en goud
6) Jacob van Luxemburg (Fiennes of Richebourg)	Zes ridders en schildknepen	Karmozijn-rood en goud

Zondag 15 mei		
1) Karel, graaf van Charolais	Lodewijk van Luxemburg, Saint-Pol De Heer van Mourecourt Jacques de Jeumont Pieter van Luxemburg-Brienne Louis Chevallart Roussequin Gamel	Zwart en paars
2) Lodewijk van Luxemburg, graaf van Saint-Pol	Dezelfden	Zwart en paars
3) Louis, heer van Mourecourt	Dezelfden	Zwart en paars
4) Jacques de Jeumont	Dezelfden	Zwart en paars
5) Pieter van Luxemburg-Brienne	Dezelfden	Zwart en paars
6) Louis Chevallart	Dezelfden	Zwart en paars
7) Roussequin Gamel	Dezelfden	Zwart en paars
Maandag 16 mei		
1) Charles de Visen	De schutters van de graaf van Charolais	Groen en rood
2) Jacques de Bourbon	Met begeleiders	[Blauw]
3) Jacques de Trazegnies	Met begeleiders	Zwart en paars
4) Willem van Stavelot, burggraaf van Veurne	Met begeleiders	Karmozijn-rood
5) Charles de Poitiers	Met begeleiders	Zwart
6) Josse van Boonem	Met begeleiders	Zwart
Dinsdag 17 mei		
1) Adolf van Kleef, heer van Ravestein	Met talrijke begeleiders	Zwart en goud

CROÿ: MOY SEUL⁴⁹

De kroniekschrijver die het verhaal van de wapenpas heeft geschreven dat in Parijs wordt bewaard, heeft ons voor een raadsel geplaatst. Als enige vertegenwoordiger van de familie de Croÿ die

49 A.-T. BURY, *La Maison de Croÿ*, Brussel, 1894; R. BORN, *Les Croÿ*, Brussel, 1981; G. GUILLAUME, 'Philippe de Croÿ', in: *BN*, Deel 4 (1873), kol. 563-564; M. DEBAE, 'Philippe de Croÿ', in: R. DE SMEDT (red.), *Les chevaliers de la Toison d'Or au XVe siècle*, Frankfurt am Main, 2000, p. 174-175.

deelnam, vermeldt hij *Antoine de Croÿ, seigneur de Sempy*. Dit kan onmogelijk juist zijn. Vooreerst was in die tijd de enige Croÿ met als voornaam Antoine, de heer van Chièvres en Renty, graaf van Porcien, hoofd van de familie. Hij was toen al de zestig voorbij, wat geen leeftijd was om nog in het strijdperk van een toernooi te treden, tenzij dan – zoals Filips de Goede het deed – als begeleider en supporter. De vraag stelt zich trouwens niet aangezien hij op dat ogenblik in Frankrijk was. Hij heeft ook nooit de titel van ‘heer van Sempy’ gedragen, aangezien die toebehoorde aan zijn broer, Jean de Croÿ (1403-1473), heer van Chimay, Quiévrain en Sempy, die getrouwd was met Marie de Lalaing en hierdoor verwant – maar niet noodzakelijk bevriend – met de initiatiefnemer van de Wapenpas van de Betoverde Burcht. In 1463 droeg de oudste zoon van Jean, Philippe de Croÿ, de naam van de heerlijkheid Sempy, om wat later ook als ‘baron de Quiévrain’ door het leven te gaan, totdat hij in 1473 zijn vader als graaf van Chimay opvolgde. Hij is dus zonder twijfel de man die aan de wapenpas deelnam. Men kan er van op aan dat de tijdgenoten betrouwbaarder waren in het gebruik van titels dan in het gebruik van voornamen. Niets belet ons trouwens te veronderstellen dat de heer van Sempy als tweede voornaam die van zijn oom Antoine droeg en deze misschien soms gebruikte om zich te onderscheiden van zijn leeftijdgenoot en neef, Philippe de Croÿ (1435-1511), de oudste zoon van Antoine de Croÿ.

Philippe de Croÿ, heer van Sempy, van wie we de innemende ge-laastrekken kennen dankzij het weergaloos mooie portret dat Rogier van der Weyden van hem heeft gemaakt (Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten), werd eind november 1434 geboren⁵⁰ en was dus achtentwintig toen hij aantrad in de wapenpas. Hij was negentien toen hij in 1453 voor de Slag bij Gavere tot ridder werd geslagen en in 1458 volgde hij zijn vader op als grootbaljuw van Henegouwen. Ook nog in 1453 trouwde hij met de Beierse gravin Walburga von Mörs (of de Meurs) und

50 1436 is de meest vermelde datum naar M. DEBAE, ‘Philippe de Croy’, p. 174-175 vermeldt echter ‘einde november 1434’ en hij heeft gelijk, aangezien Philippe de Croÿ begin december 1434 in Mons werd gedoopt. Zie: W. PARAVICINI, ‘Moers, Croÿ, Burgund’, in: *Menschen am Hof der Herzöge von Burgund*, Stuttgart, 2002, p. 237-340.

Saarwerden (1437-1472) en tegen de tijd van de wapenpas had het gezin vijf kinderen. Philippe stond in hoog aanzien bij de hertog en hij was de oorzaak geweest van de woede-uitbarsting van Filips de Goede, toen de graaf van Charolais geweigerd had de jonge twintiger als zijn derde kamerheer te aanvaarden. In 1464 benoemde Filips de Goede hem nog tot zijn eigen eerste kamerheer. Desondanks, of net daarom, was Sempy weinig geliefd aan het hof. *Verwaand, hard, arrogant*, noemde men hem.⁵¹ *Le plus âpre dans sa convoitise d'argent et de pouvoir, le plus dur dans son langage, le plus fier de tous les Croÿ*, zo beschreef hem de Barante.⁵² Toen begin 1465 Karel de touwtjes in handen nam, werden de Croÿs van het hof verbannen en werden hun goederen verbeurd-verklaard. Sempy was de enige die nog niet was gevlucht. Toen Karel vernam dat hij er bijna in geslaagd was om de genomen beslissing door de hertog ongedaan te laten maken, beval hij hem onmiddellijk zijn koffers te pakken. *S'en alla sans dire adieu à son maître, pour la crainte de sa personne: autrement eust été tué ou pris*, schreef Commynes.

De vrede tussen Karel en de Croÿs werd, na de dood van Filips, het snelst met deze jonge Philippe gesloten en hij werd één van de trouwe en gewaardeerde luitenanten van Karel de Stoute. Hij werd op diplomatieke zendingen gestuurd, eerst naar Rome en Napels, en vervolgens naar koning Edward IV van Engeland. In 1473 werd hij opgenomen in de Orde van het Gulden Vlies en in 1474 werd hij tot luitenant-generaal van Gelderland benoemd. Hij vocht met Karel en voerde legereenheden aan in alle campagnes tegen Lodewijk XI. In Neuss voerde hij een legerdivisie van 5000 man aan. Hij vocht mee in Grandson en Morat en ten slotte bij Nancy, waar hij vergeefs de hertog ervan trachtte te weerhouden een ongelijke strijd aan te gaan.

Nadat Karel de Stoute voor Nancy was gesneuveld, werd Philippe de Croÿ onmiddellijk één van de trouwste ondersteuners van

51 J. BARTIER, *Charles le Téméraire*, p. 24.

52 P. DE BARANTE, *Histoire des ducs de Bourgogne*, Deel 8: *Philippe le Bon*, Parijs, 1826, p. 358.

Maria van Bourgondië. Vrijgekocht na een korte gevangenschap, was hij het die haar, als vervanger voor haar overleden vader, samen met Lodewijk van Gruuthuse naar het altaar leidde bij haar huwelijk met Maximiliaan van Oostenrijk. Hij werd eerste kamerheer van het echtpaar en voerde tevens succesvol strijd in Noord-Frankrijk tegen Lodewijk XI. In 1479 werd hij stadhouder van het hertogdom Luxemburg. Hem zouden ongetwijfeld nog lang hoge functies toevertrouwd geweest zijn, ware het niet dat hij op 18 september 1482, enkele maanden na hertogin Maria, overleed. Zoals zij, stierf hij in Brugge en zijn stoffelijk overschot werd in Mons bijgezet. Hij moest nog achtenveertig worden.

Philippe de Croÿ liet niet alleen de reputatie na van een groot krijgsheer, diplomaat en raadgever van de hertogen, hij was ook een intellectueel. Van hem is minstens één gedicht bekend (een satirisch gedicht op de graaf van Warwick) en de ondeugende 23ste vertelling in de 'Cent nouvelles nouvelles' wordt aan hem toegeschreven. Ook zijn levendige briefwisseling met de kroniekschrijver Chastellain is bewaard.⁵³ Hij was daarnaast een groot bibliofiel en zijn verzameling kon wedijveren met die van Antoon de Grote Bastaard, Lodewijk van Gruuthuse en Filips van Kleef.⁵⁴

Over hem schreef de kroniekschrijver Molinet heel lovend: *Preu et vaillant aux armes, élégant personnage, moult éloquent, sage et discret en tous ses affaires et fort bien adressiet en toutes qualités de bonnes meurs*. Ook Chastellain, die hem *mon ami privé* noemde, was vol lof over hem en beschreef hem als *homme courageux, sensé et doué*.

Het is deze Croÿ, toen nog een relatief onbelangrijke jonge man, die in het strijdperk trad. Hij was ongetwijfeld zelfzeker, want Chastellain schreef dat hij was *la plus raide lance de son temps et grand entrepreneur ès faits d'armes*. Maar hij was ook heel eenzaam, want in tegenstelling tot de andere belangrijke edelen die

53 G. CHASTELLAIN, *Œuvres*, Deel 8: *Œuvres diverses*, Brussel, 1866, p. 266-268.

54 J. DEVAUX, 'Un seigneur lettré à la Cour de Bourgogne: Philippe de Croÿ, comte de Chimay', in: *Liber amicorum Raphaël De Smedt*, Leuven, 2001, Deel 4, p. 13-33.

deelnamen, had hij niemand van aanzien gevonden die zich wilde verbranden en met hem als zijn supporter de arena wilde betreden. Wellicht zal hij nooit méér dan op die dag de waarheid hebben gevoeld die schuilde in zijn persoonlijke wapenspreuk: *Moy seul*.

CHAROLAIS: ACHTENTWINTIG AANHANGERS

We moeten nu nagaan wie graaf Karel allemaal in het strijdperk bracht tegenover de eenzame Croÿ. Eerst en vooral was er natuurlijk hijzelf, die met enig machtsvertoon het strijdperk betrad. Een groep hooggeplaatste familieleden, vrienden en medewerkers vergezelde hem. Minstens vijf dagen van de wapenpas werden volledig bezet door zijn trouwe aanhangers, *ceux du Charolais*, en dat deed niemand hem na. Er was zelfs niet één dag waarop *ceux de monseigneur le duc*, laat staan *ceux de messire de Croÿ* aantraden. Karel trad zesmaal in het strijdperk, eenmaal als strijder, vijfmaal als begeleider en beschermer van vrienden en medestanders.

Op de eerste dag trad, naast een paar Brabanders, één van de aanhangers van Karel in het veld, Jan van Luxemburg.⁵⁵ Alle aanwezige heren van Luxemburg reden mee de arena binnen. Het was als een aankondiging van wat zou volgen. Op de tweede dag liet men de eer aan het huis van Bourbon. Karel betuigde hen zijn sympathie en won ongetwijfeld de hunne, door als supporter samen met hen de arena binnen te rijden.

Op de derde dag, als om de herinnering weg te vegen aan de eerder die morgen opgetreden Croÿ, kwamen alle Luxemburgs aangereden. Karel de Charolais en vele andere grote heren waren erbij om ze aan te moedigen. Onder hen bevonden zich hertog Jan van

55 Jan van Luxemburg (1436-1476), heer van Marle, was de jongste zoon van Thibout van Luxemburg, heer van Fiennes, neef van Louis, graaf van Saint-Pol. Hij werd ridder van het Gulden Vlies en sneuvelde in Morat. Er was nog een andere Jan van Luxemburg (1400-1466), bastaardzoon van de graaf van Saint-Pol en heer van Haubourdin. Hij was een beroemd militair en toernooieman. In 1448-49 organiseerde hij de Wapenpas *de la Belle Pèlerine* in Calais. Nochtans, gelet op zijn leeftijd, is het minder waarschijnlijk dat hij in de *Perron Fée* optrad.

Kleef, Jacques de Bourbon en Adolf van Kleef en Ravestein.⁵⁶ De drie kwamen mee hun steun betuigen aan de familie die zich onvoorwaardelijk achter Karel had geschaard. Niemand kon er naast kijken: de bescheiden en eenzame aanwezigheid van Philippe de Croÿ werd gewoon platgewalst door het machtsvertoon vanuit het kamp van Charolais. Achtereenvolgens traden op: Lodewijk van Luxemburg, graaf van Saint-Pol,⁵⁷ Pieter van Luxemburg, graaf van Brienne,⁵⁸ Jacob van Luxemburg, heer van Fiennes,⁵⁹ Jacob van Luxemburg, heer van Richebourg,⁶⁰ (An)Drieu de Humières,⁶¹ Jean de Damas⁶² en Charles de Haplaincourt.⁶³ Om hun aanhanke-lijkheid tegenover Charolais te onderstrepen, hadden ze zichzelf en hun paarden in zijn paarse en zwarte kleuren gehuld en de kroniekschrijver beschreef ze dan ook onomwonden als *les gens de monseigneur de Charolais*.

- 56 Adolf van Kleef (1425-1492), heer van Ravestein, was de zoon van hertog Adolf van Kleef en Maria van Bourgondië, zus van Filips de Goede. Liever dan tweede viool te spelen onder zijn broer in het relatief kleine hertogdom Kleef, verkoos hij een carrière aan het hof van de Bourgondische hertogen, waar hij één van de sleutelrollen vervulde. Hij bleef onvoorwaardelijk trouw aan Filips de Goede, aan Karel de Stoute, aan Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk, en aan Filips de Schone.
- 57 Lodewijk van Luxemburg (1418-1475), graaf van Saint-Pol, was als familiehoofd de voornaamste onder de Luxemburgs. In de hier behandelde periode was hij een he- vige vijand van de Croÿs en sinds kort een overtuigde aanhanger van Karel de Stoute. Hij zou later dubbel spel proberen te spelen tussen Karel en Lodewijk XI, wat hem uiteindelijk in 1475 het leven zou kosten.
- 58 Pieter van Luxemburg (1440-1482), graaf van Brienne, was de jongste zoon van Lodewijk van Luxemburg. Hij werd in 1478 ridder van het Gulden Vlies.
- 59 Jacob van Luxemburg (1441-1487), heer van Fiennes, was de oudste zoon van Thibout van Luxemburg, die toen hij weduwnaar werd, bisschop werd van Le Mans en kar- dinaal. Jacob was de broer van de hierboven genoemde Jean en een neef van Lodewijk van Luxemburg. Hij trouwde rond 1460 met Marie de Berlaymont, dochter van Gerard en Marie de la Hamaide. Hij werd ridder van het Gulden Vlies.
- 60 Jacob van Luxemburg, (1420-1487), heer van Richebourg, was de broer van Lodewijk van Luxemburg.
- 61 Drieu de Humières was de jongste zoon van André de Humières, ridder van het Gulden Vlies. Humières werd kamerheer van Karel de Stoute en stierf in 1495. In 1468 was hij één van de medeorganisatoren van de Wapenpas van de Gouden Boom in Brugge.
- 62 Jean de Damas (1423-1481), heer van Clessy en St.-Amour, nauw verbonden met Karel de Stoute, werd door hem in 1466 tot baljuw van Mâcon benoemd en in 1468 tot ridder van het Gulden Vlies.
- 63 Charles de Haplaincourt was een edelman uit Artesië. De heerlijkheid Haplaincourt lag in Noord-Frankrijk (Pas de Calais).

Op vrijdag 6 mei waren twee ridders in het zwart en paars gehuld en dit mocht als een duidelijk signaal van verstandhouding met graaf Karel beschouwd worden, ook al begeleidde hij hen niet zelf. Het ging om Frederic van Withem⁶⁴ en Gilles de Berlaymont.⁶⁵

Maandag 9 mei werd opnieuw door Charolais gedomineerd. Er traden maar drie ruiters aan: opnieuw Jacob van Luxemburg, heer van Richebourg, en met hem Philippe de Glymes, heer van Grimbergen⁶⁶ en Filips, bastaard van Brabant,⁶⁷ die zich door dit optreden (zijn tweede), duidelijk in het vaarwater van Charolais begaf. Graaf Karel begeleidde hen, ostentatief onderstrendend dat het zijn aanhangers waren.

Op woensdag 11 mei kwam het vervolg. Opnieuw begeleid door Karel, kwamen enkele van zijn naaste medewerkers in het strijdpark, allen gehuld in zijn zwart-paarse kleuren. Het ging om Jacques d'Oursan,⁶⁸ Jean de Parthenay,⁶⁹ Arnould de la Hamaide,⁷⁰ Franquelance,⁷¹ Guillaume Bournel⁷² en Jean de Ligne.⁷³ Het was

64 Frederic van Withem, Brabantse ridder. Waarschijnlijk een zoon van Hendrik II van Withem, heer van Beersel, en van Jacoba van Glymes.

65 Gilles de Berlaymont, ridder uit een oude Henegouwse familie.

66 Philippe de Glymes, baron van Grimbergen, was een Brabantse edelman, zoon van Philippe de Glymes (†1464) en Jeanne de Hamal. Ongehuwd gebleven, sneuvelde hij voor Nancy in 1475.

67 Philippe (†1465) was een bastaardzoon van Philippe de Saint-Pol (1404-1430), hertog van Brabant, en een kleinzoon van hertog Antoon van Brabant (1384-1415), gesneuveld in Azincourt. Antoon was een broer van Jan zonder Vrees en dus een oom van Filips de Goede, die door erfenis hertog van Brabant werd. Philippe trouwde in 1463 in Brugge met Anna de Baenst, dochter van een raadshere van de hertog.

68 Jacques d'Oursan was van Duitse origine. Hij sneuvelde voor Beauvais in 1472.

69 Jean de Parthenay, genaamd 'Archevêque' (bijnaam gedragen door alle leden van deze familie), behoorde tot de jongere tak van de heren van Soubise en Taillebourg. Hij sneuvelde in 1488 tijdens de oorlog tussen de koning van Frankrijk en de hertog van Bretagne.

70 Arnould de la Hamaide was heer van Condé in Henegouwen. Hij was kamerheer van Karel de Stoute.

71 Waarschijnlijk de bijnaam voor een edelman die heel handig was in het speerwerpen.

72 Guillaume Bournel, uit een Picardische familie, was de zoon van Guichard Bournel (†1465), heer van Namps en baljuw van Guines.

73 Jean de Ligne (1435-1491), heer van Beloeil, baron de Ligne, was kamerheer van Karel de Stoute en werd in 1481 ridder van het Gulden Vlies. Hij trouwde in 1473 met Jacqueline de Croÿ, dochter van Antoine de Croÿ. In 1463 stond hij duidelijk aan de zijde van Karel de Stoute.

zeker geen toeval dat ook burchtridder Philippe de Lalaing die dag in zwart en paars was uitgedost, waarmee hij zijn sympathie voor de kleuren van de graaf van Charolais betuigde.

Nadat Jacob van Luxemburg, heer van Fiennes, op 13 mei opnieuw had gestreden, werd het op zondag 15 mei een ware hoogdag voor Karel. Niet alleen trad hij die dag zelf in het strijdperk, maar na hem waren het niets dan vrienden, allen in zwart en paars gekleed, *habillés comme Monseigneur de Charolais*. Het ging om het hoofd van de Luxemburgfamilie Lodewijk, graaf van Saint-Pol, en verder om Louis, heer van Morcourt,⁷⁴ Jacques de Jeumont,⁷⁵ Pieter van Luxemburg, graaf van Brienne, Louis Chevallart⁷⁶ en Roussequin Gamel.⁷⁷

Ook op 16 mei, de voorlaatste dag, mocht men aannemen dat alle deelnemers aan de kant van de Charolais stonden. Ook al droegen ze niet allen zijn kleuren, ze werden begeleid door zijn schutters, teken genoeg dat ze zijn mannen waren. Het ging om Charles de

74 Louis le Josne de Contay, heer van Morcourt. Hij sneuvelde in de slag bij Nancy. Hij was de zoon van Willem Le Josne de Contay (†1468), heer van Raimbeaucourt, gouverneur van Arras. Morcourt was een kleine gemeente in Picardië. In 1463 behoorde hij tot de staf van naaste medewerkers van Karel de Stoute.

75 Jacques de Barbançon, heer van Werchin, Jeumont, Walencourt, baljuw van Henegouwen, edelman uit de streek van Maubeuge, trouwde in 1467 met Jacqueline de Mouy en stierf in 1513. Hij was de zoon van Jean de Barbançon-Werchin (die stamde uit een jongere tak van de graven van Henegouwen) en van Jeanne le Flamenc, dochter van Marie d'Enghien. Deze had een verhouding met hertog Louis d'Orléans, van wie ze een zoon had, 'le grand Dunois', die een strijdmakker van Jeanne d'Arc was. De reputatie van de Werchins op het gebied van steekspelen en wapenpassen kon wedijveren met die van de Lalaings. Zie ook: O. DE TRAZEGNIES, *Les armes d'Herman de Bourgogne dans le Liber Amicorum de Jean-Guillaume de Spangen*, onuitgegeven studie; W. PARAVICINI, 'Nobles hennuyers sur les chemins du monde: Jean de Werchin et ses amis autour de 1400', in: L. NYS en D. VANWIJNSBERGHE (red.), *Campin in Context. Peinture et société dans la vallée de l'Escaut à l'époque de Robert Campin 1375-1445*, Valenciennes, 2007, p. 163-182.

76 Louis de Chevallart of du Chevalet was schenker aan het hof van de hertog van Bourgondië. Hij was één van de ridders die een eed uitspraken tijdens het Banket van de Fazant in Rijsel. Vooraf had hij tijdens de Pas du Cygne het leven van Adolf van Kleef in gevaar gebracht.

77 Niet te achterhalen naam. Wellicht een roodharige. De familienaam lijkt me onbekend of onjuist.

Visen,⁷⁸ Jacques de Trazegnies,⁷⁹ Willem van Stavelot,⁸⁰ Charles de Poitiers⁸¹ en Josse van Boonem⁸² en ook nog om zijn schoonbroer Jacques de Bourbon, die voor een tweede maal aantrad.

In totaal traden de 28 aanhangers van Karel de Charolais 33 maal in de arena.

Een bijkomende bemerking is hierbij te maken. Karel de Stoute had rondom zich een kleine groep overtuigde en bekwame medewerkers. De voornaamste onder hen was Guy de Brimeu (1433-1477), die hem bijstond toen hij een balling was en die weldra de hoogste functies zou bekleden. Van hem was bij de wapenpas geen sprake. Ook al was hij toen in Brugge,⁸³ dit 'krijgertje spelen' was niet aan deze hoge ambtenaar besteed en hij behartigde de belangen van zijn meester op een meer intellectuele manier. Ook onder de hovelingen van de hertog waren trouwens opmerkelijke afwezigen te noteren; zelfs Bruggelingen zoals Pieter Bladelin (1408-1472) en Lodewijk van Gruuthuse, nochtans een fervente steekspeler en

78 Charles de Visen, Bourgondische edelman, was kamerheer van Karel de Stoute, op wie hij een matigende invloed uitoefende. Hij was de zoon van Jean de Visen, algemeen ontvanger van Bourgondië. In 1457 trouwde hij met Jacqueline, dochter van Jean Le Tourneur, de wijnschenker van Karel de Stoute. Zie: W. PARAVICINI, *Invitations au mariage*, Stuttgart, 2001, p. 102.

79 Jacques de Trazegnies werd na 1463 proost van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Namen en kanunnik van Nijvel. Hij werd geboren rond 1440 en stierf in Rome in of na 1484. Hij was de vierde zoon van Anselme de Hamal, baron de Trazegnies, die in 1435 trouwde met Marie, burggravin van Arnemuiden. Jacques was volle neef van de kroniekschrijver Philippe de Commynes. Zie: O. DE TRAZEGNIÉS, *Histoire d'une longue vie commune. Trazegnies et Arnemuiden*, onuitgegeven studie.

80 Willem van Stavele (of Stavelot), burggraaf van Veurne, zoon van Willem van Stavele en Maria van Wassenaer, behoorde tot de Vlaamse adel, maar was een afstammeling van de hertog van Bretagne. Geboren rond 1430-40 en overleden in 1505, was hij de man van Eléonore de Poitiers, de waarschijnlijke auteur van de middeleeuwse 'bestseller' over hofetiquette getiteld *Les honneurs de la Cour*.

81 Charles van Poitiers was de schoonbroer van Willem van Stavele. In 1467 kocht hij de heerlijkheid Boussu en in 1473 de heerlijkheid Solre in Henegouwen.

82 Josse van Boonem behoorde tot de Brugse aristocratie. Hij was burgemeester van het Brugse Vrije in 1457 en 1465 en hij stierf op 12 juni 1468. Zijn grootvader was Jan van Boonem, raadgever van de hertog van Bourgondië, burgemeester van Brugge en algemeen ontvanger en zijn vader was Lodewijk van Boonem, getrouwd met Livina de Scutelaere

83 Guy de Brimeu (1433-1477) verbleef in Brugge – zeker op 30 april, en normaal ook vóór en na die datum. W. PARAVICINI, *Guy de Brimeu. Der burgundische Staat und seine adlige Führungsschicht unter Karl dem Kühnen*, Bonn, 1975, p. 603.

hiervoor in 1463 zeker nog niet te oud, ontbraken. Opnieuw jammer dat we de leden van de naar Frankrijk afgereisde delegatie niet bij naam kennen.

DE BOURBONS: ZES MAN

De bijeenkomst in Brugge was ook een familiereünie en dat weerspiegelde zich natuurlijk in de wapenpas. Onder de toeschouwers bevonden zich de hertogin van Bourbon, zuster van Filips de Goede, en haar dochters. Er was een beduidend gevolg met hen meegekomen en die moesten zich ook laten gelden.

Vooreerst waren er de schoonbroer van Karel, Jacques de Bourbon,⁸⁴ en een neef, Philippe de Bourbon.⁸⁵ Verder enkele van hun hovelingen, Guiot de Songnies,⁸⁶ Charles de Courcelles,⁸⁷ Jean d'Arson⁸⁸ en Jean de Saint-Marcel.⁸⁹ Het lijkt erop dat ze geen stelling konden of wilden nemen in de ruzies tussen vader en zoon, maar toch hun sympathie voor de zoon zeker niet verborgen hielden. Karel begeleidde hen in de arena en toen het zijn beurt was om op te treden, begeleidde Jacques de Bourbon hem op zijn beurt, terwijl hij ook nog een tweede maal het gevecht aan-

84 Jacques de Bourbon (1445-1468), jongste zoon van Charles de Bourbon en Agnes van Bourgondië, neef van Filips de Goede. Hij overleed in Brugge en werd in de Sint-Donaaskathedraal begraven.

85 Philippe de Bourbon (1429-1492), vertrouwing van Karel de Stoute, was de zoon van Jean de Bourbon, heer van Carency (1378-ca. 1458), derde zoon van Jean I de Bourbon, graaf de la Marche en gravin Catherine de Vendôme. Zijn oudere broer, Jacques II, werd koning van Napels. Een tweede broer, Louis de Vendôme, is de voorvader van de Franse koningen vanaf Henri IV en van alle huidige Bourbons, met inbegrip van de Belgische en Spaanse koninklijke families. Philippe de Bourbon was zoon uit het tweede huwelijk van zijn vader met Jeanne Vendôme. Hij trouwde met Catherine de Lalaing, dame van Robersart en Opprebaix, nicht van Philippe de Lalaing, enige dochter van Sanche de Lalaing en Catherine de Robersart.

86 Guy de Songnies of Soignies, over wie we verder niets vonden, lijkt verbonden geweest te zijn met de Bourbons.

87 Charles de Courcelles of Courselles, over wie we evenmin iets vonden. Een Philippe de Courcelles was kamerheer en raadsheer van de Bourgondische hertog.

88 Ridder Jean d'Arson, van wie werd gezegd *homme très adroit et vaillant en armes*, behoorde tot het gevolg van de Bourbons. Na 1470 trad hij in dienst van Lodewijk XI.

89 Schildknaap Jean de Saint-Marcel behoorde eveneens tot het gevolg van de Bourbons.

ging in gezelschap van enkel Charolaisgezinden. De toekomst zou aantonen dat de twee broers, hertog Jean de Bourbon (die zich in Brugge niet manifesteerde en wellicht al weer naar huis was) en Jacques de Bourbon, die zich aan het Bourgondisch hof nestelde, geen enkele moeite hadden om zich bij Karel de Stoute aan te sluiten tegen Lodewijk XI.

De zes leden van het huis van Bourbon traden negenmaal in de arena op.

DE HOVELINGEN: NEGENTIEN DEELNEMERS

Er blijft een reeks van deelnemers over van wie men mag vermoeden dat ze in zekere mate neutraal waren. Zoals het goede hovelingen betaamt, stonden ze ter beschikking om zich te scharen achter de machthebber van het ogenblik. Men kan ze in elk geval niet beschouwen als een clan rond Filips de Goede, laat staan rond de familie de Croÿ, die zich zou verzet hebben tegen Karel.

Dit gold in de eerste plaats voor de voornaamste onder hen, Adolf van Kleef, heer van Ravestein, neef en al vele jaren voornaam medewerker van Filips de Goede. Hij was geen vriend van de Croÿs, maar hij was trouw aan zijn oom, de hertog. Dit belette niet dat hij ook tegenover zijn neef Karel vriendschap uitdrukte, door samen met hem diens vrienden in het strijdperk te vergezellen. Zelf stond hij goed aangeschreven binnen de familie. Toen hij de strijd in deze wapenpas aanging, werd hij niet alleen begeleid door Karel, maar ook zeer uitzonderlijk door Filips de Goede.

Verder waren er de twee bastaarden van Brabant, Filips⁹⁰ en Antoon,⁹¹ zonen van Philippe de Saint-Pol, die dus eerder op de golfengte van de familie van Luxemburg zaten. Bij gebrek aan absolute zekerheid, heb ik alleen Filips onder de aanhangers van

⁹⁰ Zie voetnoot 67.

⁹¹ Antoon (1424-1498), heer van Kruibeke, was evenals Filips een bastaardzoon van Philippe de Saint-Pol (1404-1430), hertog van Brabant en een kleinzoon van hertog Antoon van Brabant (1384-1415, gesneuveld in Azincourt).

Karel gerekend, omdat hij dit bij zijn tweede optreden tot uiting bracht. Wat de Lalaings betreft, ze waren ofwel neutraal, ofwel Karelgezind. Ze waren zeker geen getrouwen van de Croÿs. Dit gold zowel voor Josse⁹² als voor Simon de Lalaing,⁹³ evenals voor de initiatiefnemer van de wapenpas, Philippe de Lalaing.

Er waren dan ook nog ‘mindere goden’, van wie men niet met zekerheid kan zeggen of ze een bepaalde voorkeur hadden binnen het ingewikkelde spel van invloeden en vijandschappen aan het hertogelijke hof. Men mag dus eerder hun neutraliteit veronderstellen in de politieke strijd tussen vader en zoon en hun afwachtende houding ten overstaan van de Croÿs. Het ging om Henry de Cicey,⁹⁴ Guillaume de Reichcourt,⁹⁵ Jean de Velu,⁹⁶ Antoine de Glymes, heer van Walhain,⁹⁷ Jean de la Verdinghe,⁹⁸ Louis Bournel,⁹⁹ André de Mailly,¹⁰⁰ Jean de Rebreviette,¹⁰¹ Antoine de

92 Josse de Lalaing (1437-1483), ‘cousin germain’ van Jacques de Lalaing, was de oudste zoon van Simon de Lalaing (1405-1476). Hij werd ridder van het Gulden Vlies in 1478, gouverneur van Holland in 1480 en sneuvelde voor Utrecht in 1483.

93 Simon de Lalaing was een jongere broer van Josse. Hij sneuvelde in de slag bij Montlhéry in 1465. *Josne et gentil chevalier* werd hij *moult plaint des gens du comte de Charolais*.

94 Henri de Cicey is waarschijnlijk de Bourgondiër die in 1468 tot ridder werd geslagen bij het beleg van Luik, in het leger aangevoerd door Karel de Stoute. De naam kan echter op de handschriften ook als ‘de Cirey’ worden gelezen, een adellijke familie uit de Haute-Marnestreek.

95 Guillaume de Reichcourt behoorde tot de illustere familie Raigecourt uit Lotharingen.

96 Jean de Velu, edelman uit Artesië.

97 Glymes, oude familie uit Waals-Brabant. ‘Walhain’ werd tot graafschap verheven en nazaten werden ook graaf van Bergen-op-Zoom.

98 De la Verdinghe is een verbastering van Elverdinge. Het ging hier om Jan van Bourgondië, heer van Elverdinge en Vlamertinge, zoon van Cornelius van Bourgondië, oudste bastaardzoon van Filips de Goede. Getrouwd met Maria van Halewyn, werd hij kamerheer van Karel de Stoute, die hem legitimeerde en tot grootbaljuw van Vlaanderen benoemde. Hij sneuvelde in de slag bij Guinegate in 1479. In het manuscript in Arras wordt hij trouwens als ‘Jan van Bourgondië’ vermeld.

99 Louis Bournel was getrouwd met Marie de Croÿ, zus van Antoine en Jean de Croÿ. Hij was misschien een tweede vertegenwoordiger van de familie de Croÿ op deze wapenpas, hoewel dit helemaal niet zeker is.

100 André de Mailly was een zoon van Ferry de Conty (jonge tak van de familie Mailly). Hij trouwde met Jeanne de Berghes in 1469 en overleed in 1518.

101 Ridder Jean de Rebreviette was heer van Thibauville in Artesië. Hij vocht in Spanje tegen de Moren en werd geridderd door de koning van Castilië. Hij behoorde tot het huis van Antoon, de Grote Bastaard van Bourgondië.

Ligne,¹⁰² Frederic van Withem,¹⁰³ Daniel van Moerkerke,¹⁰⁴ Evrard T'Serclaes,¹⁰⁵ Simon de Herbais,¹⁰⁶ Philippe d'Orville¹⁰⁷ en Josse van Wassenaar.¹⁰⁸ De meesten werden, na de machtsovername door Karel de Stoute, zijn trouwe aanhangers en medewerkers.

Deze negentien deelnemers traden in totaal eenentwintig maal in de arena.

DE SLOT CEREMONIES

Op 17 mei werd de wapenpas afgesloten met een ultiem gevecht tussen de ridder van de Burcht en Adolf van Kleef, dat gevolgd werd door een plechtige slotceremonie. Ook toen de drie hoofdprijzen werden uitgereikt, bleek duidelijk wie de overhand had. Eén van die prijzen ging beleefdheidshalve naar Adolf van Kleef, de belangrijke en bij iedereen populaire hoveling, die zijn sympathie voor zijn neef Karel niet had verborgen. De twee andere

- 102 Er bestaat in de genealogieën geen Antoine de Ligne die aan de wapenpas had kunnen deelnemen. Misschien betreft het een verkeerde voornaam, of mogelijk werd hij als 'cadet de famille' die waarschijnlijk ongetrouwd bleef, vergeten in de stambomen. Hij kan een broer van Jean de Ligne geweest zijn, want die had een zoon Antoine, die dus mogelijk naar zijn oom genoemd kan zijn.
- 103 Frederic van Withem (1440-1515), Brabantse edelman, zoon van Henri van Withem en Jacqueline de Glymes. Hij had in 1461 in Parijs een toernooiprijs gewonnen.
- 104 Daniel van Praet, heer van Moerkerke, behoorde tot de Moerkerkse tak van de heren van Praet. Hij werd raadgever en kamerheer van Karel de Stoute, burgemeester van het Brugse Vrije en soeverein baljuw van Vlaanderen. In 1477 verdedigde hij Saint-Omer tegen de troepen van Lodewijk XI.
- 105 't Serclaes, een nazaat van de grote Evrard 't Serclaes (1320-1388), held van de strijd van de Brabanders tegen de Vlamingen.
- 106 Simon V de Herbais (†1478), ridder, heer van Herbais, Morchoven, enz, burgemeester van Pepingen, luitenant van de kastelein van Vilvoorde (1431), baljuw van het land van Edingen (1436), raadshere van Brabant (1441), grootbaljuw van Gent (1451), raadshere van de hertogen van Bourgondië (1463-1467), was de zoon van Jehan de Herbais en Isabelle d'Enghien de Kestergat (een bastaardtak van de heren van Edingen). Hij was getrouwd met Catherine de Hertoghe, vrouwe van Duyst (Ukkel), dochter van ridder Jean Hertoghe, burgemeester van Brussel en van Marguerite van Wesele dit van Sompele. Zie: H. DOUXCHAMPS, 'Les quarante familles', in: *Le Parchemin*, 331 (jan.-feb. 2001), p. 2-20.
- 107 Orville was een heerlijkheid in de nabijheid van Arras en Amiens.
- 108 Het ging om Joos II van Varsenare, die een politieke rol zou spelen onder Karel de Stoute, Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk. Tijdens de opstand van Brugge tegen Maximiliaan in 1488 sloeg hij op de vlucht en hield hij zich schuil in Sluis. Hij stierf in 1489.

prijzen gingen naar het hoofd en naar een lid van de familie van Luxemburg, vijanden van de Croÿs en hevige aanhangers van Karel. Men had er blijkbaar niet eens aan gedacht om uit beleefde gastvrijheid ook een prijs aan een Bourbon te geven. Niets wijst erop dat de drie prijswinnaars op eender welke wijze 'de besten' waren geweest. De prijstoekenning gebeurde op louter politieke gronden.

Het grote banket dat vervolgens door de hertog werd aangeboden, bracht iedereen samen. Aan de eretafel troonden, rond hertog Filips, zijn zoon Karel, zijn zus, haar dochters en haar zoon, hertog Jan van Kleef, Adolf van Kleef-Ravestein, de graven uit de familie van Luxemburg, met name van Saint-Pol, Marle, Brienne, Richebourg, Fiennes en Roussy,¹⁰⁹ alsook de zoon van de prins van Oranje.¹¹⁰ Verder zaten alle deelnemers aan de wapenpas aan en ze kregen één voor één een herinneringsgeschenk met een versje op een miniperkamentje erbij. Opnieuw werd onder de disgenoten niemand uit de Croÿfamilie vermeld. In het manuscript bewaard in de British Library wordt vermeld dat de duidelijk onvermoeibare Adolf van Kleef de dans opende *et mieux ne l'eust pu faire, car mon dit seigneur de Ravestein estait tenu pour l'un des biens dansans du royaulme de France*.

Tot en met de prijsuitdeling was het dus duidelijk dat men tijdens de voorbije weken een politieke verklaring van Karel had bijgewoond. Maakt u zich geen zorgen over mijn vader en over de toekomst, zo luidde de boodschap, hier ben ik, stevig in het zadel, goed omringd en binnenkort geïnstalleerd als de rechtmatige opvolger. Daar kon iedereen zich dus best op voorbereiden. Het was tijdens de wapenpas allemaal zo keurig in zijn voordeel verlopen

109 Antoon van Luxemburg, graaf van Roussy, was een zoon van Lodewijk van Luxemburg, graaf van Saint-Pol, en een broer van Jacques, heer van Richebourg.

110 Willem van Chalon (1448-1476), zoon van prins Lodewijk van Oranje, werd opgeleid aan het Bourgondische hof als page van Karel de Stoute, van wie hij een trouwe kompaan werd. Hij werd ridder van het Gulden Vlies in 1468 en sneuvelde in Grandson in 1476. Eerder dan zijn vader Lodewijk of zijn broer, Jan, kan hij het geweest zijn die aan het banket deelnam, hoewel hij toch nog tamelijk jong was om al bij de prominenten vernoemd te worden.

dat de vraag wel kan gesteld worden of hij dit niet mee had voorbereid. Wist hij tijdig wat de Lalaing van plan was of, nog beter, had hij hem aangemoedigd om deze wapenpas te organiseren? Indien niet, had hij misschien gewoon de gelegenheid aangegrepen die zich aanbood? In ieder geval was hij paraat en was hij met voldoende vrienden en medewerkers naar Brugge afgezakt om er zijn slag te slaan.

NAAR EEN STAATSGREEP

Het machtsvertoon van Karel drong nochtans nog niet helemaal door tot Filips de Goede of had alvast weinig onmiddellijke invloed op hem en op zijn raadgevers, integendeel zelfs. Pas had de graaf van Charolais Brugge verlaten, of Antoine de Croÿ en zijn broer Jean kregen weer de bovenhand. Beiden waren opgemerkte afwezigen tijdens de periode van de wapenpas, net zoals het vreemd moest lijken dat Antoon, de Grote Bastaard, fervente amateur van toernooien en steekspelen, niet deelnam. Hij was nochtans nog in Brugge op 25 april, toen hij deelnam aan het steekspel van de Witte Beer en er zelfs een prijs kreeg. Was Karel de Stoute naïef of was hij verblind door het manifeste overwicht dat hij hier in Brugge kon tentoonspreiden? Zou hij zich geen vragen hebben gesteld over de afwezigheid van de leiders van de clan de Croÿ, of aanvaardde hij de uitleg dat ze onderhandelingen waren gaan voeren met gezanten van de Engelse koning? Dat kon aannemelijk klinken voor de persoon van de Grote Bastaard, specialist in het onderhandelen met de Engelsen, maar was dit ook zo voor de Croÿs?

Men zal wellicht nooit weten in welke mate Karel ervan op de hoogte was dat de Croÿs, graaf de Lannoy en anderen,¹¹¹ zich niet in de eerste plaats in Frankrijk bevonden om met de Engelse gezanten te onderhandelen, maar wel om, in opdracht van de hertog, met Lodewijk XI en zijn medewerkers geheime besprekingen te voeren over de steden aan de Somme en hun hinterland, dat ongeveer gans Picardië besloeg. Die steden, stevige bolwerken tegen de

¹¹¹ G. CHASTELLAIN, *Œuvres*, Deel 6, p. 339.

Franse opdringerigheid, waren door het Verdrag van Arras in 1435 aan Filips de Goede afgestaan, op voorwaarde dat de Franse kroon het recht tot wederinkoop zou krijgen. Terwijl Filips in Brugge alle eer en glorie aan zijn zoon gunde – of kon hij niet anders? –, was hij stiekem een akkoord aan het bedisselen waarvan hij wist dat Karel het zou verwerpen. Op 20 juli 1463 ondertekenden de onderhandelaars in Parijs de overeenkomst waarbij Lodewijk XI de steden voor de in 1435 afgesproken prijs van 400.000 gouden kronen terugkocht. Op 27 september daaropvolgend ratificeerde Filips, die ondertussen in zijn residentie in Le Hesdin aangekomen was, de overdracht en incasseerde hij de som die in *pièces sonnantes et trébuchantes* met karrenvrachten werd aangevoerd. Op 8 oktober ondertekende hij de kwitantie en beloofde hij op 1 november de steden over te dragen.¹¹²

Karel ontstak in grote woede. Hij ondernam nog een laatste poging en stuurde de Brimeu en de Morcourt met een brief naar zijn vader en naar Lodewijk XI, hen bezwerende de transactie niet te laten doorgaan.¹¹³ De poging was nutteloos, want de zaak was intussen al beklonken. Waarschijnlijk wist Karel dat wel, maar wilde hij, met latere actie in het vooruitzicht, zijn standpunt thans bevestigen. Het werd opnieuw volle oorlog tussen vader en zoon. Werd Karel als een naïeveling verschalkt? Misschien, maar misschien ook niet. Dat hij zelf niet had stilgezeten wordt aangetoond door het feit dat op 18 juli, twee maanden na de grote feesten in Brugge en twee dagen vóór de akkoorden van Parijs, Lodewijk van Luxemburg in zijn naam een geheim bondgenootschap ging sluiten met François II, de hertog van Bretagne. Dit was het begin van de *Ligue du Bien Public*, de alliantie van een aantal grote vazallen tegen koning Lodewijk XI.

De tweede helft van 1463 zag dan ook onvermijdelijk de verhoudingen tussen Filips en zijn zoon opnieuw verslechteren. Het succes van Karel tijdens de *Perron Fée* maakte zijn vijanden wellicht

112 PARIJS, *Archives Nationales*, Série J, Trésor des chartes, supplément, n° 18.

113 W. PARAVICINI, *Der Briefwechsel Karl des Kühnes (1433-1477)*. Inventar, Frankfurt am Main, 1995, p. 90.

des te beslister om alles op alles te zetten tegen hem. Toen de hertog begin augustus – op wiens aanstoken? – een voorname raadgever van Karel, de voormalige rentmeester-generaal in Holland Anton Michiels (ca. 1410-1470) deed arresteren, liet Karel hem gewapenderhand bevrijden en hielp hem buiten het bereik van zijn vader te vluchten.¹¹⁴ Razend trok deze laatste onmiddellijk de dotatie aan zijn zoon in, maar die plooidde niet en richtte zich tot de Staten van Holland, die hem een toelage toezegden, zodat hij verdere actie kon voeren en zijn hofhouding kon betalen. Als vergelding schafte Filips de Rekenkamer voor Holland, Zeeland en Friesland af en centraliseerde hij de financies in Brussel.

Die ruzies tussen vader en zoon, evenals de door Filips fel gekoesterde wens om op kruistocht te trekken, waarbij hij volgens de geruchten tijdens zijn afwezigheid het regentschap over de Nederlanden zou toevertrouwen aan de Franse en de Engelse koning, veroorzaakten heel wat onrust. De Staten van Holland kwamen bijeen om de mening van Karel te vernemen over de toestand. Zo ongerust werden ze door wat hij hen vertelde, dat ze er bij de Staten van Vlaanderen op aandrongen een bijeenkomst te organiseren van alle provinciale staten van de Bourgondische Nederlanden. Een uitnodiging voor een bijeenkomst in Gent werd inderdaad tussen 20 en 24 december verstuurd, maar toen Filips dit vernam, wilde hij zich het initiatief niet laten ontnemen en op 25 december stuurde hij zelf een uitnodiging voor een bijeenkomst in Brugge. Karel liet zich evenmin onbetuigd en op 26 december vroeg hij aan de Staten om, vooraleer naar Brugge te reizen, eerst met hem een voorbereidende vergadering te houden in Antwerpen. De hertog was razend toen hij dit vernam en stuurde nog vlug op oudejaarsavond een brief naar alle Staten, waarin hij de weerspannigheid van zijn zoon veroordeelde en verbodde aan de Antwerpse bijeenkomst deel te nemen. De uiterst snelle opvolging van uitnodigingen kan de vergelijking doorstaan met het elektronische tijdperk! Een aantal afgevaardigden ging toch

114 M. DAMEN, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*, Hilversum, 2000, p. 312-316.

eerst met Karel in Antwerpen overleggen. Dat Filips vervolgens tegen hem en de Staten alleen maar verbaal van leer trok, ondanks het feit dat het hier om een zelden vertoonde aantasting van zijn gezag ging, toonde aan dat hij niet meer de machtige vorst was van weleer.

Op 9 januari 1464 vergaderden op het stadhuis van Brugge voor het eerst de 'Staten-Generaal' van de Bourgondische Nederlanden, een verre voorafspiegeling van wat eeuwen later een democratisch verkozen parlement zou worden. Karel waagde zich niet in Brugge en wachtte in Gent op het resultaat van de bijeenkomst. Pas toen een aanzienlijke delegatie tot tweemaal toe met hem kwam onderhandelen en hem dringend kwam uitnodigen, ging hij mee naar Brugge om er eens te meer en zonder ook maar op eender welk punt iets toe te geven, zich met zijn vader te verzoenen.¹¹⁵ Het gebeurde wederzijds niet van harte.

Tegen het einde van het jaar 1464 werd stilaan een ommekeer in hun relatie zichtbaar. Eén van de redenen was waarschijnlijk dat Filips zich aan de invloed van koning Lodewijk XI had onttrokken, nadat een aantal blunders van deze laatste hiertoe aanleiding had gegeven: zijn aandringen om zich met Karel te 'bemoeien', de zaak van de bastaard Rubempré (die ervan verdacht werd dat hij in Gorinchem Karel uit de weg had willen ruimen) en de beschuldigingen tegen Karel en tegen Olivier de la Marche, de overdreven gunsten aan de Croÿs, het niet houden van zijn beloften betreffende wie het bestuur zou krijgen over de steden aan de Somme, enz. Karel kreeg meer en meer gehoor bij zijn vader en toen die opnieuw ernstig ziek werd, achtte hij zijn uur gekomen.

DE STAATSGREEP

Begin februari 1465 pleegde Karel een goed voorbereide coup, hierin geholpen door zijn moeder en zijn halfbroer Antoon, en greep hij de feitelijke politieke macht. De gebroeders de Croÿ waren niet

¹¹⁵ R. WELLENS, *Les états généraux des Pays-Bas, des origines à la fin du règne de Philippe le Beau (1464-1506)*, Heule, 1974, p. 102-118.

aanwezig, wat de zaak vergemakkelijkte, en opdat ze zeker niet meer zouden terugkeren, vaardigde Karel, onder de naam van zijn vader, een formele veroordeling tegen hen uit en werden al hun bezittingen verbeurdverklaard. De enige nog aan het hof verblijvende Croÿ, de jonge heer van Sempy, kon de hertog overtuigen om die beslissing in te trekken en de uitzinnige Filips was met een mes in de hand naar de poort van zijn paleis gerend om 'zijn mensen' tegen Karel te verdedigen. Hij had zich echter als een kind weer naar zijn kamer laten brengen en de genomen beslissing werd bevestigd. Sempy werd *stante pede* verjaagd en de onteigeningen ten nadele van de Croÿs werden *manu militari* uitgevoerd.

Karel liet er verder geen gras over groeien. In april 1465 riep hij opnieuw de Staten-Generaal bijeen in Brussel en die gaven hem wat hij wenste: fondsen om oorlog tegen de Franse koning te voeren en de officiële erkenning dat hij hun toekomstige vorst was. Hierdoor gesterkt, liet hij zich door zijn vader op 27 april tot zijn luitenant-generaal benoemen, zodat hij voortaan officieel de militaire macht in handen had. Filips bleef nog in naam de hertog, maar de regeringsraad was voortaan overwegend samengesteld uit getrouwen van Karel, die zijn instructies volgden. Hij behield trouwens ook nog zijn eigen raad, die als een parallelle regering functioneerde en waarmee hij alle zaken regelde die hij toch liever niet onder de ogen van de officiële raad bracht.

Vervolgens trok Karel ten strijde tegen Lodewijk XI die hij op 16 juli 1465 zo goed als versloeg in de slag bij Montlhéry, in het kader van de *Guerre du Bien Public*, gevoerd tegen de Franse koning door het bondgenootschap van grote vazallen. In Brugge werd een algemene dankprocessie gehouden. Voor het eerst werd de relikwie van het Heilig Bloed bij andere relikwieën gevoegd om in zo een ommegang te worden rondgedragen.¹¹⁶ Tijdens die slag sneuvelde Philippe de Lalaing, de initiatiefnemer van de *Pas du Perron Fée*, die in de strijd de standaard van Bourgondië had gedragen. De ste-

116 A. BROWN, 'Perceptions of Relics: Civic Religion in Late Medieval Bruges', in: D.H. STRICKLAND, *Images of Medieval Sanctity*, Leiden-Boston, 2007, p. 195.

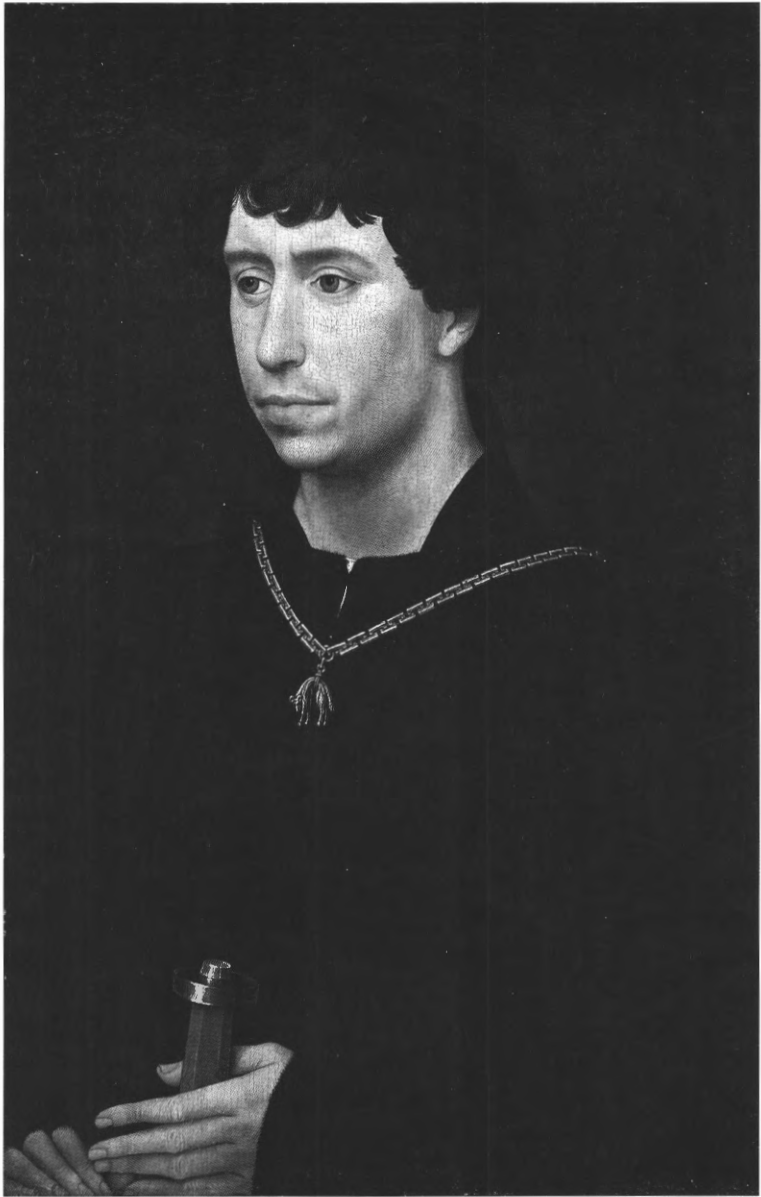
den aan de Somme werden heroverd en in oktober werd dit door het Verdrag van Conflans bezegeld.

Toen was de Brugse wapenpas al lang vergeten en was een gans nieuwe fase ingeluid. Op de sportieve schijnoorlogjes waren de bloedige gevechten van een echte oorlog gevolgd en op de symbolische manifestatie van macht, de echte machtsuitoefening. Tijdelijk won Karel van Lodewijk XI. Zijn vader, die op 15 juni 1467 overleed, had in de laatste twee jaren amper nog enige zeggenschap over de staatszaken. Ondertussen was in september 1465 ook Isabelle de Bourbon, de echtgenote van Karel, overleden. Hij was nu vrij om het dynastieke huwelijk met Engeland aan te gaan, waarvan hij al jaren droomde. Naar aanleiding van dit huwelijk met Margaretha van York in 1468, bood zijn halfbroer Antoon hem de schitterende *Wapenpas van de Gouden Boom* aan, weer maar eens in Brugge.

Minder dan tien jaar later sneuvelde Karel. Dit betekende een ommekeer in de geschiedenis van de Lage Landen, waar voortaan minder plaats was voor vorsten met een persoonlijke politiek en met grote praal. De wapenpassen behoorden tot het verleden.

De Pas van de Betoverde Burcht, die als een generale repetitie kon gelden voor de nakende machtsoverdracht, had natuurlijk het onvermijdelijke verloop van de gebeurtenissen niet beïnvloed of gewijzigd, hoogstens enigermate bespoedigd of vergemakkelijkt door zijn psychologische impact. Maar voor een goed begrip was deze episode toch niet zonder betekenis en moest ze alvast, in de chronologie van de opeenvolgende gebeurtenissen die leidden tot de 'greep naar de macht' door Karel, correct geïnterpreteerd worden. In ieder geval verdient deze wapenpas het om uit de vergetelheid gehaald te worden en kan het Brugse 'geheugenverlies' meteen goedge maakt worden.¹¹⁷

117 Met bijzondere dank aan mijn vrienden Albert Janssens, Olivier de Trazegnies, Paul Trio, Jean-Marie Cauchies, Werner Paravicini, Jan Dumolyn en Andrew Brown.

Portret van Karel de Stoute door Rogier van der Weyden (Staatliche Museen zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, Gemäldegalerie, 545)

Wijn in Brugge tijdens het laatste kwart van de 15de eeuw. Hoeveelheden, prijzen en consumptie¹

In het laatste kwart van de 15de eeuw werd er in het graafschap Vlaanderen geen wijn meer geproduceerd. De wijngrens had zich toen reeds in zuidelijke richting verplaatst. Dit betekent niet perse dat er in Brugge geen druiven meer werden geteeld. Een vast ingrediënt op de laatmiddeleeuwse tafel was immers de 'verjuus', een smaakgever bestaande uit het sap van onrijpe druiven.² Maar alle wijn die men toen in Brugge consumeerde, werd geïmporteerd. Hierbij onderscheidde men drie grote categorieën: rijnwijn, 'korte' wijn met een hoog alcoholgehalte en 'hete' of zoete wijn.³

Alle wijnen die via de Rijn werden verscheept, kregen de benaming rijnwijn. Ook als ze afkomstig waren uit de Moezelstreek of zelfs helemaal uit de Elzas kwamen. De stapelplaats van de rijnwijn was Dordrecht. Van daaruit volgde de verdere distributie. Het transport naar Brugge, over zee, werd in hoofdzaak verzorgd door kooplui van de Duitse Hanze. De Hanzeaten-wijntaverniers in Brugge, genoten een korting op de stedelijke accijns die verschul-

- 1 Wij danken dr. A. Vandewalle, gewezen hoofdarchivararis van het Stadsarchief te Brugge, omdat hij de tekst heeft doorgenomen en een aantal nuttige aanmerkingen betreffende het onderwerp heeft geformuleerd.
- 2 A. VIAENE, 'Verjuus in tuin, in ton en op tafel', in: *Biekorf*, 78 (1978), p. 339-350. In 1496-97 plantten de kruisboogschutters van de Sint-Jorisgilde in hun schuttershof 13 plantsoenen met druiven aan. Zie A. JANSSENS, 'Daar komen de Brugse kruisboogschutters van de "oude" Gilde van Sint-Joris (tweede helft 15de eeuw)', in: *Brugs Ommeland*, 46 (2006), p. 90.
- 3 Voor verkennende literatuur kan men terecht bij: J. CRAEYBECKX, *Un grand commerce d'importation: Les vins de France aux anciens Pays-Bas (XIIIe-XVIe siècle)*, Parijs, 1958; A. VANDEWALLE, 'Wijn in Bourgondisch Vlaanderen', in: *Vlaanderen*, 44 (1995), p. 107-109; C. VANDENBROEKE, 'Evolutie van het wijnverbruik te Gent (14de-19de eeuw)', in: *Album Charles Verlinden*, Gent, 1975, p. 383-409; R. DE BUCK, *Van Wijn in Gent tot Gent in wording. De Gentse wijnhandel tussen 1302 en 1795 en de wordingsgeschiedenis van Gent*, Gent, s.d.

digd was op rijnwijn. Waar andere taverniers in normale tijden 12 miten/stoop betaalden, rekende men hen slechts 8 miten aan.⁴ Dit voordeel was voor de Keulse koopman Pieter van Nederberch, wijntavernier in de Galeye in Brugge, een te grote beking. Hij werd betrapt én bestraft, toen hij probeerde accijs te ontduiken door wijn afkomstig uit de streek van Namen voor rijnwijn te laten doorgaan.⁵ Ook de wijnen uit het westen van Frankrijk voerde men via de zee naar Brugge.⁶ Het transport van wijn uit Centraal-oostelijk Frankrijk daarentegen, gebeurde via de binnenwateren en als men op die manier niet verder geraakte, met paard en kar.⁷ De zoete, likeurachtige wijnen (hete wijn) kwamen uit nage-voerd alle Europese landen aan de Middellandse Zee.

Heel de wijnbusiness leverde een niet onaardige stuiver op voor de stadskas. Men kon immers zowel rekenen op rechtstreekse inkomsten van de wijnaccijs, als op onrechtstreekse via de verkoop van officies met betrekking tot de wijn.⁸ Om haar financiële belangen veilig te stellen en fraude zoveel mogelijk uit te bannen, had de stad tal van drempels ingebouwd. De wijn die Brugge binnenkwam, passeerde een hele reeks schakels, vooraleer op de tafel van de verbruiker te belanden.

4 1 penning groot = 3 ingelschen = 24 miten.

5 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1487-88, f. 27r. *Item van Pieter van Nederberch, coopman van Cuelnen, bij submissien ter camere ter causen van dat hij hier binder stede ghebrocht hadde wijnen ghewassen int land van Namen ende die verassijst voor Rijsche winen...*

6 J. CRAEYBECKX, 'De wijnvaart tussen West-Frankrijk en de Nederlanden. Het ontstaan van het zeerecht van Oleron en Damme', in: *Van Rank tot Drank*, Brussel, 1990, p. 141-142.

7 J.-P. DEVROEY, 'De noordelijke routes van de champagnewijnen (XIIIe-XVIe eeuw)', in: *Van Rank tot Drank*, p. 147-149.

8 A. VANDEWALLE, 'De ambachten betrokken bij de wijnhandel in de late middeleeuwen. Een voorbeeld Brugge', in: *Van Rank tot Drank*, p. 196. Zie ook: A. VANDEWALLE, 'De stadsofficiën van Brugge: openbaar ambt of commercie XVde-XVIIde eeuw', in: G. MACOURS (red.), *Cornua legum: Actes des journées internationales d'histoire du droit et des institutions 1986*, Antwerpen, 1987, pp. 217-225; A. VANDEWALLE, 'Accijswezen in vervoersgezelschappen met betrekking tot de dranken in Brugge in de 14de en 15de eeuw', in: N. JÖRN, W. PARAVICINI en H. WERNICKE (red.), *Hansekaufleute in Brügge, 4. Beiträge der Internationalen Tagung in Brügge April 1996*, Frankfurt, 2000, p. 172 e.v.

Het lossen van de schepen of van de karren, was in exclusiviteit toevertrouwd aan de wijnschroders. Zij zorgden ervoor dat de wijn terechtkwam in de kelder van de koper. Pas nadat de wijnspuwer de wijn had voorgeproefd, mocht de wijntapper het vat beginnen en kon de verkoop aan het grote publiek starten.⁹ De wijn werd niet in standaardtonnen aangevoerd. Teneinde de wijnaccijs te kunnen berekenen, werd de inhoud van de diverse tonnen officieel gemeten. Die zeer complexe oefening in wiskunde, het zogenaamde 'vergieren', behoorde tot de verantwoordelijkheid van de broeders van het Sint-Janshospitaal.¹⁰

Wat de stad Brugge betreft, is er weinig cijfermateriaal gepubliceerd over de hoeveelheid en/of het verbruik van wijn in de late 15de eeuw. Jan Craeybeckx stelde dat er in het jaar 1420 ongeveer 100 liter wijn per hoofd van de bevolking werd geconsumeerd. In 1532 zou dit zijn teruggezakt tot 20 liter.¹¹ Honderd liter wijn per hoofd is algemeen veel, zeker als men bedenkt dat dit ongeveer een kwart boven het huidige gemiddelde verbruik van Frankrijk, het wijnland bij uitstek, komt. Dan spreken we bovendien over de middeleeuwen, met hun trage verkeersstroom en beperkte technische hulpmiddelen.

WIJNVERBRUIK IN BRUGGE ANNO 1483-84

Op alle wijn die Brugge binnenkwam, werd er door de stad accijs geheven, te betalen door de koper. Zoals gebruikelijk was in die tijd, werd het recht om de wijnaccijs te innen verkocht aan de hoogste bieder via een openbare aanbesteding.¹² Dit had voor de stad als voordeel dat men bij het beleid kon steunen op een vast inkomen. De speculant moest er dus voor zorgen de wijnaanvoer van het komende jaar zo correct mogelijk in te schatten. Bij het

- 9 A. VANDEWALLE, 'De ambachten', p.196. Zie ook A. VANDEWALLE, 'Accijswezen', p. 172.
- 10 A. VANDEWALLE, 'De ambachten', p. 193-194. Zie ook M. DE JONGHE e.a., *Wijn meten in Damme: 600 jaar vergierrecht. Tentoonstelling: 19 oktober-23 november 1997*, Damme, 1997.
- 11 J. CRAEYBECKX, *Un grand commerce*, p. 8-10.
- 12 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1479-80, f. 28r. en andere.

bieden diende hij immers onder de verwachte accijnsopbrengst te blijven om winst te maken. Die manier van accijnsinning laat niet toe de werkelijke hoeveelheid wijn die Brugge werd binnengebracht, te berekenen. In de stadsrekeningen staat in zo'n geval immers niet het bedrag dat de wijnnaccijns heeft opgebracht, maar de som die de inlegger betaald heeft om die accijns te mogen innen. In de zeer woelige periode die Brugge doormaakte aan het einde van de 15de eeuw, werd dit mechanisme geregeld doorbroken. Blijkbaar werden de speculanten in bepaalde jaren door de troebele tijden en de labiele economische situatie zodanig afgeschrikt, dat er geen gegadigden opdoken om de accijnzen te innen. Of misschien was de stad wel bereid financieel risico te nemen om de mogelijke meeropbrengst zelf te kunnen houden. Het is een feit dat in de besproken periode de inning van de wijnnaccijns gedurende meerdere jaren rechtstreeks door de stadsontvangers gebeurde.¹³ In die gevallen staat in de stadsrekening wel degelijk de reële opbrengst van de wijnnaccijns ingeschreven.

Daarmee zijn zeker niet alle problemen van de baan. In de stadsrekening vindt men immers alleen het totaalbedrag aan ontvangen wijnnaccijnzen. Er dient alsnog een verband gezocht te worden tussen dit globale bedrag aan accijns en de hoeveelheid aangevoerde wijn.

De stadsontvanger of zijn klerk deed ieder kwartaal, samen met de vergierder, de ronde van de kelders van diegenen die wijn ingeslagen hadden, om de hoeveelheden te registreren en de verschuldigde accijns vast te stellen.¹⁴ Enkele van die trimestriële 'cahiers' zijn bewaard gebleven. Alleen voor het boekjaar 1483-84 bestaan ze

13 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1478-79, f. 29v. *Ontfaen vander wijnnassize van 1 september 1478 tot den laetsten daghe van ougst 1479 ghegadert door Janne de Blasere een van de zes ghecommitteerden...*

14 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1496-97, f. 23r., in de marge: *Bij affermacie vanden tresoriers ende den tweeen scepenen gheordonneert te huerliedder hulpe. Die affermeren te vier waerften binnen desen jaere ommeghegaen thebbene metten ghecommitteerden ten huuse vanden tappers ende andre die wijn in gheleit hebben omme te enregistreerne huerliedder slete van elken saisoene*; Stadsrekening 1476-77, f. 17v., onder de rubriek wijnnaccijns: *Item den broeder van Sint-Janshuus voor zijn sallaris vanden ommeganghe 18 s.*

nog alle vier. Voor dat jaar krijgt men dan ook een volledig én zeer nauwkeurig overzicht van de relatie tussen de hoeveelheid wijn die door de inwoners van Brugge werd gekocht, en de som aan accijns die daarop betaald werd.¹⁵ De scribent heeft de naam van de aankoper van de wijn, de wijnsoort en het verschuldigde bedrag aan accijnzen, genoteerd. In die tijd maakte men in Brugge onderscheid tussen drie categorieën wijn, al dan niet met een verschillende aanslagvoet. De accijnzen hielden rekening met rijnwijn, kortwijn en heetwijn. In het boekjaar 1483-84 werd dubbele accijns geheven. Dit betekende dat zowel de korte als de hete wijn getaxeed werden met 1 d gr./stooop. Omdat er geen verschil in aanslagvoet bestond, heeft de ontvanger in zijn verslag van dat jaar dan ook geen differentiatie tussen beide soorten gemaakt. Voor de rijnwijn werd slechts een halve penning of 12 miten gr./stooop accijns geheven. Hierbij komt dan nog dat de taverniers van de Duitse Hanze slechts 8 miten belasting op de rijnwijn betaalden.

In het boekjaar 1483-84 werd de wijnaccijns geïnd door de stadsontvangers Anthuenis Labe en Boudin van Doorne.¹⁶ De bruto-ontvangst beliep 3664 £ 5 s 6 d gr. Nadien werden een aantal posten afgetrokken, zoals de onkosten gemaakt bij de inning zelf en de gedeeltelijke vrijstelling die de Brugse kloosters, enkele vreemdelingen en heren genoten. Dit laatste speelt voor onze berekening geen rol, aangezien hun verbruik, zowel wat betreft hoeveelheid als accijns, in de globale som vervat zit en pas nadien afgetrokken werd.

De inhoudsmaten die in Brugge gehanteerd werden bij het omslaan van de accijns

Wil men de wijnaccijnsdossiers correct kunnen interpreteren, dan is het absoluut nodig inzicht te hebben in de inhoudsmaten waarmee toen in Brugge bij het omslaan van de accijns gewerkt werd. De wijn kwam van zowat overal. Waarschijnlijk waren de recipiënten waarin hij verpakt was, even verscheiden als de streken van herkomst zelf. De moeilijke taak van de vergierder bestond er dan

15 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 240: Wijnaccijnsdossiers, registers 1483-84.

16 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1483-84, f. 28r.

ook in om de inhoud van al die verschillende tonnen, zowel wat betreft de vorm als de grootte, te meten en om te rekenen naar gestandaardiseerde inhoudsmaten. Dit waren rekenmaten die met geen enkele concreet bestaande ton overeenkwamen. De accijns werd door het stadsbestuur vastgesteld per stoop. Daarom zullen we alle hoeveelheden eveneens uitdrukken in Brugse stoop. Omgerekend naar het decimaal systeem had een Brugse stoop een inhoud van 2,1872 liter.¹⁷ In de accijnskohieren komen de volgende rekeneenheden als inhoudsmaat voor. De roede, het vat en het zester. 1 roede = 2 vaten = 44 zesteren = 720 stopen of 1574,78 liter. Het zester omrekenen naar stopen komt niet precies uit en geeft afgerond tot op een honderdste 16,36 stopen.

In 1483-84 werden er 498 wijnaankopen in Brugse kelders geregistreerd met het volgende resultaat.¹⁸

Wijnaccijnsdossiers 1483-84

TABEL 1 1483: SEPTEMBER-OKTOBER-NOVEMBER

	Stopen	Accijns (in penningen gr.)
Rijnwijn	138.614,52	75.980
Andere wijn	122.659,76	122.765
Totaal	261.274,28	198.745

TABEL 2 1483-84: DECEMBER-JANUARI-FEBRUARI

	Stopen	Accijns (in penningen gr.)
Rijnwijn	111.025,64	50.760,5
Andere wijn	131.921,2	132.330
Totaal	242.946,84	183.090,5

17 P. VANDEWALLE, *Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg*, Oostende 1984, p. 50.

18 We hebben alle 498 aankopen omgerekend naar, respectievelijk, stopen en penningen groten. Het afronden bij het omrekenen van de zester geeft een kleine verkenning, alhoewel er soms rekenfouten in het verslag van de ontvanger zelf mee verantwoordelijk zijn voor het verschil.

TABEL 3 1484: MAART-APRIL-MEI

	Stopen	Accijns (in penningen gr.)
Rijnwijn	101.486	44.659,5
Andere wijn	141.919,08	142.199
Totaal	243.405,08	186.858,5

TABEL 4 1484: JUNI-JULI-AUGUSTUS

	Stopen	Accijns (in penningen gr.)
Rijnwijn	126.971,34	56.162
Andere wijn	204.932,44	205.336
Totaal	331.903,78	261.498

TABEL 5 DE COËFFICIËNT VAN DE RELATIE TUSSEN ACCIJNS EN HOEVEELHEID WIJN

Periode	Coëfficiënt
1483: september-oktober-november	0,761
1483-84: december-januari-februari	0,754
1484: maart-april-mei	0,768
1484: juni-juli-augustus	0,788

De gemiddelde coëfficiënt op jaarbasis bedraagt dus 0,769.

Er werden tijdens het boekjaar 1483-84 in de Brugse kelders in totaal 1.079.529,98 stopen wijn gestockeerd. Dit was goed voor een accijnsontvangst van 830.192 d gr. De stoop werd dus gemiddeld tegen 0,769 d gr. belast. De financiële neerslag van die vier registers vindt men natuurlijk terug in de stadsrekening van dat jaar. De informatie aldaar maakt een verdere verfijning van de gegevens mogelijk. De stedelijke boekhouder schreef in de stadsrekening een bruto-ontvangst aan wijnaaccijns in van 3664 £ 5 s 6 d (879.426 d gr).¹⁹ Dit is 205 £ 2 s 10 d gr. (49.234 d gr.) méér dan via de kohieren werd verzameld. Dit verschil is afkomstig van wijn

19 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1483-84, f. 28 r.

die in transit Brugge binnenkwam.²⁰ Er zijn in het Brugse stadsarchief eveneens dossiers bewaard, weliswaar voor andere jaren, waarin via Brugse wijntaverniers naar om zo te zeggen alle steden en dorpjes van het Brugse Vrije wijn werd doorverkocht.²¹ Daarop werd wel Brugse accijns betaald, maar vermits die wijn niet in de kelders van de taverniers terecht kwam, staat het bedrag logischerwijs niet in de vier aangehaalde registers genoteerd. Dit komt erop neer dat aan de inwoners van de 'smalle' steden en van het platteland in de brede omtrek rond Brugge, een hoeveelheid wijn werd doorverkocht van 64.023,4 stopen of 5,93 % van wat in de stad zelf werd omgezet of nog 5,6 % van de totale wijnaanvoer in Brugge dat jaar.

In 1483-84 werden in de stad 1.079.529,9 stopen wijn geconsumeerd. Dit komt, bij een bevolkingsaantal van omstreeks 42.000 zielen, neer op 25,70 stopen of 56,21 liter per hoofd van de bevolking.²² Men maakte in dat jaar geen onderscheid tussen korte en hete wijn. De hoeveelheid rijnwijn bedroeg 44,28 % van het totale Brugse wijnverbruik. Van die rijnwijn namen de Hanzeaten-taverniers 33,05 % voor hun rekening. Zij waren dus uiteindelijk goed voor een omzet van 14,63 % van de totale hoeveelheid wijn die in Brugge dat jaar werd geconsumeerd.

AANVOER EN CONSUMPTIE VAN WIJN IN BRUGGE TIJDENS HET LAATSTE KWART VAN DE 15DE EEUW

Voor het boekjaar 1483-84 beschikken we over zeer volledige én nauwkeurige cijfers om de wijnconsumptie in Brugge te berekenen. Voor andere jaren zijn er alleen maar losse trimestriële wijnaccijnsdossiers bewaard. Om van daaruit tot resultaten te komen, moet men enkele variabelen inschakelen.

20 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1420-21, f. 6v. *Item Joosse Fueytin ter speye den wiin die menre inbrijnct ende ute voert over zijn salaris 12 s.* en *Item zekere personen wachtende te andere poorten vander stede den wiin die menre inbrijnct ende ute voert in hoofscheden 14 s gr.*

21 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 239: Wijnaccijnsdossiers, register 1487-88, *passim*.

22 A. JANSSENS, 'Het Brugse bevolkingsaantal in 1477', in: *Van Middeleeuwen tot heden, bladeren door Brugse kunst en geschiedenis*, Brugge 1983, p. 29-35.

- Om de stap van accijnsontvangsten naar globale wijnaanvoer te zetten, moet men gemiddelde coëfficiënten gebruiken. Voor het jaar 1483-84 kan men vaststellen dat de afwijking van de trimestriële coëfficiënten ten overstaan van het gemiddelde, maximaal 2,3 % bedraagt.

- De verhouding tussen de omzet van rijnwijn door de taverniers van de Hanze en de anderen, is eveneens een variabel gegeven. Het volume aan rijnwijn was kleiner dan de helft van de totale omzet. De Hanzetaverniers zetten in 1483-84 een derde van alle rijnwijn om. Een verandering in die verhouding brengt een verschuiving teweeg van 4 miten per stoop of, anders gezegd, een derde van de accijns. Dit betekent dat wanneer men al die gegevens samenlegt, er minstens een verschuiving van 18 % in de omzet van rijnwijn, in het voor- of nadeel van de Hanzetaverniers, moet plaatsvinden om de totale ontvangst aan wijnaccijns met 1 % te beïnvloeden.

- Als men het wijnverbruik binnen de stad wil distilleren uit de globale wijnaanvoer, dan moet de transitwijn afgetrokken worden. In 1483-84 was 5,6 % van de totale hoeveelheid wijn die in de stad werd binnengebracht, in transit. Die wijn vond zijn weg naar min of meer vaste afnemers in de wijde omtrek van de stad.²³ De wijnaanvoer naar Brugge zelf was soms onderhevig aan grote schommelingen. Als men voor de berekening van de hoeveelheid wijn in transit een percentage van de totale invoer zou nemen, dan worden die volumebewegingen in de aanvoer rechtstreeks overgezet. Het heeft er echter alle schijn van dat de groep wijnafnemers buiten de stad veel stabiel was dan de schommelingen in de wijnaanvoer. Daarom zal de foutmarge ongetwijfeld kleiner zijn, wanneer men een vast volume wijntransit uit het jaar 1483-84 gebruikt, veeleer dan het percentage van 5,6 % van de totale aanvoer van wijn in dat jaar. Het effect van die variabele op het geheel is moeilijker in te schatten dan de vorige. Maar zelfs bij een verdubbeling of halvering van het volume aan transitwijn, wat meer dan onwaarschijnlijk is, ontstaat er een maximale speling van ongeveer 5 %.

23 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 239: Wijnaccijnsdossiers, register 1487-88 e.a.

De afwijking die alle variabelen samen uiteindelijk teweegbrengen, zal aanvaardbaar blijven. De kans is trouwens bijzonder groot dat ze elkaar gedeeltelijk onderling opheffen wanneer ze in tegen-gestelde richtingen werken. Feit is dat de resultaten die op die manier verkregen worden, slechts een orde van grootte aanduiden en zeker niet, zoals voor het jaar 1483-84, exacte cijfers weergeven.

Overzicht van de wijnaanvoer in Brugge (laatste kwart 15de eeuw)

In het boekjaar 1476-77 werd de wijnaccijns getaxeerd aan *dobbele assijze*. Dit betekent dat de aanslagvoet voor kortwijn en heetwijn 1 d gr./stoop bedroeg en voor rijnwijn 0,5 d gr./stoop. In de stadsrekening werden 3234 £ 15 s gr. (776.340 d gr.) als ontvangst geboekt.²⁴ De coëfficiënt hier van toepassing bij omrekening van de ontvangsten naar de hoeveelheid corresponderende wijn, is 0,769. Dit is de gemiddelde coëfficiënt uit de wijnaccijnsdossiers van het jaar 1483-84, die volgens dezelfde aanslagvoet werden omgeslagen. Zodoende werden er in 1476-77 in de stad Brugge in totaal 1.009.544,86 stopen ingevoerd waarvan, na aftrek van de transitwijn, 945.521,4 stopen in de stad werden geconsumeerd. Met een bevolkingscijfer van 42.000 inwoners betekent dit een gemiddeld verbruik per hoofd van 22,51 stopen of 49,07 liter.²⁵ In de overzichtstabel hieronder worden de jaren waarin dezelfde aanslagvoet van toepassing is, op een soortgelijke manier berekend.

In 1486-87 kwam er verandering. De aanslagvoet werd aangepast. Kortwijn werd belast met 1 d/stoop en de heetwijn met 2 d/stoop. Om in dit geval de omrekeningscoëfficiënt te berekenen, kan men terugvallen op enkele trimestriële accijnsdossiers.

24 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1476-77, f. 17v. In iedere stadsrekening is er een uitvoerige rubriek 'wijnassize'. Om het notenapparaat niet nodeloos zwaar te maken, zullen we de verwijzingen naar die rubrieken in dit overzicht niet meer herhalen.

25 A. JANSSENS, 'Het Brugse bevolkingsaantal', p. 32.

TABEL 6 1485-86: DECEMBER-JANUARI-FEBRUARI

	Stopen	Accijns (in penningen gr.)
Kort (1 d/stoop)	84.082,9	84.412
Heet (2 d/stoop)	27.849,92	56.012
Rijn (0,5 d/stoop)	107.982,84	43.483 ²⁶

In totaal werden er in de aangehaalde periode 219.915,66 stopen gedeclareerd, goed voor 183.907 d gr. accijns. De gemiddelde aanslagvoet komt dus uit op een coëfficiënt van 0,836.

TABEL 7 1494: MAART-APRIL-MEI

	Stopen	Accijns (in penningen gr.)
Kort (1 d/stoop)	84.410,26	84.343
Heet (2 d/stoop)	12.026,6	24.204
Rijn (0,5 d/stoop)	61.051,96	23.021,5 ²⁷

Totaal 157.488,82 stopen / accijns 131.568,5 d gr. / gemiddelde aanslagvoet 0,835

TABEL 8 1494: SEPTEMBER-OKTOBER-NOVEMBER

	Stopen	Accijns (in penningen gr.)
Kort (1 d/stoop)	63.800,5	63.821
Heet (2 d/stoop)	12.528,6	25.158
Rijn (0,5 d/stoop)	64.373	24.826 ²⁸

Totaal 140.701,5 stopen / accijns 113.805 d gr. / gemiddelde aanslagvoet 0,808

Dit levert een gemiddelde coëfficiënt van 0,826 op, waarmee de be-

26 BRUGGE, *Stadsarchieff*, Oud Archief, Reeks 240: Wijnaccijnsdossiers, register december-februari 1485-86.

27 BRUGGE, *Stadsarchieff*, Oud Archief, Reeks 240: Wijnaccijnsdossiers, register maart-mei 1494.

28 BRUGGE, *Stadsarchieff*, Oud Archief, Reeks 240: Wijnaccijnsdossiers, register september-november 1493.

rekening voor zowel het jaar 1486-87 als 1487-88, werd uitgevoerd.

In 1492-93 is men teruggekeerd naar de vroegere taxatie met kortwijn 1 d/stoop en heetwijn ook 1 d/stoop.

Het is hier het geschikte moment om het cijfer van 100 liter per hoofd, dat in Brugge in het jaar 1420 zou geconsumeerd zijn, even opnieuw te bekijken.²⁹ Die bewering dateert reeds van in de jaren vijftig van de vorige eeuw, maar blijft door de literatuur zwerfen als een soort oriëntatiepunt. Een eerste opmerking betreft het bevolkingscijfer waarmee destijds gewerkt werd, namelijk 35.000 inwoners. Ruim 15 jaar later toonde W. Prevenier aan dat er in Brugge in 1338-1340 ongeveer 42.000 inwoners waren.³⁰ We hebben zelf kunnen berekenen dat in 1477 dit aantal nog steeds nagenoeg ongewijzigd was gebleven.³¹ Men mag dus met een grote waarschijnlijkheid aannemen dat dit ook zo was voor de tussenliggende jaren 1420 en 1421. Anderzijds blijft ook de berekeningsmethode in de publicatie uit 1958, die 100 liter per hoofd als uitkomst opleverde, veeleer wazig.³² Laten we met de kennis van de hierboven aangehaalde elementen de berekening nog eens overdoen.

In de boekjaren 1420-21 en 1421-22 gebeurde de ontvangst van de wijnaccijns rechtstreeks door de stadsontvangers.³³ Zij hebben de opbrengst van hun vier trimestriële inningen in de stadsrekening ingeschreven. De aanslagvoet bedroeg toen een halve penning per stoop voor alle soorten wijn. Alleen de wijntaverniers van de Duitse Hanze hoefden op de rijnwijn slechts 8 miten te betalen.

29 J. CRAEYBECKX, *Un grand commerce*, p. 8-10.

30 W. PREVENIER, 'Bevolkingscijfers en professionele structuren van Gent en Brugge in de 14de eeuw', in: *Album Charles Verlinden*, Gent, 1975, p. 279-285.

31 A. JANSSENS, 'Het bevolkingsaantal', p. 32.

32 J. CRAEYBECKX, *Un grand commerce*, p. 9. Hij rekent voor een Brugse stoop 2,45 liter i.p.v. 2,18 liter.

33 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1420-21, f. gr. en 1421-22, f. 8r.

TABEL 9 ONTVANGSTEN VAN DE WIJNACCIJNZEN IN HET BOEKJAAR 1420-21³⁴

	Ontvangsten	Omzetting in penningen gr.
1ste trimester	622 £ 7 s 6 d	149.370
2de trimester	672 £ 8 s 5 d	161.479
3de trimester	748 £ 8 s 5 d	179.621
4de trimester	731 £ 11 s 11 d	175.583

In dat jaar werd dus in totaal 666.053 d gr. accijns geïnd. Laten we dezelfde verhouding aanhouden tussen de Hanzetaverniers en de Brugse poorters aan de ene kant, en anderzijds een gelijke hoeveelheid transitwijn zoals in het jaar 1483-84. Dit waren uiteraard geen vaste gegevens, maar hun beïnvloeding van het eindresultaat is uiteindelijk maar marginaal.³⁵

De omzet van de Hanzeaten ($666.053 \times 13,84\%$) = 92.181,73 : 0,33 = 279.338,57 stopen.

De omzet van de anderen ($666.053 \times 86,16\%$) = 573.871,26 : 0,5 = 1.147.742,5 stopen.

Er werden dus bruto 1.427.081 stopen wijn aangevoerd. Hiervan moet de transitwijn afgetrokken worden, zodat er uiteindelijk 1.363.057,6 stopen in Brugge werden verbruikt. Dit komt dus neer op 32,45 stopen of 70,74 liter per hoofd van de bevolking.

Een zelfde berekeningswijze voor het jaar 1421-22 levert het volgende resultaat. Er werden bruto 1.097.805,14 stopen aangevoerd. Daarvan bleven er 1.033.781,7 in Brugge, goed voor een verbruik van 24,61 stopen of 53,65 liter per hoofd van de bevolking.³⁶

34 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1420-21, f. 9r. en volgende.

35 Wij hebben de simulatie gemaakt waarbij de Hanzetaverniers 20 % van de totale wijnaanvoer verkocht zouden hebben. Dit betekent dat zij dan meer dan de helft van alle rijnwijn zouden gesleten hebben, wat weinig waarschijnlijk is. Zelfs dit extreme voorbeeld zorgt enkel voor een verschuiving van 2,96 %.

36 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1421-22, f. 8r. en volgende. J. CRAEYBECKX, *Un commerce*, p. 10, komt uit op 75 liter per hoofd.

TABEL 10 DE WIJNAANVOER IN BRUGGE (LAATSTE KWART VAN DE 15DE EEUW)

Jaar	Ontvangen accijs in pennin- gen groot ³⁷	Wijninvoer in Brugge (stopen)	Wijnconsump- tie in Brugge (stopen)	Wijn- consumptie in Brugge (liter/ hoofd)
1420-21	666.053	1.427.081	1.363.057,6	70,74
1421-22	512.600	1.097.805,14	1.033.781,7	53,65
1476-77	776.340	1.009.544,86	945.521,46	49,08
1477-78	657.828	854.322,07	791.409,63	41,08
1478-79	825.416	1.073.362,81	1.009.339,41	52,39
1479-80	⁻³⁸			
1480-81	1.090.552 ³⁹	1.418.143,04	1.354.119,64	70,29
1481-82	931.771	1.211.665,8	1.147.642,4	59,57
1482-83	729.903	949.158,65	885.135,25	45,94
1483-84	879.426	1.143.596,88	1.070.573,48	56,04
1484-85	1.092.152	1.420.223,67	1.356.200,27	70,39
1485-86	⁻⁴⁰			
1486-87	922.023	1.102.898,33	1.038.874,93	54,62
1487-88	684.073,5	818.269,74	754.246,34	39,66
1492-93	550.265	669.422,14	605.398,74	31,42

Voor de soms niet geringe schommelingen in de hoeveelheden wijn die Brugge bereikten, kunnen meerdere verklaringen bestaan. In eerste instantie is er natuurlijk de productie van de druiven zelf. Dit basisproduct heeft periodiek af te rekenen met misoogsten. Maar de oorzaak kan ook bij het transport hebben gelegen. Dit is mogelijk de verklaring voor prijsstijgingen die zich

37 Op basis van de bedragen opgetekend in de respectieve stadsrekeningen.

38 De inning werd verpacht.

39 De eerste maand werd verpacht. Het resultaat werd bekomen door de overige 11 maanden om te rekenen naar een volledig jaar.

40 Na het eerste trimester werd de aanslagvoet drastisch verhoogd. Daardoor is het onmogelijk om de overstap van totale ontvangsten naar hoeveelheid wijn op jaarbasis te maken.

soms tijdens de wintermaanden voordeden. Ook de oorlogssituatie zal ongetwijfeld bij momenten als een hinderende factor bij het transport meegespeeld hebben.

Consumptie van de wijn in Brugge (laatste kwart 15de eeuw)

Er bestond natuurlijk geen eenheidsprijs voor wijn. Men hield, toen zoals nu, rekening met verschillen in herkomst en kwaliteit.⁴¹ Toch lijkt het erop dat de differentiatie toen kleiner was dan vandaag de dag. Om de prijs van de wijn aan de verbruiker in detailhandel te achterhalen, is er voor de periode 1485-1493 een bron van de eerste orde beschikbaar. Voor die jaren zijn de detailkohieren van de uitgaven die de stad Brugge heeft gedaan voor presentwijn, bewaard. De stadsontvanger noteerde, dag per dag, wie wijn had gekregen, hoeveel, in welke taverne de wijn werd gehaald en de prijs die ervoor betaald werd.⁴² Het stadsbestuur kocht zijn presentwijn bij een relatief klein aantal taverniers. Opvallend daarbij is dat binnen die beperkte groep, alle taverniers van de Duitse Hanze aanwezig waren. Bij controle van de beschikbare dossiers van de wijnaaccijns konden we vaststellen dat twee van die Hanzeaten uitsluitend rijnwijn hadden ingedaan. Zodoende was het mogelijk in bepaalde registers van de presentwijnen van de stad Brugge het onderscheid te maken tussen de prijzen voor rijnwijn en die voor de andere wijnen. De rijnwijn was traditioneel iets goedkoper. Het verschil in accijns was natuurlijk een niet te onderschatten voordeel bij de prijsbepaling. De gegevens over wijnprijzen die uit andere bronnen dan de presentwijnen komen, corrigeren dan weer de (verkeerde) indruk, als zou er in Brugge slechts een drietal prijscategorieën, gekoppeld aan de grote wijnindeling, hebben bestaan.⁴³ De wijnprijs lag, objectief bekeken, zeer hoog. Dit komt in het juiste perspectief te staan, als men een vergelijking maakt met die andere populaire drank, het bier. In

41 Nieuwe wijn was duurder dan oudere wijn. BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 385: Sint-Jorisgilde, rekening 1497-98, f. 103r. *Item II stooopen oud wijns 12 gr. Item II stooopen nieuw wijns 16 gr.*

42 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 277: Registers van de presentwijnen, passim.

43 Zie Bijlage II.

1486 kostte een stoop *dobbel bier* (en dit was al duurder dan het gewone Brugse kuitbier) 1,66 d gr.⁴⁴ Op datzelfde ogenblik moest men voor de 'goedkope' rijnwijn 8 d gr. per stoop neertellen.⁴⁵ De prijschommelingen werden natuurlijk beïnvloed door het traditionele spel van vraag en aanbod.

De gevonden resultaten voor het laatste kwart van de 15de eeuw bevestigen de eerdere vermoedens door Jan Craeybeckx gepubliceerd, zij het in een enigszins afgezwakte vorm. De wijnconsumptie in Brugge was bijzonder hoog. In doorsnee lag het verbruik boven 40 liter per hoofd van de bevolking en piekte met 70 liter. Zo'n gemiddelde heeft natuurlijk zijn nut, omdat het de mogelijkheid biedt objectieve cijfers met elkaar te vergelijken. Anderzijds geeft dit soort benadering nog altijd geen uitsluitsel over wie nu eigenlijk concreet de wijndrinkers waren in Brugge.

Men kan in ieder geval met zekerheid stellen dat de doorsnee ambachtshui, zowel de meesters als de werknemers, geen geregelde wijndrinkers waren. De verklaring hiervoor is van puur financieel-economische aard. Het maximumdagloon in het bouwvak lag in de bewuste periode tussen 6 d gr./werkdag voor de werknemers en 12 d gr. voor de meesters.⁴⁶ Dit kwam voor de geschoolde ambachtsman-werknemer neer op een inkomen per kalenderdag van maximaal 3 d 21 miten en de meester verdiende dan 7 d 18 miten.⁴⁷ De prijzen voor een stoop wijn bedroegen soms meer dan het dubbele van een dagloon. De grote meerderheid van de Brugse bevolking dronk dus nooit of slechts bij heel speciale gelegenheden wijn. Ook hier dient men echter op te letten niet in de val te

44 In 1480 kostte een stoop Brugse kuit slechts 1 d/stoop. BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 385: Sint-Jorisgilde, rekening 1480-81, f. 9r.

45 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 385: Sint-Jorisgilde, rekening 1486-87, f. 35r.

46 E. SCHOLLIERS, 'Lonen te Brugge en in het Brugse Vrije (XVe-XVIIIe eeuw)', in: C. VERLINDEN, *Dokumenten voor de Geschiedenis van Prijzen en Lonen in Vlaanderen en Brabant*, Deel II A, Brugge, 1965, p. 94-95. Zie ook: J.P. SOSSON, *Les travaux public de la ville de Bruges XIVe-XVe siècles. Les matériaux. Les hommes*, S.I., 1977, p. 225-227.

47 A. JANSSENS, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de lonen. Het jaarloon van de Brugse metselaars, 1476-1487', in: *Brugs Ommeland*, 47 (2007), p. 217.

trappen van een foutieve veralgemening. Wat te denken bijvoorbeeld van ambachtslui die, wanneer de gelegenheid zich voordeed, een officie van wijnschroder konden kopen voor het gigantische bedrag van 125 £ gr. of het equivalent van meer dan tien jaarlonen van een meester-ambachtsman bij volledige werkgelegenheid.⁴⁸ Het lijkt geen twijfel dat personen die over dergelijke kapitalen beschikten, zich waarschijnlijk ook wel nu en dan een kruik wijn konden permitteren. Toch mag men in het algemeen stellen dat de modale ambachtsman en neringdoener de financiële drempel van wijnconsumptie niet aankonden.

In de registers van de accijnsontvanger van 1483-84 staan 252 verschillende namen van personen of instellingen (kloosters bijvoorbeeld) die wijn in hun kelders ingeslagen hebben in dat jaar. De aankoop van gigantische hoeveelheden verraadt de voortverkoper, met name de wijntavernier. Er zijn evenwel ook bescheidener aankopen geregistreerd. Die relatief kleine hoeveelheden staan op naam van een veertigtal Brugse poorters, die men gemakkelijk kan identificeren als leden van de financiële bovenlaag van de stad. Een voorbeeld dat als typerend kan bestempeld worden, is dit van Willem Moreel. Willem is een bekende Bruggeling. Memling heeft tweemaal zijn portret geschilderd. Onderzoek heeft uitgewezen dat hij als grootgrondbezitter, leenhouder, bankier, verkoper van koloniale producten en politicus, een van de rijkste mannen van de stad was.⁴⁹ Hij was trouwens in het bewuste jaar 1483-84 burgemeester van schepenen en dus de eerste burger.⁵⁰ Willem heeft in dat jaar 180 stopen wijn in zijn kelder opgeslagen.⁵¹ Dit komt overeen met ongeveer 1 liter wijn per dag. Dit wijst al bij al op een zeer bescheiden wijnverbruik. Tegen een gemiddelde wijnprijs

48 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1489-90, f. 35v. *Jan Pauwels de backere koopt een scooroye jeghens de voorseide stede 125 £ ... Jacop Cruudschaert de backere coopt een scooderoye 124 £ ...*

49 A. JANSSENS, 'Willem Moreel en Hans Memling. Bijdrage tot het onderzoek naar de schilderijen van Memling in opdracht van de familie Moreel', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 140 (2003), p. 66-110.

50 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 114: Wetsvernieuwingen 1468-1501, f. 134v.

51 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 240: Wijnaccijnsdossiers, registers 1483-84.

die dat jaar met 5,5 d gr./stooop aan de lage kant was, betekende dit nog altijd een uitgave van 990 d gr. Dit was het inkomen dat een ambachtsman-werknemer in 255 kalenderdagen of ongeveer 8,5 maanden, verdiende. Men mag natuurlijk niet uit het oog verliezen dat Willem daarnaast, door zijn functie als burgemeester, nogal wat wijn dronk op stadskosten. Naast die beperkte groep rijke Bruggelingen, zijn ook de vreemdelingen, voornamelijk van Spaanse, Italiaanse of Franse origine, nadrukkelijk aanwezig in de accijnsregisters. Zij vormen 18,25 % van diegenen die wijn in hun kelder hebben ingeslagen. Dit zijn kooplui die, vanuit hun thuisland, een op wijn georiënteerde drankcultuur hadden. Zij hebben hoeveelheden aangekocht die de persoonlijke consumptie soms ver te boven gaan. Wanneer Benigne Casini 1767,2 stopen in zijn kelder opslaat, dan is het moeilijk aan te nemen dat hij die 3712 liter of, omgerekend naar de huidige maateenheden 4948 flessen, alleen of zelfs met de hulp van zijn familie heeft opgedronken. Waarschijnlijk hebben we hier te maken met individuen die de wijnaankoop van een of ander collectief, bijvoorbeeld een handelsnatie, in hun eigen kelder opslaan.

De Brugse clerus genoot vrijstelling van wijnaccijs. Omdat men met dit soort consumenten nooit helemaal zeker was waar men zou uitkomen, was een plafond ingebouwd. Maar zelfs niet-tegenstaande die handicap, liet de Brugse clerus zich kennen als verbruikers van substantiële hoeveelheden wijn. Zo weten we dat het aantal kanunniken van het Sint-Donaaskapittel in die periode schommelde tussen 46 en 50.⁵² Zij kregen jaarlijks voor 17.280 stopen wijn vrijstelling van accijns. Dit komt neer op ongeveer 1 stooop (= 3 flessen) wijn per persoon, per dag.

De grootste hoeveelheden wijn werden aangekocht door wijntaverniers. De recordhouder in 1483-84 is de Hanzeaat Jan van Merle die maar liefst 92.748 stopen of ongeveer 200.000 liter heeft omgezet.

52 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1476-77, f. 18v. Zie ook stadsrekening 1467-68, f. 6r.

De wijntavernier, en zeker de Hanzeaat, moet men in die tijd veel-
eer zien als grossier dan als detailhandelaar in wijn. Zonder dat er
cijfermateriaal op tafel gelegd kan worden, zijn er toch heel wat
aanwijzingen dat een groot deel van het cliënteel de wijn niet ter
plaatse opdronk, maar deze integendeel in de taverne kwam afha-
len om elders te verbruiken.

Wijn was een luxeproduct en werd dan ook frequent als ge-
schenkartikel gebruikt. Telkens als een lid van de hertogelijke fa-
milie in de stad aankwam, bedacht het stadsbestuur hem of haar
met een hoeveelheid wijn.⁵³ Toen Maximiliaan, als triomfator na
de eerste opstand, op 22 juni 1485 de stad opnieuw binnenkwam,
ontving hij van het stadsbestuur als welkomstgeschenk een kwart-
teel wijn of ongeveer 98 stopen.⁵⁴ De vorsten hadden trouwens de
gewoonte om tijdens de omzwervingen door hun erflanden, een
voorraad wijn mee te nemen.⁵⁵ Maar ook mindere goden werden
op wijn getrakteerd. De schepenen lieten traditioneel een hoe-
veelheid wijn naar de herberg brengen, waar de deelnemers aan
het steekspel van de Witte Beer uit Rijsel logeerden.⁵⁶ Omgekeerd
kreeg de forestier, die de Brugse sporteer was gaan verdedigen op
het steekspel van Rijsel, op zijn beurt van het stadsbestuur een
screve wijn ter waarde van 3 £ gr.⁵⁷ Dergelijke voorbeelden, waar-
bij wijn als een acceptabel geschenk werd beschouwd, zijn legio.
Schuttersgilden organiseerden schietwedstrijden met wijn als in-
zet.⁵⁸ Spreekt men trouwens ook niet van het geven van 'pots-de-

53 Enkele voorbeelden: BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1481-82, f. 154v. en Stadsrekening 1482-83, f. 167r.

54 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1484-85, f. 163r. *Item 22 in wedemaend betaelt Jan vanden Pitte in Ypre ter causen van een quarteel rood wijns jeghen hem ghecocht inhoudende 6 zesters, coste 2 £ 8 s gr. Welc wijn ... ghepresenteert was onzen ghenadighen heere den hertoghe van Oostrijck te zijnder blijde incomste binnen deser stede van Brugghe ...*

55 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1480-81, f. 181v. ... *van deser jeghenwoordigher jaerschare van metter crane up ende neder ghedaen thebbene 76 sticken wijns toebehoorende onzer harde gheduchter vrouwe ende prinsesse...* Zie ook de uitgavepost met gelijkaardige strekking in de Stadsrekening 1476-77, f. 138v.

56 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1478-79, f. 169v.

57 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1482-83, f. 158v.

58 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 385: Sint-Jorisgilde, rekening 1480-81, f. 10r.

vin', hoewel daar in de loop van de tijd wel een pejoratieve klank aan vast is komen te zitten?⁵⁹

Het stadsbestuur was zonder de minste twijfel de grootste wijnverbruiker van allemaal. De aanhef in de registers van de presentwijnen van de stad Brugge is niet mis te verstaan:⁶⁰ *Huutgheven van presentwine. Te wetene dat . . . ghepresentert hebben gheweist diversschen princen ende heeren van ons gheduchts heere bloede ende vande ordene, prelaten ende lieden van state commen wesende hier binnen dese stede van Brugghe. Item den ghecommitteerden van mijns vorseide gheduchts heeren lande ende stede commen zijnde hier binder vorseide stede ten diversschen stonden ende vergaderinghe. . .*

Dit zijn diegenen die bij hun aankomst door het stadsbestuur werden gefêteerd met wijn. Tijdens hun verblijf in Brugge bleven zij waarschijnlijk wel verder wijn drinken.

In de moderne demografie maakt men onderscheid tussen de wettelijke en de werkelijke bevolking van, bijvoorbeeld, een stad. Een dergelijke differentiatie kan men met het beschikbare bronnenmateriaal voor de middeleeuwen niet maken. Maar dit neemt natuurlijk niet weg dat dit onderscheid ook toen wel degelijk bestond. Vooral in een stad als Brugge, een handelsmetropool, moet de groep die tijdelijk in de stad verbleef en dus geen deel uitmaakte van de wettelijke bevolking, substantieel geweest zijn. Men mag aannemen dat heel wat onder hen geregeld wijn dronken. De frequente aanwezigheid van de vorst zorgde er bovendien voor dat de vaste groep edelen die samen met hun gevolg tot de hofhouding behoorden, eveneens in de stad verbleven. Om nog maar te zwijgen over het niet nader te ramen aantal fortuinzoekers die traditioneel in de coulissen van zo'n vorstelijk hof opereerden en

59 Zie bijvoorbeeld A. DERVILLE, 'Les pots-de-vin dans le dernier tiers du XVe siècle (d'après les comptes de Lille et de Saint-Omer)', in: W.P. BLOCKMANS (red.), *Le privilège général et les privilèges régionaux de Marie de Bourgogne pour les Pays-Bas 1477* (Themanummer *Standen en Landen*, 80), Kortrijk-Heule, 1985, 449-471.

60 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 277: Presentwijnen van de stad Brugge, 1485-86.

de gebruiken ervan overnamen. Zo'n hofhouding lokte niet alleen hovelingen en parasieten, maar ook personen die van de vorst een of andere bestuursbeslissing verwachtten. De afgevaardigden van de Staten en de Leden van Vlaanderen hielden daarom soms zitting in Brugge en ontvingen bij hun aankomst van stadswege presentwijn.⁶¹ De wijn die ze daarna tijdens hun verdere verblijf in de stad opdronken, moesten ze zelf in de taverne kopen.

Het behoorde eveneens tot 'de costume' dat het stadsbestuur op bepaalde feestdagen de lokale adel en het voltallige stadspersoneel op wijn trakteerde.⁶² Dit was onder meer het geval op kerstavond, het feest van Driekoningen en Pasen. Wij zien dan beelden opdoemen van een soort moderne receptie, met kelners die gevulde wijnglazen ronddragen, en waar de aanwezigen kunnen drinken *à volonté*. Zo was het zeker niet. De hoeveelheid wijn die ieder kreeg, was strikt gekoppeld aan zijn maatschappelijke positie en/of functie. Voor de lokale adel waren er 4 kannen of 8 stopen per persoon. Dit is ongeveer 20 liter wijn. De burgemeesters, de baljuw en de schout hadden ieder recht op 4 stopen. En dan zakte men verder af, over de schepenen met elk 2 stopen, tot helemaal beneden de ladder, de meesters-werklieden in stadsdienst. Die laatsten moesten tevreden zijn met een vierde van een stoop. Het is ondenkbaar dat die hoeveelheden wijn (zeker bij de adel en het stadsbestuur) ter plaatse werden opgedronken.

De stad was trouwens een veel grotere verbruiker van wijn dan zelfs de registers van de presentwijnen laten uitschijnen. In iedere stadsrekening zijn behoorlijk wat uitgaveposten opgenomen met onkosten voor wijnverbruik, die men niet bij de presentwijnen terugvindt. Neem maar de vele feestmaaltijden die het stadsbestuur

61 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1483-84, f. 160v. *Item betaelt Pieter Ratgheer castelein vanden scepenhuse ter causen binder maent van oktober van wijn, brode ende frute daer de gedeputeiren vanden Drien Leden te vele diverssche stonden vergadert waren 2 £ 11 s 9 d*; Stadsrekening 1484-85, f. 152r. *Item betaelt Pieter Ratgheer den castelein vanden scepenhuse van costen bij hem verleyt inde Nieucamere der de ghedeputeirde vanden Drien Leden vergadert waeren ten diversschen stonden van wijn, broodt, fruit ende anders 19 s 6 d.*

62 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 277: Presentwijnen van de stad Brugge, passim.

voor grotere gezelschappen organiseerde, zoals vreemde ambassades, de vorst en zijn hovelingen, het jaarlijks terugkerende banket in de nasleep van het steekspel van de Witte Beer enzovoort.⁶³ Op zittingen en vergaderingen van de schepenen werd wijn geschonken.⁶⁴ Priesters die in het steen aanwezig waren bij de ondervraging van gevangenen, kregen een maaltijd met wijn.⁶⁵ En zo zijn er nog tal van andere voorbeelden. Het stadsbestuur had trouwens speciaal voor dit soort situaties tinnen kannen laten vervaardigen om de wijn uit de tavernen op te halen.⁶⁶

Wijn was eveneens een vaste waarde, zij het in beperkte mate, op de feestmaaltijden van allerlei broederschappen en gilden. En hier speelt, wat men wel eens het ‘verpulveringseffect’ noemt. Er werd niet bijzonder veel wijn per maaltijd geschonken, maar er waren wel zeer veel broederschappen en gilden. De bewaarde archivalia die ons inlichten over dit soort feesten, zijn veeleer schaars in aantal, maar als men bedenkt hoeveel van dergelijke verenigingen in het middeleeuwse Brugge bestonden, dan is het moeilijk aan te nemen dat alleen die waarvan bij toeval het archief bewaard werd, zouden gefeest hebben met wijn. Op die manier kwam de mo-

- 63 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1480-81, f. 162v. *Item 16 in decembre betaelt ter causen van eenen heerliken ende costeliken banckette ghegeven boven inden grooten zale vanden scepenhuse onzen harde gheduchten heere ende vrouwe, daer dambassade vanden coninc van Inghelande, dambassade vanden hertoghe van Bretagne ende vele andere groote heeren ende vrouwen waren. Voord daer de ghedeputeirde vanden Leden slands van Vlaendren, bailliu, scoutheeten, burchmeesters, scepenen, raden, ghecommiteerden ende notabelen vergadert waren 63 £ 7 s 11 d.*
- 64 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1483-84, f. 163r. *Item betaelt Pieter Ratgheer casteleyn vanden scepenhuse van costen bij hem verleyt in scepene camere van wijn, brood ende frute binder maend van decembre...* Dit is maar één van de zeer vele gelijkaardige uitgavenposten in iedere stadsrekening.
- 65 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1485-86, f. 169v. Zie ook Stadsrekening 1482-83, f. 155v. *Item betaelt Loy de Coster slutere ende bouchoudere ten steene van zekere costen bij hem verleyt aldaer buerchmeesters ende scepenen waren binder tijd dat 6 vrouwenpersoonen daer ghevanghen van cryeme gheexamineirt waren, van wijn, brood ende frute 3 s 8 d gr. Item van broode ende 3 stoopen wijns aldaer ghehaelt voor 6 priesters die ten steene waeren snachts als tsanderdaechs justitie vanden zelven vrouwen ghedaen was 2 s 4 d.*
- 66 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1480-81, f. 160v. *Item betaelt Jan de Brune den theninpotghietere ter causen van twee thenin kannen elc van 4 stoop ende een kanne van twee stoop...*

dale Bruggeling dan toch nog in contact met wijn, zij het meestal slechts een enkele keer per jaar.⁶⁷

Na de vijandelijkheden met Maximiliaan (1488-1492) bleef het merendeel van die gedoodverfde wijndrinkers uit de stad weg. Na zeer lang aandringen en het smeren met 200 £ gr. voor de tussenkomst van de graaf van Nassau, de heer van Beveren en andere hovelingen, ging Filips de Schone in maart 1497 eindelijk nog eens in op de uitnodiging om de stad te bezoeken.⁶⁸ Maar dit was niet het verhoopte begin van een frequentere aanwezigheid in zijn geboortestad. De vorsten kwamen niet meer naar Brugge. Natuurlijk verhuisde heel hun entourage mee. De kooplui vertrokken uit de stad. De kern van wijndrinkers was weg. Dit was geen geleidelijke afkalving, maar iets wat zich in enkele jaren tijd voltrok.

Dat de (relatief weinige) individuen die toen in Brugge wijn dronken dit soms met grote hoeveelheden deden, kan uit het beschikbare cijfermateriaal afgeleid worden. Er zijn ook enkele concrete voorbeelden om dit te ondersteunen.

Tijdens de periode van zijn gevangenschap (februari - mei 1488) kreeg Maximiliaan van Oostenrijk vanwege de stad Brugge dagelijks 16 kannen wijn aangeboden. Zelfs als men rekening houdt met zijn (zeer beperkte) hofhouding, dan betekent dit toch nog altijd een dagelijks verbruik van 90 flessen wijn, en dit dag in dag uit, gedurende meer dan drie volle maanden.⁶⁹ En wat te denken van de beruchte Pieter Lanchals, die door een Brugse rechtbank werd veroordeeld, omdat hij weigerde zijn wijnaccijns over het

67 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 385; Sint-Jorisgilde, rekeningen, passim; BRUGGE, *Rijksarchief*, Oud Archief, Kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge, Reeks 1531; Broederschap van OLV van Sneeuw, rekeningen 1467-1499. Zie ook P. VAN ZEIR, 'Breugheliaanse gildemalen. De Brugse Sint-Joosgilde viert 1450-1501', in: *Biekorf*, 62 (1961), p. 309-314.

68 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1496-97, f. 120v. *Ute dien dat de comste van onsen gheduchten heere ende prinche hier binnen der stede van Brugghe over langhen tijt zeere begheert gheweist es ...*

69 R. WELLENS, 'La révolte brugeoise de 1488', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 102 (1965), p. 31.

jaar 1481-82 te betalen? In dat jaar had hij 2172 stopen ingedaan.⁷⁰ Dit komt overeen met ongeveer 4734 liter. Pieter verbruikte dus gemiddeld 13 stopen of ongeveer 28 liter wijn per dag. Die weliswaar beperkte voorbeelden, leveren toch een aanwijzing dat het wijnverbruik soms hallucinante vormen moet aangenomen hebben.

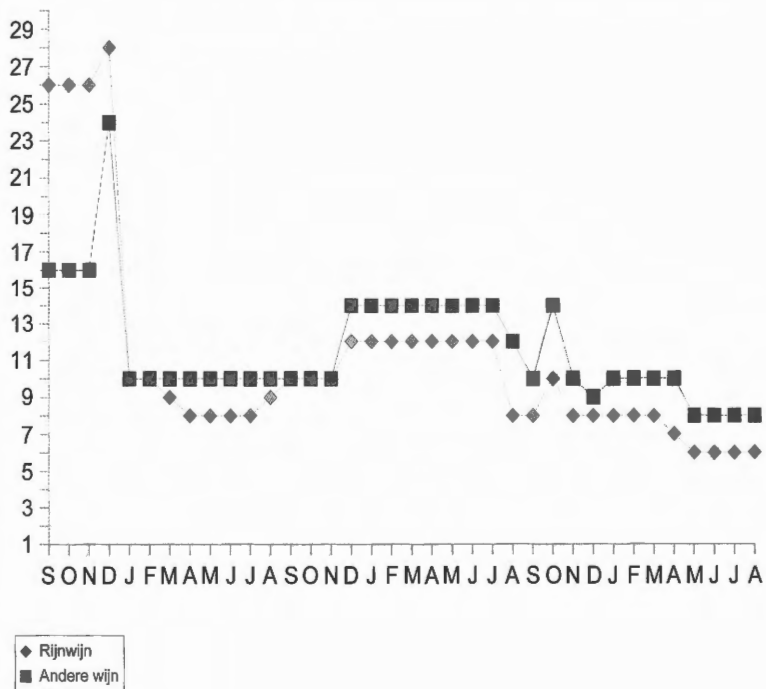
BESLUIT

Het beschikbare bronnenmateriaal laat toe, voor de periode 1 september 1483 tot de laatste augustus 1484, ondubbelzinnig de hoeveelheid wijn die in Brugge verbruikt werd, vast te stellen. Tijdens het laatste kwart van de 15de eeuw lag het jaarlijkse wijnverbruik in de stad hoger dan 40 liter per hoofd van de bevolking en piekte zelfs op 70 liter. De wijnprijzen waren niet min en daarom lag ge-regelde wijnconsumptie financieel buiten het bereik van een groot deel van de Brugse bevolking. Voor de meeste van hen bleef wijn een luxeproduct dat een enkele keer als geschenk of bij een feestmaaltijd kon geproefd worden. Naast het stadsbestuur zelf, waren de belangrijkste wijnverbruikers meestal personen die vreemd waren aan de stad. Zij kwamen af op de aantrekkingskracht die tijdens het laatste kwart van de 15de eeuw nog altijd van Brugge, als handelsmetropool en verblijfplaats van de vorsten, uitging. Dit verklaart ook het eerder kleine percentage (ongeveer 6 %) van de totale wijnaanvoer naar Brugge, die in transit naar de 'smalle' steden en de rest van het Brugse Vrije ging. De grote wijnverbruikers, zoals hierboven geschetst werd, waren daar immers niet aanwezig. Het vertrek van de vorsten en de kooplui uit de stad na de tweede opstand tegen Maximiliaan (1488-1492), zorgde op termijn voor een belangrijke inkrimping van de aanvoer van wijn.

70 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Stadsrekening 1483-84, f. 46r.-v.

BIJLAGE I

GRAFIEK 1 PRIJS VAN PRESENTWIJNEN IN PENNINGEN GROOT PER STOOP,
SEPTEMBER 1490-AUGUSTUS 1493

BIJLAGE II

TABEL 11 PRIJS VAN DE WIJN IN DE BRUGSE TAVERNEN IN PENNINGEN GROOT PER STOOP, 1476-1499

Jaar	Prijs/ stoop	Soort wijn	Datum	Bron
1476-77	5 d 8 miten	Rijnwijn	5/4/1477	Stadsrekening f. 129r.
1477-78	3 d 16 miten			Stadsrekening f. 142v.
1478-79	5 d 8 miten			Stadsrekening f. 168v.
	5 d 8 miten	Rijnwijn	1/9/1479	Stadsrekening f. 179v.
	6 d	Paillette		Rekening Sint-Joris f. 231r.
	6 d			Rekening Sint-Joris f. 231r.
	7 d (2x)			Rekening Sint-Joris f. 231r.
1479-80	5 d 3 miten			Stadsrekening f. 154v.
	6 d (2x)			Rekening Sint-Joris f. 239r/241r.
	6 d (2x)	Rijnwijn		Rekening Sint-Joris f. 241r/250r.
	6 d	Rode wijn		Rekening Sint-Joris f. 241r.
	7 d	Beaune		Rekening Sint-Joris f. 241r.
1480-81	6 d	Rijnwijn	16/12/1480	Rekening Sint-Joris f. 251v.
	5 d	Rijnwijn	16/12/1480	Rekening Sint-Joris f. 251v.
	6 d	Rode wijn	16/12/1480	Rekening Sint-Joris f. 251v.
	7 d	Oude rijnwijn	16/12/1480	Rekening Sint-Joris f. 251v.
	5 d 12 miten			Stadsrekening f. 161v.
	6 d 8 miten		10/12/1480	Stadsrekening f. 162r.
	5 d	Witte wijn		Rekening Sint-Joris f. 9r.
	5 d			Rekening Sint-Joris f. 9r.
	6 d (2x)			Rekening Sint-Joris f. 14r. en 14v.
1481-82	8 d			Stadsrekening f. 154v.
	8 d	Rijnwijn		Stadsrekening f. 155r.
1482-83	8,5 d			Stadsrekening f. 167r.

1483-84	5,5 d			Stadsrekening f. 168r.
1485-86	6 d			Stadsrekening f. 163r.
1485-86	8 d			Stadsrekening f. 178v.
1486-87	9 d			Stadsrekening f. 168v.
	8 d	Rijnwijn		Rekening Sint-Joris f. 26r.
	8 d	Rode wijn		Rekening Sint-Joris f. 26r.
	8 d (2x)			Rekening Sint-Joris f. 26v. en 32r.
	10 d		6/1/1487	Rekening Sint-Joris f. 32r.
	8 d		6/1/1487	Rekening Sint-Joris f. 32v.
	9 d	Witte wijn	12/4/1487	Rekening Sint-Joris f. 27r.
	9 d	Rode wijn	12/4/1487	Rekening Sint-Joris f. 27r.
1487-1/3/88	10 d	Rijnwijn	1/12/1487	Stadsrekening f. 125r.
1487-88	17 d			Rekening Sint-Joris f. 41r.
1/3-1/9/1488	12 d	Orleans		Stadsrekening f. 142v.
	12 d	Witte wijn Bayonne		Stadsrekening f. 142v.
	13 d		3/4/1488	Rekening Sint-Joris f. 43v.
1/9-31/12/90	9 d	Rijnwijn		Stadsrekening f. 63v.
1491-92	12 d		25/12/1491	Rekening Sint-Joris f. 60r.
	10 d		19/4/1492	Rekening Sint-Joris f. 60r.
	9 d	Rijnwijn		Rekening Sint-Joris f. 72r.
	8 d	Rode wijn		Rekening Sint-Joris f. 72r.
	9 d			Rekening Sint-Joris f. 72r.
	6 d		1492	Rekening Sint-Joris f. 73r.
1492-93	8 d			Stadsrekening f. 176r.
	6 d			Rekening Sint-Joris f. 79r.
	5 d			Rekening Sint-Joris f. 79r.

1496-97	6 d	Rode wijn	na 22/5/96	Rekening Sint-Joris f. 91v.
	4 d	Witte wijn	na 22/5/96	Rekening Sint-Joris f. 91v.
	5 d	Paillette	na 22/5/96	Rekening Sint-Joris f. 91v.
	7 d (2x)	Rijnwijn	na 22/5/96	Rekening Sint-Joris f. 91v.
	7 d			Rekening Sint-Joris f. 92v.
	6 d			Rekening Sint-Joris f. 94v.
	6 d	Rijnwijn		Rekening Sint-Joris f. 95v.
	4 d	Paillette en Gar- schoenje		Rekening Sint-Joris f. 95v.
	7 d	Beane		Rekening Sint-Joris f. 95v.
	8 d	Beane		Rekening Sint-Joris f. 97r.
	6 d	Rijnwijn		Rekening Sint-Joris f. 97r.
1497-98	6 d	Oude wijn		Rekening Sint-Joris f. 103r
	8 d	Nieuwe wijn		Rekening Sint-Joris f. 103r.
	5 d	Rode wijn		Rekening Sint-Joris f. 103r.
1498-99	8 d	Rijnwijn	25/12/98	Rekening Sint-Joris f. 136r.
	6 d	Rode wijn		Rekening Sint-Joris f. 136r.
	7 d			Rekening Sint-Joris f. 143v.
	6 d			Rekening Sint-Joris f. 143v.
	5 d			Rekening Sint-Joris f. 145r.
	5 d	Auseroos		Rekening Sint-Joris f. 145r.
	8 d	Beane		Rekening Sint-Joris f. 145r.

De opkomst van de Volksunie in Izegem,
1958-1976

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 8 oktober 2000 stemde bijna één op de vier Izegemmers voor de Volksunie. Eén op de negen stemgerechtigde stadsbewoners gaf een voorkeurstem aan partijboegbeeld Geert Bourgeois. De plaatselijke Vlaams-nationalistische partij wist beslag te leggen op zeven van de negenentwintig gemeenteraadszetels. De vraag die gesteld kan worden bij dergelijke vaststelling, werd het uitgangspunt van een licentiaatsverhandeling:¹ hoe was het mogelijk dat in een kleine provinciestad als Izegem, die van oorsprong een sterk katholieke inslag had en in mindere mate een socialistische, een Vlaams-nationalistische partij dergelijk succes kende? Was de Volksunie gebouwd op de resten van het vooroorlogse Vlaams-nationalisme of kwam de doorbraak er pas met de opkomst van een nieuwe generatie Vlaams-nationalisten? Of was het Izegemse Volksunie(VU)-succes enkel te wijten aan boegbeeld en Izegemnaar Geert Bourgeois?

DE WORTELS VAN HET VLAAMS-NATIONALISME

De gebeurtenissen tijdens de Eerste Wereldoorlog vormden ook voor Izegem onmiskenbaar een katalysator in de uitbouw van de Vlaamse Beweging en het Vlaams-nationalisme. Volgens de plaatselijke krant *Ons Iseghem* voelden Izegemse soldaten tijdens de oorlog aan den lijve aan hoe *het vlaamsch er werd veracht en miskend*.² Na de oorlog verenigden deze oud-strijders zich in het Verbond der Vlaamsche Oud-Strijders – VOS – dat van meet af aan Vlaams-nationalistische

- 1 D. DE ZAEYTIJD, *Het ontstaan van de Volksunie in Izegem: resultaat van 50 jaar Vlaams-nationalisme?*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KULeuven, 2006.
- 2 J.M. LERMYTE, 'Het socio-politieke leven tijdens het interbellum', in: IDEM (red.), *Geschiedenis van Izegem*, Izegem, 1985, p. 399.

kentrekken vertoonde. Op partijpolitiek gebied kende het Izegemse Vlaams-nationalisme een valse start. Het in 1919 opgerichte 'Vlaamsche Front', een afdeling van de radicale Frontpartij, bepleitte een *heerlijke herwordingsstrijd voor Vlaanderen*, maar kende slechts een kortstondig bestaan.³ Voor de vorming van een echte Vlaams-nationale zuil was de komst van priester Odiel Spruytte van even groot belang als de ontwikkelingen ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog. Spruytte werd in 1921 aangesteld als proost van het plaatselijke Algemeen Christelijk Werknemersverbond – ACW – en directeur van de Vakschool in Izegem. Gealarmeerd door het opkomende Vlaams-nationalisme binnen het ACW, werd aan Spruytte als proost gevraagd om dit 'gevaar' in te dijken. Een taak die de priester met weinig enthousiasme onthaalde, zeker nadat hij zich geëngageerd had voor de in 1924 opgerichte Rooms Katholieke Vlaams-nationale Vereniging – (R)KVVN. Zijn Vlaams-nationaal engagement en zijn terughoudendheid ten opzichte van dissidente ACW'ers leidden uiteindelijk tot zijn ontslag.

Onder de dissidente ACW'ers bevond zich Juul Declercq, die in 1925 een nieuwe vakbond oprichtte, los van de ACW-structuren en met een Vlaams-nationale inslag.⁴ Declercq en Spruytte bewerkten en versnelden de zelfstandige opstelling van de Vlaams-nationalisten in Izegem. Dat het Vlaams-nationalisme rond deze periode een bloei kende, werd duidelijk met de aankoop van een eigen Vlaams Huis. In de beheerraad van de Samenwerkende Vennootschap Het Vlaams Huis zetelde naast Declercq oud-frontsoldaat en VOS-voorzitter Paul Depoorter.⁵

3 J.M. LERMYTE en A. VAN SEVEREN, *Juul Declercq, Vlaams voorman*, Izegem, 2000, p. 41-43.

4 J.M. LERMYTE, 'Het socio-politieke leven', p. 406.

5 Juul Declercq (1897-1955) werd in 1927 hoofd van de Vlaams Nationale Vakbond. Na de oprichting van het Verdinaso liet Declercq zich met zijn vakbond hierin openen. In 1934 werd hij propagandaleider van het Verdinaso. Paul Depoorter (1897-1988) vocht tijdens de Eerste Wereldoorlog als frontsoldaat. Na de oorlog behaalde hij het diploma van apotheker en was actief binnen het Izegemse VNV. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd Depoorter aangesteld als burgemeester. Op grond van zijn oorlogsburgemeesterschap werd hij na de oorlog veroordeeld tot drie jaar cel. J.M. LERMYTE, 'In memoriam Paul Depoorter', in: *Ten Mandere*, 83 (1989), p. 29-31.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1926 dienden de Izegemse Vlaams-nationalisten voor het eerst een kandidatenlijst in. Ze behaalden meteen 18 % van de stemmen, wat resulteerde in twee zetels in de gemeenteraad. Ze zagen zich nog gesterkt in hun overtuiging door 'het geval Sarre' en de verboden Bormsbetoging van 1929. Frans Sarre was een onderwijzer die omwille van zijn Vlaams-nationale sympathieën werd ontslagen door de bisschop. Medestanders van Sarre waren van mening dat het ontslag als voorbeeld moest dienen voor alle onderwijzers met gelijkaardige opvattingen. De Bormsbetoging had een enorme impact, want Izegem was de eerste stad in West-Vlaanderen die August Borms aandeed na zijn riantie, doch later ongeldig verklaarde verkiezing tot volksvertegenwoordiger.⁶

Vanaf 1931 groeide een nieuwe beweging, los van het bestaande Vlaams-nationalisme, met een uitgesproken antidemocratisch en fascistisch karakter. Wakkenaar Joris Van Severen stichtte in de herfst van dat jaar zijn Verbond der Dietse Nationaal Solidaristen – Verdinaso. Al snel werkte Izegemnaar Juul Declercq zich op tot de rechterhand van Van Severen. De heroriëntering van Declercq leidde tot tweespalt binnen het Izegemse Vlaams-nationalisme. Declercq stelde immers voor om de overstap te maken naar het Verdinaso. Paul Depoorter en een aantal andere leden van het KVVV weigerden en gingen hun eigen weg; anderen zochten opnieuw hun toevlucht tot het ACW. De betrokkenheid van Declercq bij het Verdinaso verzwakte het Izegemse KVVV in die mate dat de partij niet bij machte was om een lijst in te dienen voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1932.

6 C. VAN EVERBROEK, *August Borms: zijn leven, zijn oorlogen, zijn dood: de biografie*, Antwerpen, 2005, p. 265-266. In 1929 overleed een liberale volksvertegenwoordiger in het arrondissement Antwerpen. Bij gebrek aan een liberale vervanger werden tussentijdse verkiezingen gehouden. De Frontpartij schoof Borms naar voren als kandidaat. Hij verpletterde zijn liberale tegenstander met bijna 40.000 stemmen verschil. De verkiezing van Borms werd nadien echter ongeldig verklaard en de liberale kandidaat werd alsnog tot overwinnaar uitgeroepen. Franz Sarre (1901-1987) was een tijd lang lid van het KVVV en occasioneel medewerker van het blad *Jong Dietschland*. In 1927 werd Sarre door het bisdom gevraagd zijn Vlaams-nationalistische activiteiten stop te zetten. Sarre weigerde en werd korte tijd later ontslagen als onderwijzer. K. HIMPE, 'Het geval Sarre. Monseigneur Waffelaert en het Vlaams-nationalisme', in: *Ten Mandere*, 1 (1998), p. 16-24.

Een jaar later richtte Paul Depoorter een afdeling van het Vlaams Nationaal Verbond – VNV – op te Izegem. De partij was echter slecht onderbouwd en kende weinig aanhang.⁷ Het plaatselijke Verdinaso, daarentegen, wist onder impuls van Declercq uit te groeien tot een stevige organisatie. In 1934 verwelkomde Van Severen persoonlijk het 200ste lid van het Izegemse Verdinaso.⁸ Juul Declercq werd in deze periode benoemd tot propagandaleider en de plaatselijke afdeling werd de sterkste van West-Vlaanderen. Om meer tegenwicht te bieden aan het sterke Verdinaso, werd VNV-propagandaleider Reimond Tollenaere (1909-1942) naar het arrondissement Roeselare-Tielt overgeplaatst.⁹ Deze zet kende nagenoeg geen effect in het kanton Izegem en Roeselare bij de parlementsverkiezingen van 1936; in Izegem behaalde het VNV slecht 1 % meer stemmen in vergelijking met 1932. Aan de bloei van het Verdinaso kwam een einde in 1940, toen leider Joris Van Severen werd vermoord. Het Verdinaso viel uiteen in verschillende groeperingen en kon geen vuist meer maken. Een deel van de leden stapte in de collaboratie; anderen, zoals Juul Declercq, hielden zich afzijdig tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het VNV in Izegem profiteerde ten volle van deze verbrokkeling. Door de Duitse bezetter openlijk te steunen, kon het de machtspositie van het Verdinaso in de stad overnemen.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd VNV'er Paul Depoorteraan- gesteld als oorlogsburgemeester en hadden Vlaams-nationalisten de meerderheid in het schepencollege. Het VNV probeerde in zowat alle gemeentelijke functies leden of sympathisanten aan te stellen. Er werd onder meer een hulppolitiekorps opgericht dat hoofdzakelijk bestond uit VNV'ers.¹⁰ Depoorter steunde ook openlijk de Izegemse oostfronters: gesneuvelde oostfronters werden plechtig herdacht en kregen een deels door de stad betaalde

7 J.M. LERMYTE, 'Het socio-politieke leven', p. 419.

8 J. CREVE, *Recht en trouw: de geschiedenis van het Verdinaso en zijn militias*, Antwerpen, 1987, p. 61.

9 P.J. VERSTRAETE, *Reimond Tollenaere. Biografie*, Kortrijk, 1996, p. 239-240.

10 H. TIMMERMAN, *Vrouwen in Izegem getroffen door de repressie na de Tweede Wereldoorlog: een casestudy in genderperspectief*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent, 2000, Deel 1, p. 116.

begrafenis.¹¹ Het gros van de Izegemse oostfrontvrijwilligers was afkomstig uit het Verdinaso. Opvallend was dat Izegem het grootste aantal vrijwilligers leverde voor de regimenten Nordwest en Westland.¹²

Het burgemeesterschap van Depoorter werd beschouwd als politieke collaboratie. Na de bevrijding in september 1944, werd Depoorter gevangengezet en werd zijn huis geplunderd. Niet alleen VNV'ers werden het slachtoffer tijdens de bevrijdingsdagen. Lidmaatschappen van de Vlaamse Toeristen Bond – VTB –, het Davidsfonds of het VOS gaven aanleiding tot vervolging.¹³ De repressie veegde het Vlaams-nationalisme en de Vlaamse Beweging in Izegem nagenoeg – zoniet volledig – van de (publieke) kaart. Collaborateurs en Vlaams-nationalisten werden maatschappelijk geïsoleerd en gemarginaliseerd. Om de ergste noden te lenigen, rekenden zij vooral op onderlinge steun en solidariteit. Het was dan ook geen toeval dat vanuit deze solidariteit voorzichtig werk werd gemaakt van een heropleving. Eén van de 'kringen' in dit verband was het Algemeen Diets Jeugdverbond – ADJV –, dat zeker in 1949 een afdeling had te Izegem.¹⁴ De voornaamste taak van vendelleider Jef Pattyn (1930-2007) was, naar eigen zeggen, *het opvangen van kinderen en repressieslachtoffers en hen wat jeugdregels bijbrengen. Van ideologie was er toen geen sprake meer.*¹⁵ Veel stelde dit vendel niet voor: gemiddeld telde een ADJV-afdeling tien leden. Ook in het openbaar bleef de steun aan de 'Vlaamse zaak' nog een tijdje beperkt. Typerend is dat de lokale katholieke

11 K. DEMEYER, *Overzicht en analyse van de politieke verkiezingen in het kanton Izegem sedert WOII*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent, 1994, p. 122.

12 G. VERBEKE, *Waffen SS, Vlaams Legioen. Sturmbrigade Langemarck. Het arrondissement Roeselare-Tielt*, Kortrijk, 1995, p. 37, 48, 102 en 117.

13 J.M. LERMYTE, 'De Izegemse politiek van 1945 tot 1964', in: IDEM (red.), *Geschiedenis van Izegem*, p. 437.

14 M. VAN HOOREBEECK, *Oranjedassen 1944-1961: geschiedenis van het Algemeen Diets Jeugdverbond*, Antwerpen, 1986, p. 40. Het ADJV was Vlaams-nationalistisch en Groot-Nederlands van aard en rekruteerde vooral leden uit 'zwarte middens'.

15 IZEGEM, Interview Jef Pattyn (10/06/2005). Jef Pattyn was de zoon van een Dinaso. Als student aan het Gentse Sint-Amandscollege kwam hij in contact met de leiders van Vive le gueux! en raakte zo betrokken bij het ADJV. Hij vervulde een niet onbelangrijke rol bij de uitbouw van de Volksunie in Izegem.

krant *De Mandelbode* pas in 1948 voor het eerst opnieuw 11 juli aankondigde als *een hoogdag, zoals 21 juli*.¹⁶

Intussen had de Izegemse Christelijke Volkspartij – CVP – een riante meerderheid behaald bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1946. Van een Vlaams-nationale partij was nog geen sprake. Pas vanaf 1949 kreeg de CVP af te rekenen met de concurrentie van de Vlaamse Concentratie, die uitgesproken solidaristisch (de idee van een organische volksgemeenschap) van aard was.¹⁷ Dat de partij teruggreep naar vooroorlogse standpunten, was geen toeval. De voorzitter Alex Donckerwolcke (1912-1988) en partijlid Juul Declercq waren vóór de oorlog lid geweest van het Verdinaso. De parlementaire verkiezingen van 1949 kwamen duidelijk nog te vroeg. Slechts 4814 kiezers uit het arrondissement Roeselare-Tielt gaven hun stem aan de Concentratie.¹⁸ Voorzitter Donckerwolcke, afkomstig uit Kapellen, had de lijst aangevoerd in het arrondissement in de hoop als oud-Dinaso het voormalige Verdinaso-bastion in Roeselare-Tielt opnieuw wakker te schudden. Belangrijker dan het resultaat was dat nu een aantal pioniers van de latere Volksunie in het arrondissement hun opwachting maakten: onder hen de gewezen Roeselaarse VNV'er Antoon Desimpelaere (1907-1965) en de Izegemnaar Gaspard Martin (1905-1962), die vóór de oorlog dicht had aangeleund bij het VNV.¹⁹ Op nieuwe 'kampers' was het nog wachten.

De eerste tekenen van een Vlaams-nationale heropstanding in het arrondissement Roeselare-Tielt kenden een vervolg bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1952. Voor het eerst sinds

16 J.M. LERMYTE, 'De Izegemse politiek van 1945 tot 1964', p. 440.

17 F. WITTOCK, *De Vlaamse Concentratie 1949-1954. Een eerste aanzet tot partijpolitiek Vlaams-nationalisme*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent, 1989, p. 9.

18 IZEGEM, *Archief Heemkundige Kring Ten Mandere*, Doos kiespamfletten 1945-1970: De Mandelbode, juli 1949, p. 1.

19 LEUVEN, *Universiteitsbibliotheek, Bibliotheek voor kranten en overheidspublicaties (BKOP)*: WIJ, nr. 1, januari 1975, p. 12-13. Antoon Desimpelaere was vóór de Tweede Wereldoorlog actief binnen het Roeselaarse VNV en de Izegemse en Roeselaarse afdeling van de Blauwvoetbond. Gaspard Martin leunde dicht aan bij het VNV en stelde zich als eerste naoorlogse Vlaams-nationalist in Izegem kandidaat voor de gemeenteraadsverkiezingen. Na zijn overlijden werd hij in De Volksunie omschreven als *een dappere en offervaardige Vlaming*.

de Tweede Wereldoorlog stelde zich opnieuw een Vlaams-nationalist kandidaat. Gaspard Martin kreeg een plaatsje op de lijst van Gemeentebelangen en behaalde 286 stemmen. Het project 'Vlaamse Concentratie' bleek onvoldoende leefbaar. De oprichting van de Volksunie – VU – in 1954 luidde een nieuw begin in voor de Vlaams-nationale partijpolitiek. In West-Vlaanderen werd in 1955 voor het eerst een Volksunievergadering belegd.²⁰ De stadsgenoten Antoon Desimpelaere en Victor Bouckaert vertegenwoordigden het arrondissement op de bijeenkomst.

Dat de Volksunie vooral in de beginfase niet kon afrekenen met haar vooroorlogse verleden, werd duidelijk met en door de figuur van Victor Bouckaert. Bouckaert, die een tijd lang verantwoordelijke was voor 'middenstandsproblemen' binnen de nationale Volksunie, sprak zich openlijk uit voor *een nieuwe, andere orde die minder democratisch en parlementair moet zijn dan nu*.²¹ Hij pleitte onomwonden voor solidarisme met een corporatieve inslag. Mede door zijn vasthouden aan denkbeelden uit het interbellum maakte Bouckaert zich onmogelijk binnen het arrondissement en bij de partijtop. Na 1962 verdween hij geruisloos uit de partijstructuren.

Ook in het arrondissement zelf worstelde de Volksunie duidelijk met haar vooroorlogse verleden. Op zich niet zo uitzonderlijk in een partij die gebrek had aan nieuwe mensen, vrij van een Vlaams-nationaal verleden. Het partijblad publiceerde fier dat Volksunie-verantwoordelijken expliciet contact zochten met *vooroorlogse kampers*. Extern kreeg de partij af te rekenen met felle tegenwind van de CVP, die rond 1958 aanvoelde dat er meer kansen voor de Volksunie waren dan voor de Vlaamse Concentratie. Het katholieke weekblad *De Mandelbode* spaarde in de aanloop naar de parlementsverkiezingen van 1958 de kritiek niet. Het blad becijferde en stelde dat de partij geen enkele kans op slagen had, verbond

20 LEUVEN, BKOP: De Volksunie, februari 1955, p. 2.

21 ANTWERPEN, Archief en Documentatiecentrum van het Vlaams-nationalisme (ADV), Archief Frans Van Der Elst, D8983: Brief Victor Bouckaert aan Frans Van Der Elst, 1956.

Joris Van Severen met de Volksunie en gebruikte de herderlijke brief van bisschop De Smedt als ultiem argument om de kiezer ervan te overtuigen niet op de partij te stemmen.²² Het flauwe resultaat leek de voorspellingen van *De Mandelbode* te bevestigen. Ook de gemeenteraadsverkiezingen die plaatsvonden in de herfst van 1958 waren een illustratie van de zwakke positie van de partij. Slechts hier en daar werden lijsten ingediend onder een vaag Volksunie-label. In Izegem namen drie partijen deel: de CVP, de Belgische Socialistische Partij – BSP – en Gemeentebelangen – GB. Net als in 1952, stonden de Vlaams-nationalisten op de lijst van Gemeentebelangen: Jef Samyn (1926-1990), oudgediende Gaspard Martin en Jef Pattyn.²³ Met Samyn stelde zich voor het eerst een Vlaams-nationalist kandidaat zonder een uitgesproken vooroorlogs Vlaams-nationaal verleden. Geen van de drie raakte echter verkozen. Andermaal won de CVP de verkiezingen en behaalde tien van de vijftien zetels.

HET ONTSTAAN EN DE EERSTE ONTWIKKELING VAN DE VOLKSUNIE

In de loop van 1958 smolten de Vlaams-nationalistische kernen van Emelgem en Izegem samen in één partij, de Volksunie van Izegem. Tot de eerste generatie VU'ers behoorden onder andere Eugène Wydooghe (°1926), Jef Samyn, Lucien Stockman (°1925), Christiaan Dumoulin (°1941) en Richard Velghe (1911-2003). In de kern van zeven à tien overtuigde Vlaams-nationalisten hadden vier leden naar eigen zeggen familiebanden met een Verdinaso-verleden, twee met een VNV-verleden en één persoon had geen Vlaams-nationalistische familiale achtergrond.²⁴ Eén kernlid was

22. IZEGEM, *Archief Heemkundige Kring Ten Mandere*: De Mandelbode, 31/05/1958. De herderlijke brief van bisschop De Smedt riep de gelovigen op om niet te stemmen op de Volksunie en beschouwde stemmen op de Volksunie als *zwaar zondig*. De brief kaderde in de Schoolstrijd die in 1958 één van de belangrijkste onderwerpen van de verkiezingen was.

23. IZEGEM, *Archief Heemkundige Kring Ten Mandere*, Doos kiespamfletten 1945-1970: Verkiezingsfolder Gemeentebelangen. Jef Samyn was een nieuwkomer in het Izegemse Vlaams-nationalisme en was betrokken bij de oprichting van de Izegemse Volksunie.

24. Gegevens bekomen op basis van de in dit artikel vermelde interviews en enquêtes. De enquêtes konden niet bij iedereen in dezelfde mate afgenomen worden. Tot die

veroordeeld wegens economische collaboratie. Twee kernleden hadden een verleden als oostfronter, waarbij één ook lid was geweest van de Vlaamse Wacht. Minstens vier leden waren door de repressie getroffen. Drie kernleden gaven aan lid (geweest) te zijn van het Sint-Maartensfonds of een bijeenkomst van het Sint-Maartensfonds te hebben bijgewoond. Uit de verzamelde gegevens blijkt dat, op één persoon na, de oprichters van de Volksunie in Izegem een Vlaams-nationalistisch verleden hadden: ofwel door familiale afkomst, ofwel door zelf lid geweest te zijn van groeperingen.²⁵ De Tweede Wereldoorlog en de nasleep ervan hadden een grote klap toegebracht aan het Vlaams-nationalisme in Izegem, maar toch niet in die mate dat het vooroorlogse Vlaams-nationalisme definitief verdwenen was. Uiterlijk mocht de plaatselijke Volksunieafdeling dan wel nieuw zijn, innerlijk had ze een duidelijke vooroorlogse en 'zwarte' invulling. Voor de eerste organisatie en uitbouw waren deze mensen nagenoeg volledig op zichzelf aangewezen. De partijdoelstellingen beperkten zich tot het verkrijgen van een positieve naambekendheid en het proberen werven van leden en sympathisanten.²⁶ Van enige reële macht of invloed was nog geen sprake. Het realiseren van de zelf opgelegde partijdoelstellingen was al moeilijk genoeg, zeker in een tijdscli-maat waarin de Volksunie ofwel als zwart werd beschouwd, ofwel als een linkse partij die er *enkel en alleen op gericht was de christelijke heropstanding te fnuiken*.²⁷ Daarbij komt nog dat de partij zowel op nationaal als lokaal niveau af te rekenen had met een interne politieke erfenis. Bij de verdere uitbouw van de Izegemse Volksunie was de medewerking van Bernard Depoorter (°1938), Jeroom Demeyere (°1928) en Frederik Bekaert (1917-1996) van groot belang. Apotheker Bekaert werd het eerste 'intellectuele'

eerste kern behoorden volgens de getuigen ook R. Seynaeve, A. Colpaert en M. Santy.

- 25 Deze vaststellingen sluiten volledig aan bij de onderzoeksresultaten in B. DE WEVER, *Herrijzenis van de Vlaams-nationale partijpolitiek (1949-1965): het arrondissement Antwerpen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KULeuven, 1995, p. 311. De Wever concludeerde dat de Volksunie in de jaren 1950 bijna uitsluitend rekruteerde uit 'zwarte' families'.
- 26 IZEGEM, Interviews Eugène Wydooghe (02/01/2006) en Christiaan Dumoulin (31/10/2005).
- 27 IZEGEM, *Archief Heemkundige Kring Ten Mandere*: De Mandelbode, 7 juni 1958.

Op colportage in Izegem
Begin jaren 60 van de 20ste eeuw
(foto Christiaan Dumoulin)

Met Volksunieboarden uitgeruste wagen
Begin jaren 60 van de 20ste eeuw
(foto Bernard Depoorter)

boegbeeld van de plaatselijke afdeling en kon rekenen op de nodige uitstraling en aanzien bij de bevolking. Tegelijk paste hij met zijn universitaire achtergrond heel goed in het toenmalige Volksunieprofiel. Niet toevallig drukte het partijblad *De Volksunie* de hoop uit dat *elke volksgeliefde kandidaat inzonder plattelandsdokters en veeartsen een paar 1 000 stemmen meebrachten*.²⁸ Om van de Volksunie een echte partij te maken, was echter veel meer nodig dan alleen maar een boegbeeld. Dé aangewezen activiteit om naambekendheid te verwerven, was colportage of het deur aan deur aan de man brengen van partijblaadjes. Zeker in de beginperiode was samenwerking met naburige kleine Volksuniekers noodzakelijk. In Ingelmunster kon de Volksunie rekenen op de medewerking van André Roels, in het Tieltse op de steun van onder meer Geert Deman en in Meulebeke waren er goede contacten met een ex-lid van het *Schutzcommando* van de *Organisation Todt*, Emiel Van Severen.²⁹ Succesrijk was deze activiteit in de beginfase

28 LEUVEN, *BKOP*: De Volksunie, 1 januari 1957.

29 André Roels overleed in 1962 op jonge leeftijd na een tragisch ongeval. Voor de VU betekende dit een zware klap. Geert Deman (1924-1970) werd in 1964 verkozen tot gemeenteraadslid te Veurne. Emiel 'Milo' Van Severen was tijdens de Tweede Wereldoorlog lid geweest van de Vlaamse Wacht en van het *Schutzcommando* van de *Organisation Todt*. Tot de voornaamste taken van het *Schutzcommando* behoorde het jacht maken op partizanen.

zeker niet. Een colportagetocht tijdens welke tien tot vijftien partijtjblaadjes werden verkocht, gold als geslaagd.³⁰

Gemakkelijker verliep het aantrekken van financiële steun. Een aantal plaatselijke bedrijfsleiders die ook vóór de Tweede Wereldoorlog blijk hadden gegeven van een Vlaams-nationale voorkeur, werden de voornaamste geldschieters voor de plaatselijke afdeling.³¹

Drie jaar na de oprichting van de Izegemse Volksunie, was er nog maar weinig verwezenlijkt. Tekenend voor de zwakke situatie was de vraag van het arrondissementsbestuur aan het nationale Volksuniesecretariaat om voortaan zeventig exemplaren van het partijblad op te sturen. Die zeventig exemplaren werden dan verdeeld: vijftientwintig voor Roeselare, vijftien voor Izegem en tien voor zowel Oostrozebeke, Meulebeke als Tielt.³² De bladen werden verdeeld over het arrondissement, dat toen veertig gemeenten telde. Tegelijk valt ook de 'grote' afname op van Roeselare en Izegem. Dit is recht evenredig met het vooroorlogse Vlaams-nationalisme in het arrondissement, waar Izegem en Roeselare een hoofdrol in speelden. Niet toevallig ook leverden deze twee steden belangrijke figuren voor de arrondissementele Volksuniewerking. En net als in Izegem hadden de Roeselaarse pioniers duidelijke vooroorlogse banden. De belangrijkste onder hen waren lid geweest van het VNV: de eerste arrondissementele Volksunievoorzitter Victor Bouckaert, Antoon Desimpelaere en de Roeselaarse oorlogsburgemeester Hendrik Jozef Demoen (1895-1969).³³

30 IZEGEM, Interview Christiaan Dumoulin (31/10/2005).

31 IZEGEM, Interview Christiaan Dumoulin (31/10/05), interview Bernard Depoorter (20/09/05), interview Lucien Stockman (05/11/05).

32 ANTWERPEN, ADVN, Archief Frans Van Der Elst, D 8946: Brief arrondissement Roeselare-Tielt aan VU-secretariaat, 10/01/1961.

33 Hendrik Jozef Demoen (1895-1969) werd door toedoen van Reimond Tollenaere oorlogsburgemeester van Roeselare. Na de oorlog weigerde hij een plaats op de VU-lijst, maar was wel lange tijd betrokken bij de plaatselijke werking van de Volksunie. P.J. VERSTRAETE, *Uit het oorlogsdagboek van Hendrik Jozef Demoen*, Kortrijk, 1993, p. 44.

Niettegenstaande de nog zwakke werking van de Volksunie in het arrondissement Roeselare-Tielt, wist de partij een behoorlijke lijst in te dienen voor de parlementsverkiezingen van 1961. De lijst was samengesteld uit landbouwers (vijf) en handelaars (vier). Daarnaast waren er drie academici (veearts Gaspard Degroote uit Oostrozebeke, de Izegemse apotheker Bekaert en dokter Jozef Devoldere) en twee arbeiders. De verklaring voor deze verdeling is tweeledig. Enerzijds richtte de Volksunie zich, zeker in de beginjaren, op landbouwers en handelaars. Het Manifest van de partij erkende immers dat de middenklasse een belangrijke functie had en moest blijven krijgen in de samenleving. Met deze zienswijze is een link naar het vooroorlogse Vlaams-nationalisme niet ver te zoeken. Anderzijds speelde de relatieve financiële onafhankelijkheid van middenstanders een grote rol. In tegenstelling tot loontrekkers, hebben landbouwers en middenstanders door hun beperktere beroepskwetsbaarheid meer dan arbeiders de ruimte om op het (Vlaams-nationale) politieke voorplan te treden. Dokters, apothekers en veeartsen kunnen daarbij nog op hun naambekendheid rekenen.³⁴ Zij moesten *als mensen midden hun volk de weg wijzen aan alle intellectuelen*, zoals het partijblad *De Volksunie* het zo fraai formuleerde. Extern was de Volksunie er niet in geslaagd om indruk te maken op de politieke tegenstand. Integendeel zelfs: in de aanloop naar de verkiezingen werden de deelnemende partijen beoordeeld door het katholieke persorgaan *De Volksmacht*. Het weekblad omschreef de socialisten als hopeloos verdeelden, de liberalen als een kleine partij en de CVP als een betrouwbare en moedige partij. De Volksunie werd niet eens vermeld.³⁵ De opmerkelijke winst van 2500 stemmen voor de Volksunie in Roeselare-Tielt bij de verkiezingen wekte wel een reactie op bij *De Volksmacht*. Het aanslepen van de taalgrensproblematiek, de hoge werkloosheid en de groei van een Waalse beweging werden gezien als verklaringen voor de winst. In het

34 Tot deze vaststelling kwam ook P. Van Ermen in zijn onderzoek naar de Volksunie van Aalst. Hij ziet in deze stelling een verklaring voor het etiket 'dokterspartij' dat de Volksunie met zich meedroeg. P. VAN ERMEN, *Studie over de partijpolitieke ontwikkeling op lokaal vlak, Casus: de Volksunie in Aalst, 1954-1984*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent, 1986, p. 25-26.

35 LEUVEN, *Katholiek Documentatiecentrum (KADOC)*: *De Volksmacht*, 1 april 1961.

parlement wist de partij haar aantal vertegenwoordigers uit te breiden van één naar zeven. De Volksunie was een partij geworden waar anderen voortaan rekening mee moesten houden.

Er kwamen ook steeds meer mogelijkheden voor profilering. Vooral de toenemende communautaire spanningen boden kansen. Vanuit Izegem slaagde het plaatselijke Davidsfonds erin om zes volle autobussen naar de Eerste Mars op Brussel van 22 oktober 1961 te brengen. Het Davidsfonds kreeg hierbij steun van een aantal actiecomités die vanuit de lokale Vlaamse Volksbeweging werden opgericht, VU'ers van het eerste uur Christiaan Dumoulin en Bernard Depoorter, en nieuwkomer Erik Vandewalle (° 1945).³⁶ Een jaar na de Mars werd een eerste Neen-Gilson-meeting belegd in Izegem, die volgens *De Volksunie* telkens werd voorafgegaan door het verspreiden van *tienduizenden* pamfletten. Het partijblad schuwde overigens geen grootspraak meer en berichtte bijna wekelijks over geslaagde colportagetochten in de regio. Het blad werd in deze periode steeds positiever over de werking van de partij in West-Vlaanderen. Volgens *De Volksunie* zat er spoedig een doorbraak aan te komen.³⁷

Er waren inderdaad signalen dat het de goede kant opging. In maart 1962 werd een VU-afdeling opgericht in Ingelmunster, terwijl de Izegemse afdeling zich sterk genoeg voelde om een meer uitgebreide structuur te hanteren. Volgens het verslag van de provinciale kaderdag van 7 april 1962 was de Izegemse afdeling als volgt ingedeeld: voorzitter Eugène Wydooghe, secretaris André Colpaert, penningmeester Lucien Stockman en propagandaverantwoordelijken Jef Samyn en Bernard Depoorter.³⁸ Zeker is dat twee bestuursleden geen Vlaams-nationale achtergrond hadden, dat één bestuurslid uit een Verdinaso-familie stamde, één een

36 Erik Vandewalle was lange tijd leraar geschiedenis aan het Izegemse Sint-Jozefscollege. In de jaren 1970 werd hij een belangrijke figuur binnen de plaatselijke Volksunie. Vandewalle was één van de stichters van de Vlaamse Studie- en Vormingskring – VSVK.

37 LEUVEN, *BKOP*: *De Volksunie*, maart 1962.

38 ANTWERPEN, *ADV*N, Archief Volksunie Roeselare-Tielt, D 376: Verslag van de provinciale kaderdag te Roeselare op 7 april 1962.

VNV-achtergrond had en één aan het Oostfront had gevochten. Voorts telde de Volksunie in Roeselare-Tielt zes afdelingen, drie districten (Roeselare, Tielt, Izegem), 350 abonnees op het partijblad, 300 leden én beschikte de partijkas over 22.000 fr.

Ondanks de positieve berichten in *De Volksunie* was het duidelijk dat de partij toch nog een lange weg moest afleggen. Izegem telde medio april 1963 slechts achtendertig abonnees op *De Volksunie*, en dit op een totaal van 17.200 inwoners. Het streefdoel was tweeëntachtig.³⁹ Manifestaties als de Mars op Brussel lokten dan wel veel Vlaamsgezinden, openlijk de stap zetten naar de partij bleek vooralsnog gepaard te gaan met drempelvrees. Drempelverlagende activiteiten zoals de dansavonden van de Vlaamse Vriendenkring Izegem en ommeland trachtten sympathisanten te lokken. De Vriendenkringen waren eigenlijk nevenorganisaties van de Volksunie, die onder een andere naam en met een bredere of andere lading een zelfde boodschap probeerden over te brengen. Bewijs daarvan waren de uitnodigingskaarten voor de dansavonden waarop Vlaams-nationalisten uit de regio – waaronder Bernard Depoorter, Richard Velghe, dokter Verbeke uit Kachtem en architect Pieter Derieuw – *het feest warm aanbeveelden*.⁴⁰ Ook het hoofdbestuur begon in deze periode werk te maken van de uitbouw van de partij in West-Vlaanderen. Tot nu bleek het arrondissement Roeselare-Tielt steeds het best scorend bij parlamentsverkiezingen. Wilde de Volksunie echter beter doen in de volledige provincie, dan was meer actie geboden. Daarom werd Mik Babylon (1935-2007), een jonge ‘neo-Vlaams-nationalist’, vrij van een vooroorlogs verleden, aangeworven als vrijgestelde.⁴¹ De voornaamste opdracht van Babylon was de doorbraak

39 ANTWERPEN, ADVN, Archief Volksunie Roeselare-Tielt, D 376: Document betreffende de toestand van abonnees op 14/04/1963.

40 IZEGEM, interview Christiaan Dumoulin (31/10/05). Uitnodigingskaart Vlaamse Vriendenkring Izegem en ommeland.

41 Michiel (Mik) Babylon, geboren te Roeselare, was doctor in de Rechten. Als student was hij actief in het Leuvense KVHV, samen met onder andere Walter Luyten en Wilfried Martens. In Roeselare richtte hij een afdeling van de Vlaamse Volksbeweging op. Van 1965 tot 1978 was Babylon volksvertegenwoordiger. Trefwoord ‘Mik Babylon’ (auteur: F. SEBERECHTS), in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging (NEVB)*, Tielt, 1998, CD-ROM.

van de Volksunie in West-Vlaanderen te realiseren bij de parlementsverkiezingen van 1965. Daarnaast maakte echter ook neo-Dinaso Staf Vermeire zijn opwachting in het arrondissementeel bestuur,⁴² met de bedoeling de Volksunie te doen overhellen in een neo-Dinasobeweging, wat mislukte. Dit laatste toont aan dat de partij ook in het begin van de jaren 1960 nog niet vrij was van vooroorlogse ideeën.

In functie van de parlementsverkiezingen van 1965 stelde de Volksunie zich in 1964 voor bij de gemeenteraadsverkiezingen. De beslissing was tactisch: een goed resultaat op plaatselijk vlak kon een weerslag hebben op nationaal niveau. Naar aanleiding van deze gemeenteraadsverkiezingen slaagde de Volksunie er niet in om in elke gemeente een eigen lijst in te dienen. In Izegem stelden zich drie Vlaams-nationalisten kandidaat: Gerard Lezy (1930-1968) en Jef Samyn op de lijst van Gemeentebelangen, en Bernard Depoorter op de Lijst van de Twee Burgemeesters.⁴³ Depoorter werd nogal vaag voorgesteld als *zeer actief in Vlaamse middens*. Dat hij militeerde voor de Volksunie werd door de Lijst niet meegedeeld.

De keuze van Bernard Depoorter voor de Lijst van de Twee Burgemeesters bleek een juiste inschatting. Hij werd met 512 voorkeurstemmen verkozen tot de eerste Vlaams-nationalist in de naoorlogse plaatselijke politiek. Gerard Lezy en Jef Samyn behaalden respectievelijk 136 en 174 naamstemmen. Ook in een aantal buurgemeenten behaalden Volksunie-kandidaten goede resultaten: in Ingelmunster werd André Roels verkozen, terwijl Mik Babylon in Roeselare beslag wist te leggen op maar liefst zes zetels. Dat de Izegemse Volksunie geen eigen lijst had ingediend voor de gemeenteraadsverkiezingen, was logisch: niet alleen was

42 B. DE WEVER, 'De schaduw van de leider', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 31 (2001), p. 233-235.

43 Gerard Lezy was burgerlijk ingenieur. De Lijst van de Twee Burgemeesters toonde de inzet van de gemeenteraadsverkiezingen. Op 1 januari 1965 zou Izegem met Emelgem fusioneren. Burgemeester Omer Baert van Emelgem en de Izegemse burgemeester Jules Sintobin, die overleed in volle verkiezingsstrijd, besloten samen één lijst te vormen. De lijst bevatte vooral CVP'ers als kandidaten. Opmerkelijk is dat de CVP er niet in slaagde een eigen lijst in te dienen. J.M. LERMYTE, 'De Izegemse politiek van 1945 tot 1964', p. 447.

de partij organisatorisch nog niet klaar, ook extern was nog een hele weg af te leggen. Een langzame integratie van Volksunieleden in de gemeenteraad leek het meest aangewezen.

Het door de partij beoogde effect met de deelname aan de gemeenteraadsverkiezingen, kwam er. De politieke tegenstand was blijkbaar nerveus gemaakt en schoot naar aanleiding van de parlementsverkiezingen van 1965 met scherp. De Izegemse Belgisch Socialistische Partij – BSP – publiceerde paginabreed foto's van concentratiekampen en fascistische optochten, en commentarieerde deze met teksten als *de Volksunie hernieuwt het ondermijningswerk van hun voorgangers VNV, Rex en Verdinaso*.⁴⁴ De poging van de BSP om het vooroorlogse Vlaams-nationalisme te linken met het naoorlogse was ingegeven door angst. Want nog meer dan voorheen maakte de Volksunie nu werk van een eigentijdse inhoud, een breed programma met een sociaal-economisch luik. Federalisme werd één van de hoofdthema's. Voor de politieke tegenstand werd het duidelijk dat afstand genomen werd van vooroorlogse idealen en inhouden. Her en der werden nieuwe mensen aangetrokken voor de Volksunielijst. In het arrondissement Roeselare-Tielt waren er geen nieuwe namen, maar trok Mik Babylon de Kamerlijst en was Izegemnaar Frederik Bekaert lijstduwer voor de Senaat. De verkiezingen van 23 mei 1965 leverden een groot succes op. Nationaal verhoogde de partij haar stemmen-aantal van 3,46 % naar 6,64 %. Het sterkst was West-Vlaanderen: in één klap werden drie VU'ers uit de kustprovincie verkozen voor het parlement, met name Mik Babylon in Roeselare-Tielt, Pieter Leys (°1925) in het arrondissement Brugge en Etienne Lootens (1914-1972) in het arrondissement Veurne-Oostende-Diksmuide. In Roeselare-Tielt behaalde de partij rond de 20.000 stemmen voor Kamer en Senaat. De winst was gigantisch: in 1961 schomelde de score nog rond de 6.000 stemmen. In het kieskanton Izegem wist de partij een winst van 8 % te boeken.⁴⁵ Izegemnaar Bernard Depoorter werd met meer dan 1.000 voorkeurstemmen

44 IZEGEM, *Archief Heemkundige Kring Ten Mandere*: Verkiezingsfolder BSP n.a.v. parlementsverkiezingen in 1965.

45 K. DEMEYER, *Overzicht en analyse*, p. 63.

verkozen voor de provincieraad. De grote winst beroerde vriend en vijand. In *De Volksmacht* werd verbitterd gereageerd.⁴⁶ Het blad haalde sterk uit naar Mik Babylon, die het verlies van de CVP en de winst van de Volksunie verpersoonlijkte. De Volksunie zelf had meerdere verklaringen voor het succes. Babylon beschouwde het jarenlange werk van de propagandisten als de doorslaggevende factor voor de winst in West-Vlaanderen.⁴⁷ Het 'aanvaard zijn' van de kandidaten, een betere geografische spreiding van de kandidaten en de coördinatie van de bestaande Volksuniekers droegen volgens hem eveneens bij tot het succes. Wat Babylon minder als oorzaken aanzag, waren de communautaire vraagstukken die al sinds 1960 het politieke klimaat beheersten, in combinatie met de inhoudelijke verruiming én het aantrekken van nieuwe en/of progressief ingestelde kandidaten. Na de verkiezingen van 1965 bleek dat de Volksuniewerking steunde op enerzijds een basis met overtuigde propagandisten en kandidaten, en anderzijds een politiek klimaat dat voor een partij die zich manifesteerde als dé belangenvertegenwoordiger van 'de' Vlamingen, erg gunstig was. Voor Herman Todts werd de Volksunie echt een *partij* in 1961, maar van een structuur en een eigentijdse programmatische inhoud was pas sprake na 1965.

Rond deze periode kon het Izegemse Volksuniebestuur rekenen op de medewerking van Jaak Vansteenkiste (1946-1994) en Jef Pattyn, die beiden een vooroorlogs Vlaams-nationalistisch familieverleden hadden.⁴⁸ Pattyn was eerder betrokken bij de Izegemse afdeling van het ADJ en was al actief geweest bij de Izegemse Gemeentebelangen. In 1968 volgde hij Geert Deman op als arrondissementeel voorzitter.⁴⁹ Jaak Vansteenkiste, broer van de toenmalige Kortrijkse VU-volksvertegenwoordiger Luk Vansteenkiste, werd voorzitter van de Izegemse Volksunie.

46 LEUVEN, KADOC: De Volksmacht, mei 1965.

47 LEUVEN, BKOP: De Volksunie, juni 1965, nr. 26, p. 3.

48 Enquêtegegevens Lieve Pynket over Jaak Vansteenkiste en interview Jef Pattyn (10/06/2005).

49 Pattyn was niet de eerste Izegemnaar die in het arrondissementeel bestuur zetelde. Sinds 1962 was Bernard Depoorter arrondissementeel propagandaleider. Ook Frederik Bekaert zetelde een tijd in het arrondissementsbestuur.

Ook buiten de Volksunie was er Vlaams-nationalistische activiteit. In 1968 werd een afdeling van het Vlaams Nationaal Jeugdverbond – VNJ – opgericht in de stad.⁵⁰ Deze jeugdorganisatie onder de schaar naam Odiel Spruytte, omschreef zichzelf als een volksverbonden beweging, die meer dan enkel ontspanning wilde bieden: *onze jongeren moeten duidelijk het verschil zien tussen schijnflamingantisme en radicaal nationalisme*.⁵¹ Typerend voor het VNJ was de strikte hiërarchie en de nadruk op orde. Inhoudelijk was het verbond niet afkerig van solidaristische ideeën en radicaal militantisme. Kameraadschap, trouw en moed waren na te streven idealen.⁵² Het vooroorlogse Vlaams-nationalisme bleek opnieuw niet veraf. Het VNJ kreeg zeker in de beginjaren, tot ongenoegen van de Volksunie, het etiket ‘Volksuniejeugd’ opgeplakt. Over bindingen tussen het Izegemse VNJ en de lokale Volksunie is weinig bekend.

De lokale VNJ-afdeling, die zich gesteund zag door een ‘Jongeren Steunkomitee’, moest de aanwezigheid van een Blauwvoetvendel naast zich dulden. Aan de basis van het Izegemse Blauwvoetvendel, dat ook Vlaams-nationalistisch en Heel-Nederlands van aard was, stond onder andere Geert Bourgeois (° 1951). Deze laatste werd in de loop van 1968, op zeventienjarige leeftijd, secretaris van de Izegemse VU-afdeling. Als student was hij actief geweest in de Gentse Vlaams-nationale Studentenunie – VNSU – en had hij gemiliteerd voor het Taal Aktiekomitee – TAK.⁵³ Met Bourgeois werd duidelijk dat een Vlaams-nationalistische jeugdvereniging

50 IZEGEM, *Privé-archief Erik Vandewalle*: WIJ te Izegem, oktober 1972. Het VNJ werd in 1960 opgericht als een Vlaams-nationalistische jeugdgroepering. In de jaren 1960 sprak het VNJ zich uit voor federalisme. Sinds de jaren 1970 is het VNJ een radicaal anti-Belgische vereniging. De onafhankelijkheid van Vlaanderen werd door het VNJ steeds gezien als een eerste stap naar een hereniging van de Nederlanden.

51 In 1971 was er in Izegem sprake van een VNJ-schaar Odiel Spruytte en een schaar Irma Laplasse. *Storm, jeugdmagazine van en voor het VNJ*, mei-juni 1971, nr. 3, p. 79-80.

52 P. VERLINDEN, ‘Morfologie van de uiterst-rechtse groeperingen in België’, in: *Res Publica*, 2-3 (1981), p. 380-381.

53 BRUSSEL, Interview Geert Bourgeois (06/02/06) en trefwoord ‘Geert Bourgeois’ (auteur: B. DE WEVER), in: *NEVB*. In 1972 werd Bourgeois de eerste voorzitter van de Volksuniejongeren – VUJO in Izegem.

als het Blauwvoetvendel zeker niet afstotend werkte voor de Volksunie. Dat was ook het geval bij arrondissementeel voorzitter Geert Deman, die meer dan twintig jaar als leider actief was geweest bij de Blauwvoetvendels in Veurne.⁵⁴ Ook vóór de Tweede Wereldoorlog bestond er een verband tussen Blauwvoetvendels en Vlaams-nationale groeperingen: officieel stonden de vooroorlogse vendels buiten de partijpolitiek, maar in de praktijk steunden ze het VNV.⁵⁵

Binnen de Volksunie werd hard gewerkt aan de uitbouw van een programma. Het partijcongres koos volledig voor federalisme en pluralisme.⁵⁶ De idee om een volwaardig politiek alternatief te bieden, met bereidheid om eventuele verantwoordelijkheid op te nemen, werd er meer dan vroeger geponoerd. De omschakeling van zweeppartij naar oppositiepartij kreeg aanhang. Met die opstellingen werd deelgenomen aan de parlementsverkiezingen van 31 maart 1968. De verkiezingsuitslag bleek opnieuw een succes. In het arrondissement werden zowel Mik Babylon als Willy Persyn verkozen; Bernard Depoorter werd herkozen als provincieraads-lid. In vergelijking met 1965 was de Volksunie in het arrondissement Roeselare-Tielt gegroeid met 5 %, en dit voor zowel Kamer, Senaat als Provincieraad.⁵⁷ In het kanton Izegem schommelde de winst tussen de 3 à 4 %. De dalende trend van de CVP zette zich door in het kanton: in 1961 kon de partij nog meer dan 62 % van de kiezers overtuigen; in 1968 was die score gedaald tot 48 %. De BSP kende een kleine aangroei. Met de parlementsverkiezingen verstevigde de VU haar positie als derde 'grootste' partij in het kanton Izegem.

54 L. SCHEPENS, *De provincieraad van West-Vlaanderen 1921/1978*, Tielt-Amsterdam, 1979, p. 284.

55 F. BOUDREZ, *De Vlaamse Beweging te Roeselare tijdens het interbellum*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KULeuven, 1996, p. 155-156.

56 A. VIAENE, *Programmatistische identiteit van de Volksunie*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KULeuven, 1972, Deel 2, p. 106-108.

57 K. DEMEYER, *Overzicht en analyse*, p. 207-215.

Rond 11 juli 1969 werd het Vlaams Huis op de Grote Markt officieel geopend.⁵⁸ Daarmee werd aangeknoopt bij een traditie die bijna dertig jaar onderbroken was geweest. Het vooroorlogse Vlaams Huis was in de begindagen van de Tweede Wereldoorlog door Duitse bommen vernield. Initiatiefnemers van het nieuwe Vlaams Huis waren Bernard Depoorter, Jef Pattyn, Emiel Bourgeois (vader van Geert Bourgeois) en Cyriel Declercq (zoon van Juul Declercq).⁵⁹ De samenstelling van deze groep was een mengeling van neo-Vlaams-nationalisten met of zonder Vlaams-nationale familiebanden en oudgedienden. Nogmaals werd duidelijk dat de Izegemse Volksunie gefundeerd was op een vooroorlogse bodem. Doel van het nieuwe Vlaams Huis was met een drempelverlagend aanbod nog meer mensen warm maken voor de partij. Het Huis beschikte over een zaal die voor jongeren werd opengehouden. Diverse initiatieven in het Vlaams Huis moesten ook een ouder publiek aantrekken, zodat een kruisbestuiving tussen jong(e) en oud(e) Vlaams-nationalisten gerealiseerd kon worden.

Met de gemeenteraadsverkiezingen van 11 oktober 1970 volgde een nieuwe electorale test. Opnieuw kwam de Volksunie niet op met een eigen lijst, maar wel met de Groep van de Burgemeester, een coalitie onder leiding van burgemeester André Bourgeois (die overigens geen directe familie was van Geert Bourgeois). De lijst bevatte in hoofdzaak CVP'ers, een aantal liberalen en de drie VU'ers, Bernard Depoorter, Jef Pattyn en Jeroom Demeyere.⁶⁰ Zij werden door het ACW, dat ook opnieuw een eigen lijst indiende, omschreven als *Volksunie-duiveltjes-zonder-scrupules*.⁶¹ Door de Groep van de Burgemeester werden de VU'ers vaag voorgesteld als *lid van verschillende Vlaamse verenigingen*.⁶² Meer concreet ble-

58 IZEGEM, *Archief Heemkundige Kring Ten Mandere*: De Weekbode, 11 juli 1969, p. 7.

59 IZEGEM, Interview Joris Verbeke (20/01/2006), interview Jef Pattyn (10/10/2005) en BRUSSEL, Interview Geert Bourgeois (06/02/2006), interview Bart Staes (13/09/2005). Cyriel Declercq (1925-1983) was de zoon van Juul Declercq, vakbondsman en rechterhand van Van Severen.

60 J.M. LERMYTE, *Gedeelde eenheid. De christelijke arbeidersbeweging in Izegem-Emelgem-Kachtem*, Izegem, 1992, p. 407.

61 J.M. LERMYTE, *Gedeelde eenheid*, p. 409.

62 IZEGEM, *Archief Heemkundige Kring Ten Mandere*, Doos kiespamfletten 1945-1970, Map 'gemeenteraadsverkiezingen 11-10-1970': Verkiezingsfolder 'Groep van de

ken zij ex-leden van de Nationaal-socialistische Jeugd Vlaanderen – NSJV – (tijdens de Tweede Wereldoorlog), Were Di, het ADJV, Broederband en het Sint-Maartensfonds.⁶³ Niet iedereen steunde de gemengde lijst.⁶⁴ Een brief moest de keuze verantwoorden, maar deze was slechts door een beperkte groep ondertekend, met name door afdelingsvoorzitter Jaak Vansteenkiste, Geert Bourgeois, Raf Dujardin, Cyriel Declercq, Gaston Pynket, Bernard Depoorter, Jef Pattyn en Jeroom Demeyere.⁶⁵ ‘Afvalligen’ of niet-ondertekenaars waren, onder anderen, Erik Vandewalle en Jef Samyn. Hadden zij geen vertrouwen in een dergelijke aanpak of weigerden zij categoriek hun steun te verlenen aan een lijst waar VU’ers en CVP’ers naast elkaar opkwamen? De Groep van de Burgemeester verklaarde de diversiteit op de lijst als zijnde *een overbrugging van de filosofische en partijpolitieke verschillen* en had van haar kant geen enkel probleem met het opnemen van overtuigde Vlaams-nationalisten. De keuze voor een gemengde lijst bleek een voltreffer. De drie VU-kandidaten, die allen bedrijfsleiders waren, werden verkozen en brachten het zetelaantal in de gemeenteraad van een naar drie.⁶⁶ Depoorter had 978 voorkeursstemmen bekommen, Pattyn 636 en Demeyere 532. André Bourgeois, de lijststaandevoerder van de Groep van de Burgemeester, behaalde meer dan 3000 voorkeursstemmen, wat een absolute topscore was in de Izegemse politiek.⁶⁷

Burgemeester’.

63 IZEGEM, Interview Jef Pattyn (10/10/05), interview Bernard Depoorter (20/09/05) en enquêtegegevens Jeroom Demeyere.

64 IZEGEM, Interview Joris Verbeke (20/01/06), interview Erik Vandewalle (05/03/05).

65 IZEGEM, *Archief Heemkundige Kring Ten Mandere*, Doos kiespamfletten 1945-1970, Map ‘gemeenteraadsverkiezingen 11-10-1970’: Brief van de Volksunie Izegem.

66 ANTWERPEN, ADVN, Archief Volksunie Roeselare-Tielt, D 376, Doos ‘gemeenteraadsverkiezingen 1964-1970’.

67 J.M. LERMYTE, *Gedeelde eenheid*, p. 313.

OP WEG MET EEN EIGEN LIJST

Het succes kreeg geen vervolg bij de parlementsverkiezingen van 7 november 1971: in het kanton Izegem verloor de Volksunie 3 %, terwijl de partij 2 % steeg op arrondissementeel niveau.⁶⁸ Voor *De Volksmacht* lag die uitslag in de lijn der verwachtingen. De partij leed volgens het blad immers aan bloedarmoede omwille van *de oververtegenwoordiging van geneesheren, doctors in de rechten en ingenieurs*.⁶⁹ Helemaal ongelijk had het weekblad niet. De lijst voor de provincieraadsverkiezingen, bijvoorbeeld, was bemand met Bernard Depoorter (ondernemer), Jean-Pierre Pillaert (ingenieur), Firmin Debusseré (ingenieur), Daniël Vandamme (huisarts) en Elmar Van Biervliet (huisarts). De reputatie van de Volksunie als een partij van de intellectuelen werd erdoor bevestigd. Het verlies bij de parlementsverkiezingen belette de Izegemse Volksunie niet om intussen ervaring op te doen in de gemeenteraad. In *Het Wekelijks Nieuws* werd hun aanwezigheid nogal plastisch omschreven: *Depoorter, eerder stil van aard, liet de drukte en de heibel van de raadszittingen over zich heen waaien, Pattyn doorspekte de raadszittingen met voorstellen die Gustaaf Nyffels (toenmalig burgemeester van Izegem) zelfs intelligent noemde en Demeyere, die als het hem paste, links of rechts iemand duchtig de mantel uitveegde en zijn ideeën onderstreepte met de vuist op de tafel*.⁷⁰ Ook in de Commissie van Openbare Onderstand – COO – zetelde sinds 1970 VU'er Emiel Bourgeois. Het partijblad *WIJ te Izegem* stelde Bourgeois voor als *de verdediger van bejaarden en mensen in nood*.⁷¹ Het ledenaantal van de Izegemse partijafdeling steeg. Op 15 mei 1971 werden honderddrieëndertig leden en zesenzeventig abonnees op het nationale partijblad *WIJ* geteld. Van de honderddrieënder-

68 K. DEMEYER, *Overzicht en analyse*, p. 68. Op nationaal niveau steeg de partij naar 11 % van het electoraat. In de Kamer resulteerde dit in 21 zetels, wat één zetel winst betekende in vergelijking met 1968. Trefwoord 'Volksunie (VU)' – 'Volksunie – deelname aan wetgevende verkiezingen' (auteur: F. SEBERECHTS), in: *NEVB*.

69 LEUVEN, *KADOC*: *De Volksmacht*, november 1971, p. 13.

70 IZEGEM, *Privé-archief Erik Vandewalle*: Bijvoegsel aan het *Wekelijks Nieuws*, 3 september 1976.

71 IZEGEM, *Archief Heemkundige Kring Ten Mandere*, Doos kiespamfletten 1971-1976, Map 'gemeenteraadsverkiezingen 1976': *WIJ te Izegem*, verkiezingsblad n.a.v. gemeenteraadsverkiezingen 1976.

tig leden waren vijfenzeventig lidmaatschappen hernieuwd; twee jaar later bedroeg dat aantal honderdzeventien.⁷² Van een 'grote sprong voorwaarts' was nog steeds geen sprake. Op 22 december 1972 werd een afdeling van Volksuniejongeren – VUJO – opgericht onder voorzitterschap van Geert Bourgeois.⁷³ Bedoeling was toekomstige mandatarissen te vormen. Daartoe werden meermaals Izegemse jongeren, al dan niet actief in de plaatselijke afdeling, afgevaardigd naar vormingsweekends die meestal in Nederland plaatsvonden.⁷⁴

Inhoudelijk besteedde de arrondissementale Volksunie steeds meer aandacht aan de nakende gemeentelijke fusies, onder meer in het vanaf januari 1973 verschijnende arrondissementeel blad *De Mandelmolen*.⁷⁵ Het blad werd opgestart onder het motto *Ik lééf voor de mens*. Het doel was de abonnees te laten aanvoelen dat ze tot een gemeenschap behoorden. Daarmee werd teruggegrepen naar een van de basisideeën, met name het geloof in het bestaan van een eigen volksgemeenschap die een eigen politieke structuur nodig heeft om zich te kunnen valoriseren.⁷⁶ De partij sprak zich bij monde van Mik Babylon eerder twijfelachtig uit over de fusies.⁷⁷ Enerzijds werd gehoopt om een soort van federaties van gemeenten te vormen, die gezamenlijk een aantal taken zouden kunnen behartigen, in de plaats van de fusies; anderzijds was er het besef dat Roeselare-Tielt geprangd zat tussen Brugge en Kortrijk, en men dacht dat de oprichting van grotere gemeenten voor enig tegenwicht zou kunnen zorgen. De problematiek van de fusies werd nog actueler door het regeerakkoord van 1973 inzake de gewestvorming.⁷⁸ Drie gewesten kregen een aantal bevoegdheden, maar

72 ANTWERPEN, ADVN, Archief Volksunie Roeselare-Tielt, D 376, Doos 'arrondissement Roeselare 1965-1975'.

73 ANTWERPEN, ADVN, Documentatiemap 'DA 224/4': WIJ te Izegem, 1972, artikel door Geert Bourgeois; LEUVEN, BKOP: WIJ, december 1972, nr. 50, p. 22.

74 BRUSSEL, Interview Bart Staes (13/09/05) en IZEGEM, Interview Joris Verbeke (20/01/06).

75 IZEGEM, *Privé-archief Erik Vandewalle*: De Mandelmolen, arrondissementeel huisorgaan van de Volksunie, januari-februari-maart 1973, nr. 1.

76 A. VIAENE, *Programmatistische identiteit*, Deel 3, p. 1.

77 IZEGEM, *Privé-archief Erik Vandewalle*: De Mandelmolen, najaar 1973, nr. 2.

78 T. LUYKX, *Politieke geschiedenis van België*, Amsterdam-Brussel, 1978, p. 630-631.

geen eigen instellingen en portefeuilles toegewezen. De thematiek keerde terug in het VU-programma opgesteld naar aanleiding van de parlementsverkiezingen van 10 maart 1974. Er werd gepleit voor een Belgische bondsstaat waarin de *twee deelstaten over eigen wetgevende en fiscale bevoegdheden zouden beschikken*.⁷⁹ Van een Brussels Hoofdstedelijk Gewest was er geen sprake meer. Gepleit werd voor een eenkamerstelsel in zowel de Vlaamse als de Waalse deelstaat.⁸⁰ De bondsstaat België moest een Bondskamer krijgen, waarvan de leden volgens een evenredige vertegenwoordiging zouden worden verkozen, en een Bondssenaat, die geen wetgevend werk meer zou verrichten, maar de functie van bezinningskamer zou vervullen. Het voorgestelde confederale model leverde alvast geen goede verkiezingsuitslag op: de partij verloor op nationaal niveau 0,9 % van de stemmen, wat neerkwam op zo'n 50.000 stemmen.⁸¹ In het arrondissement Roeselare-Tielt werd voor de Kamer bijna 3 % verloren; in het kanton Izegem werd dan weer 2 % gewonnen.⁸² In het kanton Izegem was de VU geëvolueerd van 3,7 % in 1954 naar 16 % in 1974. Met die 16 % was de partij de derde 'grootste' partij in het kanton, na de CVP (47,5 %) en de BSP (26,17 %).

De wet van 30 december 1975 maakte een einde aan de discussies inzake de gemeentefusies: het aantal Belgische gemeenten werd gereduceerd van 2359 tot 589.⁸³ Begin 1977 zouden de fusies daadwerkelijk doorgevoerd worden. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 10 oktober 1976 werd echter al rekening gehouden met de nieuwe bestuurlijke indeling. De voorziene fusie tussen Groot-Izegem (Izegem en Emelgem) en Kachtem resulteerde in een aangroei van acht nieuwe gemeenteraadszetels.⁸⁴ In totaal zouden nu 20.898 kiezers beslissen wie een plaatsje kreeg op één van de negenen-

79 IZEGEM, *Privé-archief Erik Vandewalle*: WIJ-verkiezingsnummer, februari 1974.

80 IZEGEM, *Privé-archief Erik Vandewalle*: WIJ te Izegem, december 1973.

81 T. LUYKX, *Politieke geschiedenis*, p. 654.

82 K. DEMEYER, *Overzicht en analyse*, p. 218-219.

83 T. LUYKX, *Politieke geschiedenis*, p. 673.

84 J.M. LERMYTE, 'De Izegemse politiek van 1945 tot 1964', p. 448.

twintig gemeenteraadszetels in Izegem-Emelgem-Kachtem.⁸⁵ De Volksunie keek die gemeenteraadsverkiezingen met veel vertrouwen tegemoet. Begin februari 1976 kondigde het bestuur aan dat er voor het eerst een eigen lijst zou ingediend worden, omdat *de Volksunie vaststelde dat de politiek die de traditionele partijen en groepen te Izegem bedrijven, volledig is vastgeroest*.⁸⁶ De 'spectaculaire' aangroei van het VU-ledenaantal vormde een bijkomende motivatie. Dat een eigen lijst kon samengesteld worden, was niet zozeer het resultaat van de door de partij aangehaalde redenen. Het was vooral een logisch gevolg van een langzame ontwikkeling in de breedte en een geslaagde politieke tactiek. De partij was sinds de oprichting van het Vlaams Huis meer en efficiënter dan tevoren werk beginnen maken van een structurele uitbouw via nevenorganisaties en leden- en abonnementenwerving. De zelfstandige opstelling van de Volksunie werd door *Het Nieuwsblad* becommentarieerd als het belangrijkste politieke feit van 1976 in Izegem, naast de vaststelling dat de CVP erin geslaagd was om na twaalf jaar opnieuw een eenheidslijst op te stellen en dat ook de PVV voor het eerst een eigen lijst indiende.⁸⁷ Het eerste verkiezingsprogramma van de Izegemse VU was een pleidooi voor een 'leven in kringen' en getuigde van een moderne mensvisie. Uit die leuze kwam duidelijk het federalistische gedachtegoed naar voren. De burger moest meer betrokken worden bij het bestuur op elk niveau, van wijk tot gemeentebestuur. Daartoe zouden 'burgerdagen' ingevoerd worden en zou de stadsperiodiek geherwaardeerd worden.⁸⁸ De gemeente moest de kern van de gemeenschap vormen. De burger moest niet alleen geïnformeerd worden en mee besturen, hij moest ook kunnen werken en leven in zijn eigen gemeente. In het programma werd gepleit voor een herwaardering van Izegem als bloeiende industriestad, die tegelijk stedelijke diensten zou aanbieden en over een bezienswaardige stadskern

85 IZEGEM, *Privé-archief Erik Vandewalle*: Bijvoegsel aan het Wekelijks Nieuws, 24/09/1976.

86 LEUVEN, *BKOP: WIJ*, nr. 7, februari 1976, p. 15.

87 IZEGEM, *Privé-archief Erik Vandewalle*: Het Nieuwsblad, 13 juli 1976.

88 IZEGEM, *Privé-archief Erik Vandewalle*: Volksunie-programma n.a.v. gemeenteraadsverkiezingen 1976, p. 4.

zou beschikken.⁸⁹ Ook bleef er in het partijprogramma aandacht voor het grotere geheel: een volle ontwikkeling van de doelstellingen moest en kon pas plaatsvinden in een federaal kader, zowel in België als in Europa. Volgens *Het Wekelijks Nieuws* leunde het programma van de Izegemse Volksunie dicht aan bij dat van de CVP.⁹⁰ De VU probeerde dan maar om de typische standenvetegenwoordiging van de CVP te bekritisieren als zijnde *een samengietsel van jonge CVP'ers, ACW'ers, NCMV'ers, Boerenbonders . . . en officieel vormt die lijst een eenheid*.⁹¹ Juist het gebrek aan eenheid werd dan weer door de CVP aangewend om de Volksunie van antwoord te dienen: uit een analyse van de VU-lijst stelde de partij: *Wij vinden er kandidaten van zowel extreem-linkse zijde tot uiterst rechtse zijde, terwijl de meeste kennelijk nog geplaagd zitten met een ongeneeslijk epuratie-complex*.⁹² De CVP stelde zich de vraag of er geen kloof bestond tussen *onstuimige Amada-rakkers* als Luc Seynaeve (kleinzoon van Juul Declercq) en de conservatieve clan rond Jef Pattyn, Cyriel Declercq en Jeroom Demeyere.⁹³ Luc Seynaeve reageerde op de aanklacht door te stellen dat hij *geëngageerd-kritisch*⁹⁴ was. In werkelijkheid was Seynaeve lid van de Werkgroep Arbeid, een radicaal-linkse flamingantische groep.⁹⁵ De vaststelling van de CVP dat er zich een conservatieve clan bevond binnen de Volksunie, was geen nieuws. De Izegemse VU was, net als op vele andere plaatsen, opgericht door een kern met een bijna exclusief Vlaams-nationalistische achtergrond en had zich daarna in de loop der jaren geprofileerd als zijnde het alternatief bij uitstek voor de klassieke partijen dat zich kon opstellen

89 IZEGEM, *Privé-archief Erik Vandewalle*: Volksunie-programma n.a.v. gemeenteraadsverkiezingen 1976, p. 8-10.

90 IZEGEM, *Privé-archief Erik Vandewalle*: Het Wekelijks Nieuws, 1 oktober 1976.

91 LEUVEN, *BKOP*: WIJ, nr. 37, september 1976, p. 14.

92 IZEGEM, *Archief Heemkundige Kring Ten Mandere*, Doos kiespamfletten 1971-1976, Map 'gemeenteraadsverkiezingen 1976': CVP-Zeg.

93 IZEGEM, *Archief Heemkundige Kring Ten Mandere*, Doos kiespamfletten 1971-1976, Map 'gemeenteraadsverkiezingen 1976': CVP-Zeg. Luc Seynaeve (*1953) is een kleinzoon van Verdinaso-voorman Juul Declercq.

94 IZEGEM, *Archief Heemkundige Kring Ten Mandere*, Doos kiespamfletten 1971-1976, Map 'gemeenteraadsverkiezingen 1976': Pamflet opgesteld door Luc Seynaeve.

95 Werkgroep Arbeid werd in 1972 opgericht en kende vooral aanhang bij groepen universiteitsstudenten. Trefwoord 'Werkgroep Arbeid' (auteur: H. CUYPERS), in: NEVB.

als *katalysator voor allerlei vormen van onvrede*.⁹⁶ De lijst die de Volksunie in 1976 indiende, kende een zeer verscheiden samenstelling. Men trof er zowel kandidaten die slechts in de loop van 1975 of 1976 lid van de partij waren geworden, als mensen die er al jarenlang deel van uitmaakten.

Aan de hand van zestien gegevenslijsten, bekomen vanuit de enquêtes en interviews, kon volgend profiel van de Volksunie-kandidaten opgesteld worden:⁹⁷

TABEL 1 ACHTERGROND FAMILIE

VNV	31,25 %
Verdinaso	31,25 %
Geen Vlaams-nationalistische achtergrond	37,50 %

TABEL 2 REPRESSIONE IN DE FAMILIE

Ja	40 %
Nee	60 %

TABEL 3 ROL VAN DE REPRESSIONE IN DE HUIDIGE OVERTUIGING

Sterk bepalende factor	12,5 %
Eén van de redenen	31,25 %
Absoluut geen bepalende factor	43,75 %
Geen mening	12,5 %

96 BRUSSEL, Interview Geert Bourgeois (06/02/06).

97 Gegevens gebaseerd op een rondvraag bij twaalf Izegemse Volksunie-kandidaten en interviews met Erik Vandewalle (13/11/05), Jef Pattyn (10/10/05), Geert Bourgeois (06/02/06) en Bernard Depoorter (20/09/05). Op een totaal van vierentwintig kandidaten (vijf van de oorspronkelijk negentwintig kandidaten waren intussen overleden) konden er zestien gegevenslijsten opgesteld worden. De enquête was gedeeltelijk gebaseerd op de vragenlijst van Bart De Wever, opgenomen in de bijlagen van B. DE WEVER, *Herrijzenis*.

Uit de verzamelde gegevens blijkt dat op zijn minst 62 % van de ondervraagden familieleden had met een vooroorlogs Vlaams-nationalistisch verleden. In de groep van kandidaten met een Vlaams-nationalistisch verleden hadden drie personen een broer die of een familielid dat aan het oostfront had gevochten. Opvallend is dat slechts 40 % van deze groep beweerde in aanraking geweest te zijn met repressieve maatregelen. Toch vormde de naoorlogse repressie voor 44 % van de kandidaten een motivatie om zich als Vlaams-nationalist op te stellen.

TABEL 4 LIDMAATSCHAP JEUGDVERENIGING

Geen	18,75 %
Katholiek: KAJ, Chiro, JADO, KSA	50 %
Scouts	6,25 %
VNJ, NSJV	18,75 %
Blauwvoetvendels-ADJV	6,25 %

Slechts een klein deel van de ondervraagde kandidaten was al van in de jeugd jaren actief in een Vlaams-nationalistische groepering. Als zij al lid waren van een jeugdorganisatie, dan was dat meestal bij een katholieke beweging.

TABEL 5 LEVENSBESCHOUWING

Praktiserend katholiek	25 %
Katholiek	68,75 %
Vrijzinnig	6,25 %

Een grote meerderheid van de ondervraagden omschreef zichzelf als katholiek. Eén iemand gaf zich op als vrijzinnig en drie personen omschreven zichzelf als praktiserend katholiek.

TABEL 6 SCHOLING

- middelbaar onderwijs

Algemeen secundair onderwijs	62,5 %
Technisch secundair onderwijs	37,5 %

- hoger onderwijs

Ja	50 %
Nee	50 %

Wat de middelbare schoolopleiding betreft, was er een overwicht aan ASO-richtingen. Opvallend was dat de helft van de ondervraagden een hogere opleiding had genoten. Dat laatste kan grotendeels verklaard worden door de gemiddelde leeftijd van de kandidaten. Deze bedroeg ongeveer vierendertig jaar, wat naar politieke normen zeer jong is.⁹⁸ Negen kandidaten hadden zelfs een leeftijd van dertig jaar of jonger.

TABEL 7 BEROEP

Vrije beroepen	6,9 %
Zelfstandigen	24,1 %
Arbeiders	20,7 %
Bedienden	27,6 %
Leraars	6,9 %
Gepensioneerden	6,9 %
Huisvrouwen	6,9 %

De lijst bevatte een klein overwicht aan bedienden, op de voet gevolgd door zelfstandigen en (in hoofdzaak geschoolde) arbeiders. Slechts twee kandidaten oefenden een vrij beroep uit. Geen enkele landbouwer had een plaats op de lijst. In vergelijking met de professionele achtergrond van de Volksuniestichters, is het overwicht aan bedienden opvallend. Onder de eerste generatie VU'ers bevonden zich vooral arbeiders en bedrijfsleiders. De afwezigheid van landbouwers bleek een constante. De voornaamste verklaring schuilt in de sterke oriëntatie van Izegem op de uitbouw van de industrie en de dienstensector. De plaatselijke Volksunie was er

⁹⁸ In zijn onderzoek naar de socio-professionele achtergrond van de West-Vlaamse Volksunielijsten in 1976 kwam Jeroen Adam tot de vaststelling dat de VU met een gemiddelde leeftijd van 40 jaar de 'jongste partij' was. J. ADAM, *Een electorale en socio-professionele analyse van het Vlaams-nationalisme in West-Vlaanderen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent, 2002, p. 125.

wel in geslaagd om, na bijna twintig jaar, aanhang te verwerven bij de bediendensector, een categorie waar zij oorspronkelijk helemaal geen succes kende. Afgemeten aan de socio-professionele vertegenwoordiging, was de Volksunie in Izegem een deel van haar historische wortels aan het ontgroeien. Vier vrouwen stelden zich kandidaat. Onder hen bevond zich Winny Smalle, één van de stichtsters van de Volksunie vrouwen in Izegem, die in oktober 1975 werd opgericht.⁹⁹ Ietwat bevoogdend kregen de vrouwelijke kandidaten een *eresaluut omdat ze de moed hadden om de muur van de politieke onverschilligheid te doorbreken*.¹⁰⁰ De Volksunie wilde blijkbaar niet alleen gezien worden als een jeugdige partij, maar ook als een vrouwvriendelijke partij.

Over de eerste plaats op die lijst werd nog flink gediscussieerd tussen de jonge Geert Bourgeois en Jef Pattyn. Uiteindelijk leverde het conflict een eerste plaats op voor Bourgeois; Pattyn moest zich tevredenstellen met de tweede plaats.

De gemeenteraadsverkiezingen van 10 oktober 1976 betekenden voor de Izegemse Volksunie een bevestiging van de langzame groei. De partij behaalde een score van 14,68 %, wat een totaal van ongeveer 2600 stemmen betekende.¹⁰¹ Daarmee deed de Volksunie het minder goed dan verwacht werd volgens *Het Wekelijks Nieuws*; de krant had een stemmenaantal van 3200 stemmen getipt.¹⁰² De behaalde score resulteerde in vier gemeenteraadszetels. De Vlaams-nationalistische partij had haar positie weten te stabiliseren in de wgens de fusie uitgebreide gemeenteraad. Geert Bourgeois, Jef Pattyn, Erik Vandewalle en Jeroom Demeyere waren verkozen. Met Bourgeois en Vandewalle, die door de plaatselijke pers als de lokale VU-ideoloog werd beschouwd, verschenen twee nieuwe gezichten. Van de eerste generatie VU'ers kon Jef Pattyn zich het best handhaven: hij behaalde net als in 1970 om en bij de 600 naamstemmen. Bernard Depoorter verloor in vergelijking met

99 LEUVEN, *BKOP*: WIJ, nr. 43, oktober 1975, p. 15.

100 LEUVEN, *BKOP*: WIJ, nr. 40, oktober 1976, p. 12.

101 J.M. LERMYTE, 'De Izegemse politiek van 1945 tot 1964', p. 448.

102 IZEGEM, *Privé-archieef Erik Vandewalle*: *Het Wekelijks Nieuws*, 1 oktober 1976.

1970 600 stemmen. Tot het kransje subtoppers behoorden Cyriel Declercq en Wilfried Lagae uit de 'oudere' generatie Vlaams-nationalisten; bij de 'jongere' generatie scoorden Kachtemnaar Jacques Deroose, de toenmalige Izegemse VU-voorzitter Joris Verbeke en Luc Seynaeve goed.¹⁰³ De twee gepensioneerde kandidaten behaalden de minste stemmen: eenentachtig voor Oda Herreman en vijfennegentig voor Hubert Stevens. Bij de vrouwelijke kandidaten bekwam enkel Johanna Vanassche meer dan 200 stemmen. Van een doorbraak op grote schaal kon bezwaarlijk gesproken worden. Toch bevonden zowel de Volksunie als de gemeentelijke politiek zich in een overgangsfase. Bij de Volksunie maakten nieuwe boegbeelden als Erik Vandewalle en vooral Geert Bourgeois voor het eerst hun opwachting. De opnieuw met één lijst opkomende CVP behaalde net de meerderheid met vijftien zetels. Voor het eerst werd de sterke positie van de katholieke partij aan het wankelen gebracht. Dat was vooral de verdienste van de Socialistische Partij – SP –, die sinds 1921 probeerde om de hegemonie van de katholieke partij te doorbreken en nu haar aanwezigheid in de gemeenteraad wist uit te breiden van zes naar negen zetels. De verkiezing van vier VU-kandidaten toonde dan weer aan dat zowel CVP als SP er een nieuwe, te duchten politieke concurrent bij hadden. De PVV bleef het zwakke broertje en wist slechts beslag te leggen op één zetel.

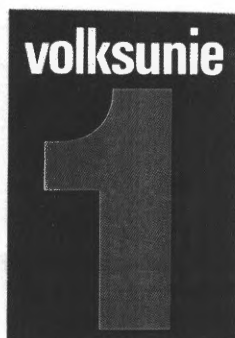
Met deze slogan trok de Izegemse Volksunie naar de stembus in 1976¹⁰⁴

NA 1976

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1982 werd opnieuw een afzonderlijke lijst ingediend. De partij boekte een winst van bijna 4 %, wat resulteerde in vijf zetels in de gemeenteraad: Erik Vandewalle, Geert Bourgeois, Bernard Depoorter, Jan Maertens

¹⁰³ IZEGEM, *Privé-archief Erik Vandewalle*: Bundel 'Enkele aspecten van 25 jaar VU in Izegem'. Deroose zou Jeroom Demeyere vervangen in de Izegemse gemeenteraad toen laatst vermelde verhuisde uit Izegem.

¹⁰⁴ IZEGEM, *Archief Heemkundige Kring Ten Mandere*, Doos kiespamfletten 1971-1976, Map 'gemeenteraadsverkiezingen 1976': verkiezingsfolder Volksunie.

ONZE KANDIDATEN

en Piet Seynaeve werden verkozen.¹⁰⁵ De CVP verloor de meerderheid in de raad en tussen SP, VU en Gemeentebelangen werd een coalitie gesloten. Daardoor trad de Izegemse Volksunie voor het eerst in haar geschiedenis toe tot het schepencollege: onder een socialistische burgemeester werd Geert Bourgeois eerste schepen, Erik Vandewalle vierde schepen en Bernard Depoorter zesde schepen.

De gemeenteraadsverkiezingen van 1988 verwezen de CVP opnieuw naar de oppositie. In een poging om die situatie te keren, probeerde de CVP de Volksunie uit de hernieuwde coalitie SP-VU-GB te halen. Aan de VU werden het burgemeestersambt en twee schepenposten aangeboden.¹⁰⁶ Dit aanbod werd geweigerd.

In 1994 verloor de Volksunie een zetel in de gemeenteraad, maar kort voordien had de partij wel het 50oste aangesloten lid kunnen vieren.¹⁰⁷

105 IZEGEM, *Privé-archief Erik Vandewalle*, Bundel 'Enkele aspecten van 25 jaar VU in Izegem'.

106 J.M. LERMYTE, *Gedeelde eenheid*, p. 436-437.

107 IZEGEM, *Archief Heemkundige Kring Ten Mandere*, Doos te klasseren politieke pamfletten: WIJ te Izegem-Emelgem-Kachtem, oktober 1992, p. 1.

De gemeenteraadsverkiezingen van 2000 brachten de grote doorbraak. VU-ID behaalde 4465 stemmen (of 23,6 %). Het verschil met de CVP en SP was minimaal: minder dan 300 stemmen met de CVP en minder dan 400 stemmen met de SP.¹⁰⁸ Geert Bourgeois behaalde een persoonlijk stemmenaantal dat dicht in de buurt kwam van het record van André Bourgeois in 1970.

BESLUIT

Uit ons onderzoek bleek dat de fundamenteën van de partij berusten in het vooroorlogs Vlaams-nationalisme. De sterke positie van het Verdinaso in Izegem tijdens het interbellum, de leidende functie van Juul Declercq in deze beweging en de aanwezigheid van priester Odiel Spruytte speelden hierin een belangrijke rol. De verdere uitbouw en groei van de partij werd pas mogelijk vanaf de jaren 1960, die gekenmerkt werden door communautaire spanningen en sociaal-economische veranderingen. De zelfstandige opstelling van de Volksunie in 1976 combineerde het verleden en het heden van de partij. (Toekomstige) boegbeelden als Erik Vandewalle en Geert Bourgeois maakten hun opwachting, terwijl met Cyriel Declercq er nog een rechtstreekse link was met het vooroorlogse Vlaams-nationalisme. Het was net deze combinatie van nieuwe en oude Vlaams-nationalisten die de groei van de Volksunie in Izegem mogelijk maakte.

108 <http://www.vub.ac.be/belgianelections/G512.html>.

Boekbesprekingen

José VANBOSSELE en Niklaas MADDENS

Een Nederlandse vertaling van de ‘Annales Gandenses’

Over de Vlaamse vrijheidsstrijd op het einde van de 13de en in het begin van de 14de eeuw zijn bibliotheken vol geschreven. Er werd zoveel belang aan gehecht dat de gebeurtenissen van 11 juli 1302 aan Vlaanderen de datum van de feestdag van de Vlaamse Gemeenschap schonken. De voornaamste bron voor de kennis van wat zich hierbij afspeelde, is de hier uitgegeven kroniek, een voorbeeld van een middeleeuwse verhalende bron. Meer dan 50 jaar geleden werden tijdens de oefeningen ‘Middeleeuwen’ in de kandidaturen vaak afwisselend deze kroniek en die van Ghiselbrecht van Bergen of van Gilles li Muisis als studieobject genomen om na te gaan of de studenten wel voldoende vertrouwd waren met de Latijnse taal.

Ik heb de – weliswaar niet geverifieerde – overtuiging dat de kennis van het Latijn wat verminderd is, als was het maar omdat Grieks-Latijnse humaniora niet langer vereist is voor het aanvangen van historische studies. Daarom is het nuttig om – zoals ook vaak in de Verenigde Staten wordt gedaan – simultaanvertalingen te maken van teksten die origineel in een minder toegankelijke taal ter beschikking staan. Dit is wat José Vanbossele op een zeer voortreffelijke wijze heeft gedaan.

In een inleiding wijst de uitgever op het belang van het document en situeert het in de reeks kronieken die de in de *Annales Gandenses* verhaalde gebeurtenissen van ca. 1300 beschrijven. Dan volgt een kort hoofdstuk over de verschillende handschriften van de tekst, een toelichting bij de vertaling, een genealogische schets – de genealogische informatie in de bron is overvloedig en ingewikkeld – met een kaartje van Vlaanderen en omliggende gebieden, en tenslotte een beknopte bibliografie. Wij gebruiken hier het woord ‘beknopt’, omdat wij er bvb. het vrij recente werk van J.F. Verbruggen en Rolf Falter, *1302. Opstand in Vlaanderen* (Tielt, 2001) niet in terugvinden. Maar dit is niet zo belangrijk, omdat het hier in de eerste plaats gaat om de tekst van de Gentse minderbroeder.

Deze tekst werd voorbeeldig uitgegeven met op iedere bladzijde een dubbele kolom: de ene met de Latijnse tekst, de andere met de Nederlandse vertaling. Beide tekstkolommen worden geannoteerd. De Latijnse geeft informatie over teksttraditie, de Nederlandse geeft historische toelichting. Ik heb aan de lectuur van zowel de Latijnse als de Nederlandse tekst bijzonder veel genoegen beleefd en de kwaliteit van de vertaling zeer geapprecieerd. Om de ernst waarmee ik de lectuur heb gedaan te illustreren, wil ik hier enkele details aanhalen die vooral betrekking hebben op zetfoutjes: de verwijzing op p. 15 naar Flines, p. 143 moet zijn p. 149 en de verwijzing op dezelfde bladzijde naar de anekdote met het kerkzilver, p. 36 moet p. 37 zijn; op p. 37, noot 17 moet 'stadsuitbreiding' staan in de plaats van het nu enigszins verhakelde woord; lees op p. 65 alinea 10 'versterkt' in plaats van 'verstrekt'. Op p. 19 staat in koptekst 'traduttore, traditore', m.i. eigen aan het computerprogramma van de drukker maar totaal los van de tekst. De uitgave sluit af met een 'Index van de persoonsnamen'; ook een index van de plaatsnamen ware nuttig geweest, vooral omdat de vertaler hyper-Nederlandse namen gebruikt als Terenburg en Oorschie; Rijsel is voor iedereen duidelijk, maar Théroouanne en Orchies zijn mij beter bekend dan de hier gebruikte Nederlandse termen.

Alles samen een bijzonder goed initiatief van *De Leiegouw*, meer dan voorbeeldig uitgevoerd door José Vanbossele met de medewerking van Niklaas Maddens.

Jacques Mertens

José VANBOSSSELE (vertaling en annotaties) en Niklaas MADDENS (medewerking), *De Annales Gandenses. Een eigentijdse kroniek van de Vlaamse Vrijheidsstrijd, 1297-1310*. – Kortrijk: De Leiegouw, 2008. – 176 p.; ill.

André VANDEWALLE

Een privilege voor iedereen

Noël GEIRNAERT en Marcella VANDEBROEK red.

Bij het afsluiten van zijn bijna 34-jarige loopbaan als hoofdarchivaris van de stad Brugge kreeg Dr. André Vandewalle een bundeling aangeboden van een aantal van zijn meest relevante bijdragen. De publicatie verscheen als nr. 10 in de reeks 'Archiefkunde', uitgegeven door de Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek-, Archief- en Documentatiewezen. Na een korte inleiding door burgemeester Patrick Moenaert en een toelichting bij de rol die de gevierde speelde binnen de vzw VVBAD en de vzw Levend Archief, vinden we een uitvoerige biografische schets terug van de hand van collega Noël Geirnaert. Het is een respectvolle bijdrage, die op een genuanceerde manier de vele verdiensten schetst van André Vandewalle als archivaris en historicus. Persoonlijk ken ik André sinds de tijd dat hij schoolliep in het Sint-Jozefscollege te Izegem. Voor een stuk heb ik een analoog curriculum gevolgd: Grieks-Latijnse humaniora te Izegem, geschiedenis te Leuven, tot en met interimaris van zijn allereerste gedeeltelijke lesopdracht in de 'Burgerschool' te Roeselare (hier onvermeld gebleven). Dezelfde prof. Buntinx die André stimuleerde om Brugs stadsarchivaris te worden, zette mij ertoe aan om te solliciteren in het Rijksarchief. Er waren geregeld professionele contacten, voornamelijk via de VVBAD; ze werden uiteraard een stuk intenser toen ik in 1992 afdelingshoofd werd in het Rijksarchief te Brugge.

De uiterst gedetailleerde bibliografie die werd opgetekend door Marcella Vandebroek is ongetwijfeld de meest objectieve barometer om de waarde van de vele activiteiten van André Vandewalle in te schatten. 'Archief', 'Geschiedenis' en 'Heraldiek' zijn de drie grote rubrieken waarin deze bibliografie werd onderverdeeld. Je zou het met enige zin voor overdrijving een heilige drievuldigheid kunnen noemen. Dat André steeds op deze drie domeinen actief is gebleven, is op zich reeds een verdienste. Dat een archivaris ook historisch actief blijft, lijkt mij vanzelfsprekend, maar is vandaag de dag helemaal geen evidentie meer. Dat archivarissen ook op de hoogte blijven van traditionele hulpwetenschappen als de heraldiek is nog minder evident. De onverdroten ijver van de hoofdarchivaris leidde er onder meer toe dat het nieuwe stadswapen van Brugge definitief werd

goedgekeurd. Het kan wat oubollig klinken in een periode waarin jongere collega's de mond vol hebben van digitalisering en geautomatiseerde bestanden, maar we mogen de grond onder onze voeten niet verliezen. Hulpwetenschappen als paleografie, chronologie en heraldiek en een goede kennis van het Latijn blijven voor elke archivaris belangrijk.

In zijn biografisch overzicht duidde Noël Geirnaert reeds aan waar de grootste aandacht van André Vandewalle als historicus op gefocust was: de geschiedenis van de stad Brugge, met bijzondere aandacht voor het institutionele, sociale en economische verleden van de stad. Als sociaal historicus ging zijn aandacht op de eerste plaats naar de kleine man (arbeiders, lastdragers...). Later spitste André zich meer toe op de internationale aanwezigheid in Brugge. Zijn historische bedrijvigheid zag hij niet als een elitaire activiteit, maar hij werkte gelukkig ook vaak naar een breed publiek toe. De hoofdarchivaris was op zijn best wanneer historisch onderzoek werd gecombineerd met de ontsluiting van archief.

Voor de verzamelde studies werden zeventien bijdragen geselecteerd, verschenen tussen 1976 en 2006. De chronologische volgorde werd hierbij mooi gerespecteerd, maar spijtig genoeg vinden we nergens een verantwoording waarom precies die bijdragen werden geselecteerd en andere niet. Het heeft weinig zin om binnen dit bestek al deze bijdragen afzonderlijk te bespreken. Het is in elk geval de grote verdienste van deze uitgave dat de verspreide publicaties werden gebundeld. Ze is een waardig geschenk voor de afscheid nemende hoofdarchivaris.

Michiel Nuyttens

Noël GEIRNAERT en Marcella VANDEBROEK (red.), *Een privilege voor iedereen. Verzamelde studies van dr. André Vandewalle over Brugse geschiedenis, archief en heraldiek.* – Berchem: Vlaamse Vereniging voor Archief-, Bibliotheek- en Documentatiewezen, 2008. – 280 p.; ill. – (Archiefkunde. Verhandelingen aansluitend bij Bibliotheek- & Archiefgids, 10)

Jan DEWILDE e.a.

De passies van Arthur Merghelynck

Naar aanleiding van de honderdste verjaardag van het overlijden van Arthur Merghelynck (Ieper, 1853-1908) vonden in de zomer van 2008 talrijke herdenkingsactiviteiten plaats: concerten, theaterwandelingen in Wulveringem/Veurne, themawandelingen in Ieper, en een dubbeltentoonstelling in het Stedelijk Museum Ieper en in het kasteel Beauvoorde.

Zoals steeds zijn van meer blijvende aard de gelegenheidspublicaties. Er verschenen: een wandelgids met korte teksten en beschrijvingen van alle op de verschillende locaties tentoongestelde stukken, een speciaal nummer buiten reeks van 'Openbaar Kunstbezit Vlaanderen' en de monografie 'Arthur Merghelynck. Passies van een edelman'.

Deze laatste publicatie is het meest grondig en wordt hier nader voorgesteld. Zij sluit nauw aan bij de voormelde dubbeltentoonstelling en tracht het bindende verhaal te brengen tussen de verschillende tentoongestelde stukken, beschreven in de 'wandelgids'.

Arthur Merghelynck was een veelzijdig man, wiens interesses en nalatenschap van belang gebleken zijn voor de Westhoek. Ruim financieel bemiddeld en van adellijke afkomst, kon hij zich volop aan zijn 'passies' wijden: de genealogie, de geschiedenis en de oudheidkunde. In 1875 verwierf hij een vervallen waterkasteel te Wulveringem, waarvan hij het interieur met authentieke 17de-eeuwse stukken en reproducties reconstrueerde. Hij gebruikte het 'kasteel Beauvoorde' vooral als zomerresidentie en bracht het in het dorp tot burgemeester. Tijdens de wintermaanden verbleef hij ofwel in Brugge of in het ouderlijke huis te Ieper. Nog in Ieper kocht hij daarnaast in 1892 het huis van zijn overgrootvader François. Hij maakte er een hotel-museum van met architectuur en binneninrichting in 18de-eeuwse stijl. Na de verwoestingen van de Eerste Wereldoorlog werd het heropgericht. Verder publiceerde hij geregeld over genealogie of geschiedenis en verzamelde daartoe, deels op bestelling, nota's en afschriften van archiefstukken, maar ook originele documenten. Dit 'fonds Merghelynck' werd na zijn overlijden overgedragen aan de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Het bevat uniek materiaal, omdat ten gevolge van de oorlog heel wat archief in de Westhoek verloren is gegaan. Bij zijn

overlijden was hij gebrouilleerd met zijn familie (vermoedelijk omwille van zijn huwelijk met Julienne Flyps, die van eenvoudige afkomst was) en met de Ieperse magistraat, die hij onder meer verweet te weinig achting te hebben voor het lokale patrimonium.

Jan Van Acker schetst op de blz. 13-29 de rol van Merghelynck in het publieke en sociale leven te Wulveringem. Hij bekleedde er verschillende mandaten in de kerkraad, de burgerwacht, het armbestuur en de gemeenteraad. Bij de gemeenteverkiezingen van 19 oktober 1884, aan het einde van de Schoolstrijd, versloeg hij als leider van de katholieken de liberale Auguste Cornille en werd tot burgemeester aangesteld.

Pieter Donche beschrijft op de blz. 49-63 de genealogische bedrijvigheid van Merghelynck. Het was vooral de kennismaking met Jules Cordonnier, kenner van de Ieperse archieven, die hem op dit werkterrein bracht. Eerst concentreerde hij zich op het onderzoek naar de eigen familie; omstreeks 1879 begon hij het breder te zien en probeerde hij zoveel mogelijk materiaal bijeen te brengen over de belangrijke families van de Westhoek. In het verlengde van deze belangstelling voor genealogie werden hem enkele functies aangeboden: vanaf 1887 plaatsvervangend en vanaf 1892 effectief lid van de Belgische Heraldische Raad, van 1888 tot 1897 stadsarchivaris van Veurne en van 1892 tot 1896 stadsarchivaris van Ieper.

Paul Trio acht op de blz. 87-103 Merghelynck vooral belangrijk om zijn nagelaten genealogisch-historische documentatie. De ontsluiting ervan in het 'Vade-mecum' met ingewikkelde nummeringen en allerlei toevoegingen vindt de auteur zeer moeilijk hanteerbaar. Ofschoon de documentatie vooral genealogisch van opzet is, zijn er toch ook voor de geschiedenis belangwekkende documenten. Octaaf Mus was de eerste historische onderzoeker die van het fonds Merghelynck intens gebruik maakte. Trio geeft verder een niet-exhaustieve opsomming van belangrijke reeksen in het fonds voor Ieper en Voormezele die – al dan niet fragmentair – in origineel, in afschrift of in analyse bewaard gebleven zijn: oorkonden van hospitalen, stadsrekeningen (vooral uniek voor de periode 1330 tot 1405), poortersboeken vanaf 1350, middeleeuwse cartularia van de Sint-Niklaasbroederschap en van de Heilig-Geesttafel van de Sint-Jacobsparochie, 17de- en 18de-eeuwse landboeken van de abdij van Voormezele.

En opnieuw Jan Van Acker maakt op de blz. 129-139 een evaluatie van wat uiteindelijk concreet overbleef van de 'passies' van Merghelynck. Het

onroerend goed werd verdeeld tussen zijn echtgenote, gezelschapsdame Marguerite Vanden Boogaerde, de kerkfabriek, het armbestuur en het gemeentebestuur van Wulveringem. De Stad Veurne kreeg een aantal boeken toegewezen voor de stadsbibliotheek; de Stad Ieper daarentegen kreeg niets, enkel de bezoekfaciliteiten voor Ieperlingen aan het hotel-museum versoepelden. Schilderijen en meubels uit het kasteel Beauvoorde werden toegewezen aan de Koninklijke Musea in Brussel. Omdat de Musea de erfschenking weigerden, bleven ze toch in het kasteel. Het 'genealogisch kabinet' werd aan de Koninklijke Bibliotheek toevertrouwd. Kasteel Beauvoorde zelf kwam (weliswaar met vruchtgebruik voor de weduwe) ter beschikking van de Koninklijke Academie voor Vlaamse Taal- en Letterkunde; het hotel-museum van de Koninklijke Academie voor Franse Taal- en Letterkunde.

Naast de meer uitgebreide 'raam'-teksten hebben de auteurs geprobeerd in kortere kaderstukken de hoofdlijnen van het verhaal nog te verdiepen en te focussen op een aantal relevante details die steeds met Arthur Merghelynck verband houden: het onroerend goederenbezit (blz. 33), schenkingen aan de kerk van Wulveringem (35), Julienne Flyps, 1868-1941 (37), het kasteelpersoneel (39), de ruzie rond het afscheid als burgemeester (40-41), de begrafenis (43), de jaarvergaderingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (45), het verdwenen kasteel van Vinkem (47), kosten gemaakt voor archiefopzoeken en -afschriften (67), de verwerving van het archief De Bryarde (69), de 1415 fardes op familienaam met genealogische afschriften (71), de aankoop van de bronnenanalyses van Henri Hosdey, 1855-1906 (73), de contacten met de Brugse stadsarchivaris Louis Gilliodts-Van Severen, 1827-1915 (75), de historische stoet en processie van 5 en 9 augustus 1883 in Ieper (77), het fotoboek uit 1894 in verband met het hotel-museum (79), het gulden boek van het hotel-museum, begonnen in 1899 (81), de tekening betreffende het eerste bezoek van kroonprins Lodewijk en kroonprinses Marie-Antoinette aan Parijs op 8 juni 1773 uit de collectie van het hotel-museum (83), de herinrichting van het hotel-museum na de calamiteiten van 1914-1918 (85), de analyses van de Ieperse chirografen in het fonds (107), de verzameling afschriften (met een aantal originele) Ieperse testamenten in het fonds (109), een kaart uit 1728 van de hofstede Blauwe Toren in Menen (111), het portretschilderij van Edmond Van Hove, 1879 (113), lidmaatschappen, onderscheidingen en diploma's (115), de schilderijscollectie van het kasteel (117), de collectie wijwatervaatjes van het kasteel (119), het schilderij 'De ijdelheid van de rijkdom' uit het atelier van Rubens, circa 1637 van het hotel-museum (121), een klisterspuit in het

hotel-museum (123), de woning van François Merghelynck in Ieper (125) en het bezoekersreglement van het hotel-museum, 1898 (127).

De monografie sluit af met een vrij uitgebreide bibliografie.

Als kind van zijn tijd, had Arthur Merghelynck een vrij eenzijdige belangstelling. In die optiek zijn de resultaten van zijn zoeken, verzamelen en publiceren evenzeer beperkt. Zijn persoonlijke woonomgeving (het kasteel Beauvoorde en het hotel-museum) bouwde hij tot in de kleinste details om volgens een ideaal 17de- en 18de-eeuws onrealistisch patroon dat hij passend vond voor een gefortuneerd adellijk leven. Hij kon het zich verder gemakkelijk permitteren om intens met genealogie bezig te zijn. Genealogie interpreteerde hij wel nogal sterk in de enge betekenis van het woord, waarbij het verleden herleid wordt tot de belevenissen van families, en de ijkpunten data van geboorte, huwelijk of overlijden, en de beroepen of functies zijn. Bij zijn onderzoek was hij ook erg selectief: enkel families met aanzien interesseerden hem en zij moesten met de Westhoek (het gebied rond de steden Ieper, Mesen, Poperinge, Veurne, Belle/Bailleul en Sint-Winoksbergen/Bergues) en dan nog liefst met Ieper en Veurne te maken hebben. Dankzij de nauwe verwevenheid tussen de genealogie en de geschiedbeoefening, die zich veelal op dezelfde archiefbronnen baseren, verzamelde Merghelynck ook veel historisch relevant materiaal, dat door de archiefvernielingen van de Eerste Wereldoorlog uiteindelijk dan nog een unieke betekenis kreeg voor het verleden van de Westhoek.

De auteurs blijken zich bewust te zijn van deze relativiteit en beperktheid, en weten de betekenis van de figuur van Merghelynck correct in te schatten.

Een punt van kritiek kan wel geformuleerd worden in verband met de overlappingsen tussen de vier hoofdteksten onderling en nog tussen de hoofdteksten en de kaderstukken. De aflijning van de onderwerpen lijkt niet geheel onberispelijk gebeurd te zijn.

Zo worden bijvoorbeeld de rol van Henri Hosdey, van Emile De Sagher en van anderen bij het vervaardigen van afschriften en/of analyses uit originele bronnen, het unieke belang van het fonds Merghelynck ingevolge de oorlogsgebeurtenissen, de 1415 in het fonds bewaard gebleven fardes op familienamen, ... verschillende keren op verschillende plaatsen in het boek aangehaald. Sommige kaderstukjes lijken weinig zinvol, omdat

ze ten opzichte van de hoofdtteksten weinig of geen nieuwe informatie aanbrengeu.

Dit laatste doet echter niets echt af van het voorliggende resultaat: het boek behandelt inhoudelijk een interessante regionale figuur, is rijkelijc geïllustreerd, vlot geschreven en mooi uitgegeven in een handzaam formaat.

Johan Vannieuwenhuise

Jan DEWILDE, Pieter DONCHE, Annemie MORISSE, Paul TRIO en Jan VAN ACKER, *Arthur Merghelynck. Passies van een edelman*. – Veurne: Stadsbestuur, 2008. – 144 p.; ill.

Kroniek

PERSONALIA

Dr. Noël Geirnaert lid van het bestuur. – Noël Geirnaert, na de pensionering van André Vandewalle op 1 mei 2008 de leidende ambtenaar van het Stadsarchief van Brugge, werd tijdens de bestuursvergadering van 26 mei opgenomen in het bestuur van het Genootschap. Intussen is hij met ingang van 1 januari 2009 tot hoofdarchivaris benoemd.

Noël Geirnaert studeerde geschiedenis in Kortrijk en Leuven, waar hij na het behalen van zijn licentiaatsdiploma in 1973 nog het bijkomende diploma van het Instituut voor Middeleeuwse Studies verwierf. Na een korte periode als leraar was hij van 1977 tot 1980 wetenschappelijk medewerker aan de Universiteit van Nijmegen. In 1980 werd hij archivaris in het Stadsarchief van Brugge. Zijn belangrijkste archiefinventaris is deze van het archief van de familie Adornes en de Jeruzalemstichting te Brugge.

Noël Geirnaert behaalde in mei 2001 de graad van doctor in de geschiedenis met een proefschrift *Vlaamse cisterciënzers en Europese stadscultuur. Abt Johannes Crabbe en het cultureel leven in de Duinenabdij tijdens zijn bestuur, 1457-1488*. Hierover werd bericht in de kroniek van deze Handelingen, 38, afl. 1-2 (2001).

De publicatielijst van Noël Geirnaert telt meer dan 100 titels. Maar als wetenschapper en archivaris ontplooidde hij een veel bredere activiteit en maakte hij zich mee verdienstelijk voor de promotie van het Brugse Stadsarchief in het sociaal-culturele leven.

André Vandewalle

Professor dr. Jan Dumolyn nieuw bestuurslid. – Jan Dumolyn (Brugge, 1974) promoveerde in 1996 tot licentiaat in de geschiedenis aan de Universiteit van Gent met een proefschrift over de Brugse opstand tegen Filips de Goede (1436-1438) en in 2001 tot doctor in de geschiedenis met een proefschrift over *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*. Beide studies werden gepubliceerd. Sindsdien is hij verbonden aan de Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis van zijn Alma Mater, sinds 2008 als docent met bijzondere onderzoeksopdracht. Onder zijn talrijke publicaties, vaak in het Engels en het Frans, is het grootste deel gewijd aan de politieke en sociale evoluties in de Bourgondische Nederlanden, ook meer bepaald in het Bourgondische

Brugge. In ons tijdschrift publiceerde hij in 2000 een bijdrage over de sociaal-economische positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel.

Andries Van den Abeele

Dr. Heidi Deneweth nieuw bestuurslid. – Eind 2008 trad Heidi Deneweth (Brugge, 1961) als nieuw lid toe tot het bestuur van het Genootschap. Zij is een historica van de ‘Gentse school’. In 1983 studeerde zij af aan de Gentse universiteit met een verhandeling over *Criminaliteit als bron voor sociale geschiedenis te Brugge gedurende de eerste helft van de 17de eeuw – de rol van vrouwen in misdaad en samenleving*. Na haar studies ging zij aanvankelijk aan de slag als bibliothecaris/documentalist en vervolgens als wetenschappelijk medewerker voor het Stadsarchief en de Erfgoedcel van Brugge, waar zij actief betrokken was bij het project *Huizenonderzoek Brugge*. In die jaren tekenden haar belangrijkste belangstellingsvelden zich definitief af: stadsontwikkeling, stedenbouw, private woningbouw, financiering, migratie, ambachten, arbeidsmarkt... Een aantal van die interesses vinden we terug in het proefschrift waarmee zij (met Hugo Soly als promotor) in juli 2008 *cum laude* promoveerde aan de Vrije Universiteit Brussel: *Huizen en mensen – Wonen, verbouwen, investeren en lenen in drie Brugse wijken van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw*. Sinds 1 januari 2008 is ze verbonden aan het VUB-Centrum voor Historisch Onderzoek naar Stedelijke Transformatieprocessen (‘HOST’), dat onderzoek stimuleert naar de stad als katalysator voor processen van economische innovatie, sociale uitsluiting en integratie, culturele creativiteit en politiek-institutionele verandering. Hier werkt zij mee aan het FWO-project *De integratie van immigranten-ambachtslieden in stedelijke arbeidsmarkten*, met een casus over het zestiende-eeuwse Brugge. Sedert 1 april 2009 werkt zij bovendien als postdoctoraal onderzoeker aan de Universiteit Utrecht, meer bepaald in het NWO-ESF-project *The Evolution of Financial Markets in Pre-Industrial Europe*, een betrekking waaraan zij vanaf komend najaar tachtig procent van haar tijd zal besteden. In dat kader voert zij onderzoek uit naar financiële markten en investeringsportefeuilles in Antwerpen, Luik, Gent en Brugge. In de *Handelingen* van 2004 publiceerde zij overigens al een bijdrage over ‘Spanningen tussen geestelijke dochters, families en geestelijke leiders te Brugge (17de en 18de eeuw)’.

Marc Ryckaert

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Karel de Stoute te Brugge. – De stad Brugge heeft een lange traditie van tentoonstellingen, gewijd aan de cultuur van de ‘Bourgondische’ 15de eeuw. Het begon reeds in 1867 met een tentoonstelling ingericht door de ‘Gilde de St. Thomas et de St. Luc’: *Tableaux de l’ancienne école néerlandaise* (met catalogus door J. Weale). In 1902 volgde de beroemde tentoonstelling over de Vlaamse Primitieven, om vóór de Tweede Wereldoorlog, in 1939 voorlopig te eindigen met een tentoonstelling over Hans Memling, de ‘laatgotische droom’. Na de oorlog kwamen de tentoonstellingen in steeds vlugger tempo op ons af: in 1960 de Vlaamse Primitieven (die nadien in Detroit te zien was), in 1969 hun anonieme collega’s en in 1981 en in 2002 de miniaturisten. Als laatste mogen hier worden vermeld de tentoonstellingen gewijd aan Lodewijk van Gruuthuse (1992), Hans Memling (1994), de eeuw van Jan van Eyck (2002), en Filips de Schone (2007).

Dit jaar is het de beurt aan **Karel de Stoute (1433-1477)**. *Pracht en praal in Bourgondië* (juister ware geweest: ‘in de Bourgondische Nederlanden’). De tentoonstelling is georganiseerd door het Historisches Museum te Bern, het Groeningemuseum te Brugge en het Kunsthistorisches Museum te Wenen, en is in de drie musea te bewonderen. Het thema is de hofcultuur ten tijde van hertog Karel de Stoute – en ook nog een beetje er na – gegroepeerd rond een zestal, niet altijd zo duidelijk afgebakende onderwerpen. Om de hoge 15de-eeuwse gasten te ontvangen, is het koele interieur van het Groeningemuseum met kennis van zaken en met veel smaak onder handen genomen zodat het opnieuw een waardig decor is geworden voor kostbare kunstwerken. Er zijn zoveel topstukken te zien dat het moeilijk is enkele werken naar voren te schuiven. Naast de eigen Vlaamse Primitieven is de schilderkunst in hoofdzaak door portretten vertegenwoordigd. Hoogtepunten zijn het portret van Maria van Bourgondië (door M. Pacher; cat. 166), met zijn creatieve belichting, en het portret van haar echtgenoot Maximiliaan (door B. Striegel; cat. 167). Tapijten geven misschien wel het best de sfeer weer van een vorstelijk hofinterieur: het tapijt met de Aanbidding der Koningen (cat. 26) en de Caesartapijten (cat. 129) zijn er een goed voorbeeld van. Verfijnde kunstvormen treft men in talloze voorwerpen aan; dit kan zowel in de hofbeker van Filips de Goede (cat. 12), als in een speelbord (cat. 124) zijn, zowel bij het Mariakroontje van Margareta van York (cat. 73), als bij de reliekhouder van Karel de Stoute met Sint-Joris (cat. 66). Het ware misschien nuttig geweest om bij dit laatste werk het houten 15de-eeuwse beeld van *Sint-Joris bevecht de draak* (Sint-Joris-ten-Distel, Sint-Joriskerk) te tonen, omdat

dikwijls aangenomen wordt dat de heilige de trekken vertoont van Karel de Stoute.

Veel van deze kunstwerken gaan nogal eens op reis en zijn ook bij ons niet onbekend. Minder bekend is de *Burgunderbeute*, de buit die de Zwitserse Eidgenossen op het hertogelijke leger hebben buitgemaakt na de slag bij Grandson (2 maart 1476) en de slag bij Murten (22 juni 1476).¹ Door het feit dat hertog Karel met zijn leger en bijhorende grote tros (wagens en karren met levensmiddelen, wapens, kisten met vlaggen, burgerlijke en kerkelijke textilia, edelsmeedwerk, enz.) reeds vele maanden op weg was en de gewoonte had veel luxezaken mee te nemen om zo het leven in het legerkamp aangenamer te maken, bestond de buit op de twee slagvelden uit meer dan enkel wapentuig (voornamelijk artillerie). Alhoewel een gedeelte van de buit in privé-handen was gekomen – in het bijzonder edelsmeedwerk – en verder werd verkocht en dat het daarenboven een tijdje heeft geduurd vooraleer men officieel de buit – voornamelijk de wapens en de vlaggen – verzamelde, geeft de *Burgunderbeute* toch een fascinerend beeld van een vorstelijk legerkamp met zowel echte kunstwerken als gewone voorwerpen die in normale omstandigheden geen eeuwen bewaard blijven. Tot de eerste groep behoren misgewaden (cat. 92) en het (ingekorte) bloementapijt (cat. 11) waarvan de kathedraal van Fribourg vroeger een gelijkaardig exemplaar bezat. Het ca. 8 meter lange wapentapijt (cat. 88) versierde de hertogelijke tent (van binnen of aan de buitenkant?). Buitgemaakte kostbare zijden stoffen werden tot kerkgewaden versneden (cat. 58). Vlaggen werden veelal in kerken opgehangen (cat. 135-138); in de *Fahrenbücher* worden talrijke exemplaren afgebeeld die nu niet meer bestaan.

Een klein gedeelte van de 'Karel-de-Stoute-tentoonstelling' was te zien in het koor van de Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk waar zich immers de grafmonumenten van de hertog en van zijn dochter, Maria van Bourgondië, bevinden. Eveneens in het koor was een maquette geplaatst van het beroemde praalgraf van keizer Maximiliaan in de Hofkirche te Innsbruck.

Bij de tentoonstelling hoort een luxueus boekwerk (uitgegeven door het Mercatorfonds) dat meer is dan een catalogus. In het boek komen achtereenvolgens aan bod: een situering van Bourgondië en zijn hertogen, vervolgens vier essays waarvan we hier enkel vernoemen het artikel van W. Paravicini over het karakter van Karel de Stoute, en de bijdrage van T.-H.

1 De krijgsbuit wordt uitvoerig bestudeerd door F. DEUHLER, *Die Burgunderbeute*, Bern, 1963, en in de catalogus van de tentoonstelling *Die Burgunderbeute und Werke burgundischer Hofkunst*, Bern, 1969.

Borchert over het portret van de hertog. Vóór de eigenlijke catalogus komen nog eerst 64 fotobladzijden. Elke catalogusnota wordt voorafgegaan door een in vetjes gedrukt zinnetje dat een soort pre-commentaar geeft, meestal nietszeggend en eigenlijk overbodig.

Met zijn vele onderwerpen en rijke illustratie is het tentoonstellingsboek een mooie aanvulling bij eerder verschenen biografieën van Karel de Stoute en bij de catalogus van de herdenkingstentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (1977).²

Luc Devliegheer

Renders' Maria-Magdalena. – In deze *Handelingen*, 141 (2004), p. 384-387 (door E. Dhanens) en 142 (2005), p. 183-186 (door L. Devliegheer) werden twee kleine bijdragen gewijd aan de ophefnakende tentoonstelling te Brugge *Fake or not fake. Het verhaal van de restauratie van de Vlaamse Primitieven* (met bijhorende publicatie) en de grote rol daarin gespeeld door Jef Van der Veken. Ongeveer gelijktijdig liep te Brussel een gelijkaardige tentoonstelling *De zaak Van der Veken* n.a.v. het onderzoek door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) van het schilderij *Maria-Magdalena* uit de vroegere verzameling van E. Renders. In het kader van de viering '60 jaar KIK' verscheen in 2008 het boek *Autour de la Madeleine Renders. Un aspect de l'histoire des collections, de la restauration et de la contrefaçon en Belgique dans la première moitié du XXe siècle* (o.l.v. D. Vanwijnsberghe) als nr. 4 in de reeks 'Scientia Artis'. De publicatie geeft niet enkel een uitvoerig verslag van het onderzoek van het bewuste schilderij, een hypergerestaureerde kopie van het rechterluik van het Braque-drieluik van Rogier van der Weyden (Parijs, Louvre), maar ze belicht ook grondig het leven en het werk van de twee *dramatis personae*. Dat zijn de Brugse bankier – verzamelaar – kunsthandelaar Emile Renders, in 1872 te Diksmuide als Emile Houvenaeghel geboren en in 1956 te Brussel overleden, en de restaurator – vervalser – en kunsthandelaar Jef Van der Veken, eveneens in 1872 geboren, te Antwerpen, en in 1964 in Elsene gestorven. Hoewel Van der Veken al in 1911 in Duitse wetenschappelijke kringen als vervalser genoemd werd, had hij een grote faam als zeer bekwaam restaurator en werkte hij voor verscheidene musea, o. m. te Brugge. Bij het grote publiek was hij voornamelijk bekend

2 In het niet ondertekende 'Woord vooraf' van de catalogus uit 1977 staat als – eigenaardig – besluit: ..., *kan men zeggen dat in onze streken geen belangstelling voor hem [Karel de Stoute] meer bestaat. Daarom durven wij Anthonis de Roovere parafraseren en schrijven: 'Karel is dood'.*

als de schilder van de kopie (1939 e.v.) van het in 1934 gestolen luik 'De Rechtvaardige Rechters' van het Lam-Godsretabel te Gent. Hoe hij in betrekking is gekomen met Renders is niet bekend; trouwens, over hun samenwerking deden ze er beide het zwijgen toe. Recent onderzoek heeft echter wel één en ander aan het licht gebracht. De verzameling Renders is in korte tijd uit het niets ontstaan. De Bruggeling kocht middelmatige of in slechte staat verkerende schilderijen die Van der Veken als basis gebruikte voor zijn 'restauraties' (hyperrestauraties) en zo de panelen omtoverde tot echte Vlaamse Primitieven. De verzameling Renders werd beroemd toen een gedeelte ervan in 1927 te zien was in Londen op de *Exhibition of Flemish and Belgian Art, 1500 to 1900*. F. Winkler vond de tentoonstelling heel interessant omdat hij er een dozijn *Falschungen* kon bestuderen! Ook verscheidene werken uit Renders' verzameling werden verdacht. Het is verwonderlijk hoe Renders met sommige kunsthistorici op goede voet stond; met Friedländer had hij bijv. vriendschappelijk contact. In 1941 sloeg Renders zijn grootste slag, toen hij zijn schilderijenverzameling aan rijksmaarschalk Goering verkocht. Na de oorlog, toen hij het proces om de teruggave van zijn werken tegen de Belgische staat had verloren, is hij snel van het toneel verdwenen.

Een belangrijk onderdeel van de nieuwe publicatie is de goed gedocumenteerde inventaris – opgesteld door J.-L. Pypaert – van de vervalsingen, kopieën en restauraties door J. Van der Veken (Het betreft hier enkel schilderijen uit de Nederlanden en Noord-Frankrijk, 15de-16de eeuw). De catalogus, die 314 nrs. telt, is opgemaakt aan de hand van eigen opzoekingen, materieel onderzoek, familiearchief en getuigenissen en geeft een eerder ontluisterend beeld van de kunstgeschiedenis. Het is toch wel verwonderlijk dat in de eerste helft van de 20ste eeuw zoveel kunsthistorici op de hoogte waren van de vervalsingen, maar er enkel in hun beperkte kring over spraken en het schandaal niet in de openbaarheid brachten. Was het te moeilijk om de vervalsingen enkel met aanvoelen en met *Kennerchaft* te bewijzen? Of waakten de museumconservatoren er enkel over dat althans in hun musea niets verkeerd liep? Door de vele technische hulpmiddelen waarover onderzoekers thans beschikken, zou het nu voor vervalsers toch niet meer zo gemakkelijk mogen zijn om de mensheid op zo'n grote schaal te bedriegen. Althans, dat durven we hopen.

Luc Devliegher

Oorkonden Sint-Donaas. – Meer dan een halve eeuw geleden konden we op het Bisschoppelijk Archief te Brugge het nog niet voltooidde hs. van onze toenmalige redactiesecretaris prof. Eg. Strubbe over de oorkonden van Sint-Donaas inkijken. Na zijn overlijden in 1970 werd Strubbes *basiswerk voor de editie* (aldus V. Lambert, p. XI) verdergezet door Ch. Lebbe en P. Ruylfelaere om uiteindelijk met grote zorg door Véronique Lambert tot een goed einde te worden gebracht. Maar dan nog bleef de publicatie aanslepen: het voorwoord van Lambert is gedateerd januari 2003 en het boek is verschenen eind 2008. (V. LAMBERT, *De oorkonden van het Sint-Donatiaanskapittel te Brugge. 9de eeuw-1300*. Band I (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, in-4°), Brussel, 2008).

In de hier nu voorliggende publicatie zijn de oorkonden opgenomen die verband houden met het Brugse Sint-Donaaskapittel: die er van uitgaan en die er aan gericht zijn, of waarbij het kapittel betrokken partij is. Wat niet wordt opgenomen – bijv. de kanseliersoorkonden – wordt duidelijk uitgelegd op p. XIII-XIV. Als einddatum is – zonder eigenlijke reden – het jaar 1300 genomen. Als begindatum staat 9de eeuw. De oorkonden worden voorafgegaan door enkele brieven: een *falsum* (einde 11de eeuw) en twee brieven uit de 10de eeuw. Als eerste oorkonde komt de bekende valse oorkonde uit 961 waarin graaf Arnulf oorkondt een kapittel van twaalf kanunniken in de Sint-Donaaskerk te hebben gesticht.¹ Het is echter niet juist bekend wanneer het kapittel werd opgericht. De eerste bewaarde oorkonden betreffende dit kapittel stammen uit 1086 en 1089. In de *Annales d'Émulation*, 56 (1906), p. 395-408, publiceerde C. Callewaert, bestuurslid en later voorzitter van de Société d'Émulation, voor het eerst de oorkonden van 25 juni 1086 en van 28 december 1089, die toen enkel bekend waren door afschriften in een 14de- en 15de-eeuws cartularium. In de eerste oorkonde verklaart bisschop Radbodus het kloosterpand van Sint-Donaas met het kerkhof te hebben gewijd waarop – buiten de kanunniken – ook de parochianen van Sint-Salvator mogen worden begraven. In het afschrift – maar niet in de originele oorkonde – staat dat dit ook geldt voor de gelovigen van de O.-L.-Vrouweparochie, alhoewel dat recht eerst op 28 december 1089 door de bisschop van Doornik-Noyon wordt verleend. Deze foutieve vermelding in het 14de-eeuwse afschrift bracht Callewaert ertoe enkele verkeerde conclusies betreffende de *aeclesia Sanctae Mariae que est in burgo Brugensi* te trekken.

1 A. DEROLEZ, 'De valse oorkonde van graaf Arnulf I van Vlaanderen voor het Sint-Donatiaanskapittel te Brugge (961, 31 juli)', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 111 (1974), p. 431-499.

De meeste van de opgenomen oorkonden zijn voor het eerst gepubliceerd; schenkingen en betwistingen van tienden nemen een grote plaats in, maar ook oorkonden betreffende stichtingen van kloosters komen voor (Brugge: dominicanen, karmelieten, Potterie). Een gans andere, maar belangrijke oorkonde is nr. 497 (4 mei 1294), waarin drie Bruggelingen die een man met geweld uit de Sint-Donaaskerk hadden gehaald, door de graaf o.m. veroordeeld werden om de man terug te brengen en voor einde augustus op bedevaart naar Sint-Jacob te Compostela te vertrekken en vandaar bewijzen mee te brengen van hun pelgrimage.² De oorkonden van deken Jozef († 1218) gingen ons een beetje persoonlijk ter harte omdat we in 1955 zijn stoffelijke resten op de Sint-Donaassite op de Burg hebben opgegraven.³ Naast zijn hoofd lag een opgerolde loden plaat met daarop zijn naam, sterfdatum en de vermelding van een stichting van vijf voedselbedelingen die we nu terugvinden in een grote schenking aan het kapittel (oorkonde nr. 83, december 1218).

Het is nu wachten op Band II met de registers op de persoons- en plaatsnamen; ook de bibliografie zal nuttig zijn, want nu worden o.a. de tijdschriftartikels verkort weergegeven zonder vermelding van het tijdschrift.

Een opmerking tot besluit. Waarom heeft de 'Koninklijke Commissie voor Geschiedenis' – na langdurig beraad, volgens een betrouwbare zegspersoon – gekozen voor de naam 'Sint-Donatiaanskapittel' en niet voor 'Sint-Donaaskapittel', zoals de eeuwenoude traditie het wil?⁴ In de publicatie zelf lezen we regelmatig over het Sint-Pieterskapittel, de Sint-Andriesabdij, de Sint-Maartensproosdij. Heeft Gent een Sint-Petrusabdij? In hun *Diplomata Belgica* verwoorden M. Gysseling en A. Koch het als volgt i. v. m. hun oorkondenuitgave van Sint-Donaas: *De traditionele en nog steeds bij het volk gebruikelijke benaming 'Sint-Donaas' is te verkiezen boven het recente en geleerde 'Sint-Donatiaan'. Men zegt toch ook 'Sint-Pieters', 'Sint-Truiden', en niet 'Sint-Petrus', 'Sint-Trudo'* (p. 289). Volgens wijlen onze voorzitter A. Viaene gaat Donaas niet terug op 'Donatianus', maar op een Latijnse vorm 'Donasius'-'Donatius'.⁵

Luc Devliegher

- 2 Deze oorkonde werd – met commentaar – al uitgegeven door D. VAN DEN AUWEELE, 'Een Brugse strafbedevaart naar St-Jacob te Compostella (1294)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 112 (1975), p. 359-368.
- 3 L. DEVLIEGHER, 'De voorromaanse Sint-Donaaskerk en de romaanse westelijke kloostervleugel (onderzoek 1955 en later)', in: H. DE WITTE (red.), *De Brugse Burg*, Brugge, 1991, p. 71-73.
- 4 Een enkele maal wordt 'per ongeluk' in de titel van de oorkonde toch 'Sint-Donaas' gespeld (nr. 49, 51). In de opgenomen Franse oorkonden staat 'saint donasse' of iets dergelijks, wat toch ook verwijst naar de plaatselijke uitspraak.
- 5 A. VIAENE, 'Donaas en Donatianus', in *Biekorf*, 63 (1962), p. 311-312.

Sint-Niklaasretabel. – In 2008 kocht de Vlaamse Gemeenschap drie zijluiken aan van het Sint-Niklaasretabel – toegeschreven aan de anonieme ‘Meester van de Sint-Lucialegende’ – en plaatste ze in bewaring bij het middenstuk van het retabel, voorstellend de tronende H. Niklaas, dat in 1933 aan de stad Brugge werd geschonken. Zodoende is het retabel bijna opnieuw volledig, op één paneel na dat nog in privébezit wordt bewaard. Op de pas verworven zijluiken worden drie gebeurtenissen uit het leven van de heilige bisschop van Myra uitgebeeld: de bruidsschat voor de drie verarmde meisjes, het korenwonder, de moord op de drie jongelingen; het nog ontbrekende luik toont deze jongens die door de heilige opnieuw tot leven zijn gewekt.

Het retabel – gedateerd einde 15de–begin 16de eeuw – werd vroeger door M. Friedländer toegeschreven aan de ‘Meester van de H. Augustinus’, hierin nagevolgd door A. Janssens de Bisthoven. Het wordt nu echter algemeen op naam gezet van de ‘Meester van de Sint-Lucialegende’, zo genoemd naar het schilderij *Het leven van de H. Lucia* (1480) in de Sint-Jacobskerk te Brugge. Enkele feiten uit de geschiedenis van het Sint-Niklaasretabel zouden er kunnen op wijzen dat het schilderij besteld werd door een Spaanse koopman die in Brugge heeft verbleven.

Luc Devliegher

Schilderijen in het bezit van het Genootschap voor Geschiedenis. –

Op de bestuursvergadering van 9 maart 2009 werd de vraag gesteld hoe en wanneer het Genootschap voor Geschiedenis in het bezit is gekomen van drie oude portretschilderijen. Niemand had een duidelijk antwoord klaar. Enkel ererijksarchivaris dr. Jacques Mertens kon een tip geven: hij herinnerde zich ooit in een verslagboek te hebben gelezen dat omstreeks 1870 iemand de schilderijen aan het Genootschap had geschonken. Met behulp van deze informatie kon nu verder worden gezocht. En met succes.

Na het overlijden in 1863 van de eerste voorzitter van de Société d’Emulation, kanunnik Charles Carton, voerde zijn opvolger kanunnik Joseph-Olivier Andries (1796-1886) enkele vernieuwingen door, o.m. het betrekken van een eigen vergaderzaal voor de maandelijkske bestuursvergaderingen en voor de plaatsing van de bibliotheek. Dit gebeurde als onderhuurder van een lokaal bij de katholieke ‘Bibliothèque choisie’ in de Nieuwstraat te Brugge.¹ Om de vergaderzaal wat op te fleuren, had de

1 S. VRIELINCK en R. VAN EENOO, *Ijveren voor geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis ‘Société d’Emulation’ te Brugge*, Brugge, 1989, p. 47-49.

secretaris van de *Société*, Charles de Schietere de Lophem (1795-1876), er drie schilderijen en twee kaarten laten ophangen, waarvan hij de eigenaar was. In 1869 – nu 140 jaar geleden – deed hij een waardevolle schenking aan de vereniging waarvan hij vanaf 1843 tot aan zijn overlijden in 1876 de ijverige secretaris was. In het verslag van de vergadering van het *Comité-Directeur* dd. 16 februari 1869,² lezen we in het tweede verslagboek (28 mei 1868 – 26 maart 1886) het volgende (f° 8 v°-9): *M. le Chevalier de Lophem, secrétaire, déclare faire don des tableaux dont il a eu soin d'orner le local de la société, savoir: 1° le portrait de Pamelius (Van Pamele), théologien célèbre; 2° celui de Van Kattenbroek, abbé de l'Eeckhout, à Bruges; 3° celui de Van Steenberghe, prélat des Dunes.*

Il déclare ne se réserver la propriété, ainsi qu'à ses héritiers, que des deux cartes dont la même salle est ornée, savoir 'le plan de la ville de Bruges, par Gérard, et l'armorial du comté de Flandre', et qui ne sont remises par lui à la société qu'à titre de prêt.

Ses collègues du comité, pour lui exprimer leur gratitude, décident qu'une lettre de remerciements signée par eux lui sera remise, afin que dans sa famille se puisse conserver le souvenir, tant de sa générosité, que de la profonde reconnaissance de la société qui le compte comme membre et comme secrétaire depuis plus de 25 années consécutives.

Tien jaar later komen we de schilderijen en de kaarten opnieuw tegen in het verslagboek. Op de bestuursvergadering dd. 20 februari 1879 werd n.a.v. van de aanstelling van de nieuwe huisbewaarder Joseph De Groeve, een nieuw reglement i.v.m. de opdrachten en de plichten van de conciërge goedgekeurd. Dit reglement bevat o.m. de inventaris van het meubilair en andere stukken die eigendom zijn van de *Société* (met uitzondering van de bibliotheek en de boekenvoorraad). De tekst van de inventaris, opgesteld door de bibliothecaris Léon de Foere, luidt als volgt (f° 47 v°-48 v°): *Inventaire du mobilier appartenant à la Société d'Emulation de Bruges et se trouvant dans la salle de réunion.*

1° *Une bibliothèque en bois peint, divisée en trois compartiments.*

2° *Une bibliothèque en un compartiment ayant une profondeur presque double de la précédente.*

3° *Une échelle à cinq échelons.*

4° *Les six jalousies des trois fenêtres.*

5° *Une table ovale, une sonnette, un encrier.*

6° *Un quinquet à pétrole avec abat-jour et pot-à-l'huile.*

2 *Aanwezig:* J. O. Andries (voorzitter), A. Van Biervliet, P. Boutens, F. d'Hoop, Ch. De Schietere de Lophem (secretaris); *verontschuldigd:* A. de Leyn, E. Neelemans; *afwezig:* K. Verschelde, F. Van de Putte, Ph. de Stoop, J. Kervyn de Lettenhove.

7° Une suspension avec contrepoids et corde (in marge: Le n° 7 doit être biffé).

8° Un poêle, un bac à charbon, une pelle, des pinces, un attisoir (poke).

9° Un moulage d'une réduction du tombeau de Godefroid de Bouillon à Jérusalem.

10° Un moulage du cuivre funéraire de Marguérite van Ruwescuere, qui se trouve au Béguinage à la chapelle de Mme la Supérieure.

11° Un portefeuille pour le service du concierge chargé de nos commissions.

12° Deux cartons de bureau chez Mr le Président, trois chez Mr le Secrétaire, un chez Mr le Bibliothécaire et un dans la salle de réunion.

13° Un portrait de Mr l'abbé Carton, sur papier.

14° Un id. du curé Coequelaere, de St Sauveur, gravure.

15° Portrait peint de van Steenberghe, 49° abbé des Dunes (1729-1734) né à Bruges.

16° Portrait peint d'Ambroise van Cattenbrouck abbé d'Eeckhoutte (1653-1664) né à Bruges.

17° Portrait peint de Pamelius (Jacques van Paemel), théologien, né à Bruges en 1536, mort à Mons en 1587.

18° Portrait d'Ed. de Coussemaker, auteur de l'ouvrage 'Troubles religieux dans la Flandre maritime, au XVIe siècle'.

19° Une carte sur toile avec les armoiries des villes et des principales familles nobles de la Flandre 1610.

20° Un exemplaire rentoilé du plan de Bruges par Marc Gheeraert en 1562.

21° Cheveux de la princesse Marguérite d'Autriche, sous verre dans un petit cadre.

22° Deux cuivres à graver: l'un portant des sceaux: l'autre deux personnages dont l'un intitulé 'Moyses'.

23° Deux sceaux en cuivre, de la société, avec boîte à tampon.

L'inventaire ci-dessus composé de vingt trois articles distincts, après vérification, est trouvé exact.

Van de hierboven vermelde 23 nrs. zijn enkel de nrs. 15, 16 en 17 nog in het bezit van het 'Genootschap voor Geschiedenis te Brugge':

Portret van Jacob van Pamele (Pamelius), paneel, h. 44 cm, br. 31 cm; bovenaan rechts wapenschild. Pamelius (Brugge 1536 – Bergen 1587), theoloog, kanunnik van het Sint-Donaaskapittel te Brugge en van het O.-L.-Vrouwekapittel te Sint-Omaars; door Filips II aangeduid tot bisschop van Sint-Omaars, maar overleden vóór de installatie.

[A.-C. DE SCHREVEL, in: *Biographie Nationale*, 16 (1901), p. 528-542]

Portret van Adriaan Van Cattenbrouck, paneel, h. 44 cm, br. 30,5 cm; bovenaan rechts wapenschild en spreuk 'TVNDAR VT TVNGAR'. A. Van Cattenbrouck (Brugge 1597/1598 – Brugge 1664), abt van de Eekhoutabdij te Brugge, 1653-1664.

[N. HUYGHEBAERT, in: *Monasticon belge*, III, 3 (1974), p. 790-791]

Portret van Benedictus Van Steenberghe, doek, h. 85 cm, br. 68 cm; bovenaan links wapenschild en spreuk 'MEL DE PETRA'. B. Van Steenberghe (Gent 1667 – Brugge 1729), abt van de Duinenabdij te Brugge, 1725-1729.

[A. DUBOIS en N. HUYGHEBAERT, in: *Monasticon belge*, III, 2 (1966), p. 435-436]

Luc Devliegher

Portret van Jacob van Pamele (Pamelius), in het bezit van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge (foto Eddy Costenoble)

Jaarvergadering 2008. – De Jaarvergadering vond plaats op zaterdag 13 december 2008 in de leeszaal van het Stadsarchief Brugge. Wegens afwezigheid van de voorzitter, leidde ondervoorzitter André Vandewalle de vergadering. Hij verwelkomde een kleine 50 belangstellenden en gaf een kort overzicht van de werking van het Genootschap in het afgelopen jaar. Een belangrijke wijziging in de werking was het afscheid van Ludo Vandamme als redactiesecretaris en het aantreden van prof. dr. Paul Trio als zijn opvolger in deze functie.

Maar ook deze laatste kon niet aanwezig zijn op de Jaarvergadering, wegens ziekte. Hij kon dan ook niet de inhoud toelichten van de *Handelingen* 2008, de eerste jaargang onder zijn redactie. André Vandewalle deed het in zijn plaats. Nummer twee van de jaargang lag trouwens vers van de pers klaar en kon door de aanwezige leden worden meegenomen.

Kenmerkend voor het afgelopen werkjaar was zeker de omvorming van het Genootschap van een feitelijke vereniging tot een vereniging zonder winst oogmerk. Dit was een vereiste om verder door de Vlaamse Gemeenschap erkend te worden en subsidies te krijgen. De stichtingsvergadering als vzw, grondig voorbereid door het vroegere Kernbestuur, vond plaats op 5 november.

Na deze mededelingen volgde de hoofdbrok van het programma, de lezing door dr. Jan Dumolyn, getiteld *Het economisch denken in het laatmiddeleeuwse Brugge: hoe dachten handelaars en ambachtlieden over de economie?* Middeleeuwse visies over economie werden meestal geformuleerd door geleerde theologen en juristen. Vanuit christelijk perspectief werden bijvoorbeeld woeker en winstzucht veroordeeld en werd geredetwist over wat nu precies de juiste prijs van een handelswaar was. Naast dat soort theoretische beschouwingen leefden er echter ook zeer praktische visies onder de gewone werkende en handeldrijvende bevolking van een laatmiddeleeuwse grootstad als Brugge. De spreker ging in op de uitingen van economisch inzicht die bij deze bevolkingsgroepen in het Brugse bronnenmateriaal zijn te vinden, en dit vooral in tijden van politieke en economische crisis. De nadruk lag op de 15de eeuw. Dumolyn noemde Brugge als handelsstad flexibel, marktgericht en allesbehalve protectionistisch. Hij stelde ook dat de traditionele polarisering van Brugge als een door het corporatisme beheerste stad, met zijn vele reglementen en stapelverplichtingen, tegenover Antwerpen als ‘vrije’ handelsstad, niet langer houdbaar is. Deze vruchtbare vergadering werd afgesloten met de traditionele drink met streekbier.

André Vandewalle

AUTEURS

Johan Decavele (Tielt, 1943) studeerde in Leuven en Mainz (Duitsland). Hij promoveerde op het proefschrift *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen* (gepubliceerd Brussel, 1975). Hij was gedurende vijfentwintig jaar stadsarchivaris van Gent en vervolgens tien jaar hoofd van het Departement Cultuur van diezelfde stad. Hij publiceerde archiefinventarissen en talrijke boeken en artikels over de geschiedenis van Gent en over de religieuze geschiedenis en de Nederlandse Opstand in de 16de eeuw, thema's waarrond hij tevens een aantal tentoonstellingen samenstelde. Recente publicaties zijn: *De eerste protestanten in de Lage Landen* (Leuven-Zwolle, 2004), *De Oude Abij van Drongen*, redacteur en coauteur (Drongen-Leuven, 2006), *De Tempel van Themis Gent. 160 jaar gerechtsgebouw en rechtspraktijk*, redacteur en coauteur (Gent, 2007). Contactadres: Verlorenbroodstraat 16, 9820 Merelbeke (johan.decavele@telenet.be)

Andries Van den Abeele (Brugge, 1935), publiceert gewoonlijk over Brugse onderwerpen door de eeuwen heen. Contactadres: Wollestraat 13/1, 8000 Brugge (abeele@skynet.be, www.andriesvandenabeele.net)

Albert Janssens is licentiaat geschiedenis (Middelleeuwen) en publiceerde tientallen bijdragen, onder meer in de *Handelingen*, over diverse aspecten van de Brugse geschiedenis tijdens de regeerperioden van Maria van Bourgondië en Filips de Schone (1477-1506). Contactadres: Pijpeweg 86, 8310 Sint-Kruis (albert.j@telenet.be)

Dries De Zaezeitijd (1982), wonend te Lendeledede, is sinds 15/02/09 stafmedewerker in het Wielermuseum te Roeselare. Momenteel werkt hij aan een studie over emigratie vanuit Izegem naar Frankrijk, Wallonië en Amerika in de 19de eeuw (1830-1900), met de bedoeling om aan de hand van 70 jaar bevolkingsregisters een beeld te krijgen van die emigratie. Begin 2010 zou dit onderzoek moeten resulteren in een publicatie. In de marge van dit onderzoek schrijft hij ook een artikel over Izegemse mijnwerkers die in de jaren 1950 in de Waalse mijnen werkten. Contactadres: Polenplein 15, 8800 Roeselare (ddezaezeitijd@roeselare.be)

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS TE BRUGGE

Correspondentieadres: Bossuytlaan 59, 8310 Brugge

Redactieadres: Paul Trio, KULeuven - Campus Kortrijk, E. Sabbelaan 53, 8500 Kortrijk;
Paul.Trio@kuleuven-kortrijk.be

Postrekening: 000-0107939-75, Genootschap voor Geschiedenis, Brugge

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van:

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale: I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. - Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: LXXVII (1934) - CXV (1978).
- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: CXVI (1979) - CXLIII (2006).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies».

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks € 22. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

Bestuur

L. Devliegher (voorzitter), L. Valcke (secretaris), M. Ryckaert (adjunct-secretaris), L. Monbaliu (penningmeester), P. Trio (redactiesecretaris), L. Vandamme (redactie boekbesprekingen), M. Cloet, I. De Jaegere, H. Deneweth, J. Dumolyn, N. Geirnaert, D. Marechal, G. Maréchal, J. Mertens, J. Monballyu, O. Mus, M. Nuyttens, K. Priem, A. Van den Abeele, M. Vandermaesen, A. Vandewalle, P. Vandewalle, R. Van Eenoo en J. Vannieuwenhuyse.

Met de steun van

BRU
GGE

Colofon

De handelingen zijn gezet in de Documenta van de Dutch Type Library (Frank Blokland, 1986). Concept vormgeving en realisatie: CitroenCitroen, Brugge.

Druk: De windroos nv, Beernem

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD

- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, (vanaf 1929; ontbreken : 1931, 1933, 1934, 1939-2, 1962-1966, 1972-1977), per jaargang 22,00 €
- A. Schouteet, *Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge omstreeks 1555 door Zeger van Male*. Brugge, 1960, in 8°, 225 blz. + 6 pl. 12,40 €
- A. Schouteet, *Stadsarchief van Brugge, Regesten op de oorkonden*. 1089-1300, 1973, in 8°, 217 blz. Tweede deel, 1301-1339, Brugge, 1978, in 8°, 362 blz. Vierde deel, 1385-1420, Brugge, 1982, in 8°, 325 blz. Samen 40,00 €
- S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *Ijveren voor Geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*. Brugge, 1989, 182 blz. 21,00 €
- A. Schouteet, *Honderdvijftig jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, Analytische inhoud en registers, 1839-1988*. Brugge, 1991, 413 blz. 17,35 €
- K. Geerts, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*. Brugge, 1987, 200 blz., ill. (VHS 4) 16,20 €
- K. Rotsaert, *Het daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, 1989, 254 blz., ill. (VHS 6) 23,55 €
- J. Sabbe, *Vlaanderen in opstand, 1323-1328. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken*. Brugge, 1992, 132 blz. (VHS 7) 21,00 €
- C. Vandenbroeke, *Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18de eeuw. Een vergelijkend overzicht*. Brugge, 1995, 168 blz. (VHS 8) 23,55 €
- K. Priem, *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)*. Brugge, 1996, 184 blz. (VHS 9) 23,55 €
- L. Van Biervliet, *De brieven van W.H. James Weale aan Jozef A. Alberdingk Thijm, 1858-1884*. Brugge, 1991, 99 blz. 9,90 €
- L. Van Biervliet, *De relatie van W.H. James Weale met Jean Bethune. Brieveneditie*. Brugge, 1996, 173 blz. 9,90 €
- M. Vandermaesen, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van Lodewijk II van Nevers (1322-1346)*. Brussel, 1999, 3 dln (591, 542 en 244 blz.) 37,00 €
- A. Serlet en R. Van Eenoo, *Auguste de Maere : vader van Brugge-zeehaven, promotor van het cultuurleven in Gent*, Brugge, 2000, 158 blz., ill. (VHS 11) 23,55 €
- P. Vandewalle en J. Mertens, *Metrologisch Vademecum voor Vlaanderen*, Brugge, 2003, 93 blz. 10,00 €
- R. Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*, Brugge, 2005, 208 blz., ill. (VHS 12) 29,50 €